

Janák, Jan

Průmyslová rezervní armáda a její podíl na vytvoření sociálního zákonodárství

In: Janák, Jan. *Příčiny vzniku předlitavské sociální správy*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1970, pp. 89-189

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120551>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III.

PRŮMYSLOVÁ REZERVNÍ ARMÁDA A JEJÍ PODÍL NA VYTVOŘENÍ SOCIÁLNÍHO ZÁKONODÁRSTVÍ

Průmyslová revoluce přinesla kromě zvýšení počtu námezdních pracovních sil v průmyslu a živnostech, které byly již spjaty se zemědělstvím jenom velmi slabým poutem nebo byly již dokonce od zemědělství zcela odpoutány, ještě další závažné společenské důsledky. Lapidárně je vyjádřil Henry George, který napsal, že s lokomotivou nejprve přichází vagabund.¹ I když neměl zcela pravdu, neboť počátky masového vzrůstu této skupiny lidí, označovaných jako vagabundi, tuláci a žebráci, pro něž zejména němčina měla bohatou škálu výrazů,² spadají do doby, kdy ve vyspělých evropských státech začíná probíhat proces původní akumulace kapitálu, přece jenom vystihl skutečnost, že nový masový vzrůst této skupiny je možno zaznamenat v období průmyslové revoluce.

Touto skutečností, kdy na jedné straně docházelo k narůstání velikého bohatství a na druhé straně k vzrůstu pauperismu a skupiny pauperů, se zabývala celá řada národohospodářů, kteří mluvili zejména o přelidnění, o nadprodukci obyvatelstva a snažili se nalézt kořeny pauperismu.³

Příčinami se zabýval rovněž Karel Marx, který mluví o relativním přelidnění nebo o průmyslové rezervní armádě. Marx rozeznává tři formy tohoto relativního přelidnění: plynulou, skrytou a vážnoucí. Existenci plynulé formy spatřuje v tom, že ve střediscích moderního průmyslu jsou dělníci tu odpuzováni, tu zase ve větším množství přitahováni, takže

¹ Srov. J. Wolf, *System der Sozialpolitik. I. Band: Grundlegung*. Stuttgart 1892, str. 312.

² Používala pro tyto lidi původně s určitým odstíněním termínů Vagabund, Vagant, Müssiggänger, Landstreicher, Strömer, Strolch aj.

³ Této otázce se nemohl vyhnout ve svém kompendiu politické ekonomie žádný z autorů. Srov. A. Smith, *Natur und Ursachen des Volkswohlstandes*. I. Band. Berlin 1879, str. 106 n.; M. Wirth, *Grundzüge der National-Ökonomie*. II. Band. 3. vyd. Köln 1869, str. 179 n.; L. Hasner, *System der politischen Oekonomie*. I. Band. Praha 1860, str. 65 n.; A. Schäffle, *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft*. II. Band. Tübingen 1873, str. 565 n.; H. Bischof, *Grundzüge eines Systemes der Nationalökonomik oder Volkswirtschaftslehre*. Graz 1876, str. 182 n.; C. Th. Kleinschrod, *Die Grundprinzipien der politischen Oekonomie*. Wien 1866, str. 58 n.; E. Philippovich, *Grundriss der politischen Oekonomie*. II. Band. 2. Teil. Tübingen 1907, str. 355 n.; F. L. Rieger, *Průmysl a postup výroby jeho*. Litomyšl 1860, str. 54 n.; přehled problematiky srov. L. Bortkiewicz, *Die Bevölkerungstheorie*. In: *Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert*. I. Teil. Leipzig 1908, XIII, str. 1–57.

vcelku počet zaměstnaných roste, třebaže ve stále klesajícím poměru k rozsahu výroby. Tuto skupinu vytvořili dělníci, kteří na určitou dobu ztratili práci. Skrytá forma relativního přelidnění se projevuje kapitalizací zemědělství: poptávka po zemědělském dělnictvu absolutně klesá s akumulací kapitálu fungujícího v této oblasti, při čemž vyhazování dělníků není vyvažováno jako v nezemědělském průmyslu jeho větším přitahováním. Část venkovského obyvatelstva je proto neustále v přechodném stavu přeměny pro tuto přeměnu. Tento zdroj relativně přebytečného obyvatelstva plyne neustále, ale jeho nepřetržitě proudění do měst předpokládá již na venkově skryté přelidnění, jehož rozsah se stává viditelným jenom tehdy, když se odváděcí kanály otevrou neobyčejně široce. Tím je zemědělský dělník stlačován na nejnižší míru mzdy a stojí stále jednou nohou v bahně pauperismu. Skryté přelidnění tedy tvořili malovýrobci přivedení na mizinu, hlavně však rolnická chudina a zemědělstí dělníci. Vážnou část přelidnění tvoří aktivní dělnické armády, ale vyznačuje se naprostou nepravidelností zaměstnání. Tato vrstva se neustále rekrutuje z řad přebytečných dělníků velkého průmyslu a zemědělství, zejména z dělníků zanikajících průmyslových odvětví, kde řemeslná výroba podléhá manufakturní výrobě a manufakturní výroba strojové. Tato vrstva však zároveň tvoří prvek dělnické třídy, který se sám reprodukuje a zvětčuje a který má poměrně větší podíl na celkovém přírůstku dělnické třídy než všechny ostatní prvky. Byli to lidé, kteří ztratili stálou práci a měli nepravidelné zaměstnání. Konečně nejnižší vrstva relativního přelidnění dlela ve sféře pauperismu. Ponecháme-li podle Marxe stranou tuláky, zločince, prostitutky, zkrátka lumpenproletariát ve vlastním slova smyslu, skládá se tato vrstva společnosti ze tří kategorií. První z nich tvoří lidé schopní práce. Marx to dokládá statistikou anglického pauperismu, která se za každé krize zvětšovala a při každém oživení podnikání zmenšovala. Ve druhé kategorii byli sirotci a děti pauperů. To byli kandidáti průmyslové rezervní armády a v dobách velkého průmyslového rozmachu, jako např. r. 1860, vstupovali rychle a hromadně do řad aktivní dělnické armády. Třetí kategorii tvořili lidé sešlí, zchátralí, neschopní práce.⁴

Marx přímo formuloval absolutní, všeobecný zákon kapitalistické akumulace, podle něhož čím větší je společenské bohatství, fungující kapitál, rozsah a energie jeho růstu, a tudíž čím větší je absolutní velikost proletariátu a produktivní síla jeho práce, tím větší je průmyslová rezervní armáda. Pohotová pracovní síla se vyvíjí na základě týchž příčin jako rozpinavost kapitálu. Relativní velikost průmyslové rezervní armády roste s růstem sil bohatství. Ale čím větší je tato rezervní armáda v poměru k aktivní dělnické armádě, tím větší je trvalý přebytek obyvatelstva jehož bída je nepřímou úměrnou útrapám jeho práce. Čím větší je konečně nuzácká vrstva dělnické třídy a průmyslová rezervní armáda, tím větší je oficiální pauperismus.⁵

Pauperismus byl znám již za středověku a ke vzrůstu počtu obyvatel-

⁴ Srov. K. Marx, *Kapitál*. Díl první. Praha 1953, str. 675–679.

⁵ Srov. K. Marx, *l. c.*, str. 679.

stva označovaného jako tuláci a žebráci docházelo obzvláště za mimořádných událostí, jakými byla válka apod. Velký vzrůst této armády je možno zejména pozorovat v Německu a ostatních zemích postižených válečnými událostmi za třicetileté války a krátce po jejím skončení.⁶

Masový vzrůst pauperismu byl však spjat s procesem původní akumulace kapitálu, který znamenal expropriaci masy venkovského obyvatelstva, odlučování výrobců od výrobních prostředků a narůstání počtu tuláků a žebráků.

V nejvýraznější formě je možno tento vývoj pozorovat v Anglii, kde jsou také již záhy vydávány proti této vrstvě obyvatelstva kruté zákony. Proslulost získalo krvavé zákonodárství proti vyvlastněným za Jindřicha VIII.,⁷ podobné zákony byly vydávány v 17. a 18. století i ve Francii aj.

K důležitým zásahům do anglického zákonodárství došlo za vlády Alžběty I. v letech 1597 a 1601, kdy byly původní pouze represivní protitulácké zákony doplněny zákony chudinskými.⁸ Podle nich bylo přikázáno všem práceschopným chudým pracovat, jinak se vystavovali nebezpečí uzavření v káznících. Kromě těchto kázníc však byly zřizovány jako prostředky chudinské péče tzv. pracovny (workhouse), určené pro nuzné osoby způsobilé k práci, které však do nich vstupovaly na základě dobrovolnosti, resp. pod pohrůzkou předání do káznice. Podobný systém donucovacích pracoven vznikl později i v Prusku, kde se rozlišovalo rovněž mezi kázníciemi a pracovnami, které měly potud zcela ráz anglického workhousu, že nikdo nemohl osoby bez prostředků k pobytu v nich nutit. Nechtěly-li však takovéto osoby do pracoven vstoupit, ztrácely nárok na veškerou chudinskou podporu.

Proces pauperizace je možno pozorovat i v habsburské monarchii, kde se však jeho počátky i jeho vyvrcholení podobně jako v Německu projevují značně později. Pro počátek 30. let 19. století je pro Rakousko odhadován poměr průmyslové rezervní armády k celkovému obyvatelstvu 1 : 25, zatímco pro Německo a Francii 1 : 20 a pro nejvyspělejší průmyslovou Anglii 1 : 6, Holandsko 1 : 7 a Švýcarsko 1 : 10.⁹ K vzrůstu pauperismu v Rakousku přispěl další postup průmyslové revoluce a hospodářské otřesy 40. let, kdy zde a v Německu tento proces v období před přeměnou hospo-

⁶ Srov. F. Avé-Lallemant, *Das deutsche Gaunertum in seiner sozialpolitischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen Bestande*. I.—II. Band. Leipzig 1858.

⁷ Srov. K. Marx, l. c., str. 774.

⁸ Srov. G. Kries, *Die englische Armenpflege*. Berlin 1863, str. 3 n.; J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England von 1640 bis in die Gegenwart*. Band IV. 1. Teil. *Vor der industriellen Revolution 1640 bis 1760*. 2. vyd. Berlin 1954, str. 46—47.

⁹ Srov. J. Kuczynski, *Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849*. Berlin 1961, str. 233. Statistika Villeneuve-Bargemonta udávala poměr chudých a žebráků k počtu obyvatel roku 1930 takto: v Anglii 1 chudý mezi 6, 1 žebrák mezi 117 lidmi, Holandsko 7, 102, Německo 20, 200, Francie 20, 166, Švýcarsko 10, 150, Rakousko 25, 200, Dánsko 25, 250, Itálie 25, 126, Portugalsko 25, 121, Španělsko 30, 154, Prusko 30, 202, Švédsko 25, 243 a Rusko 100, 1000. Srov. MDr. Zdra-votín, *Rozvahy o chudobinství*. Sekretář II, 1882, str. 257—260.

dářství těchto států v hospodářství kapitalistické s největší pravděpodobností vrcholí.¹⁰

V této době také doznala skladba průmyslové rezervní armády svoji definitivní podobu. Rámcově její složení již vymezil Marx. Podle poměru k práci je však možno průmyslovou rezervní armádu rozdělit do tří skupin.

První, a jak jsem se pokusil již dříve dokázat i nejpočetnější skupinu,¹¹ tvořily osoby schopné práce a ochotné pracovat, které za příznivých okolností si na uchování existence vydělávaly vlastní prací. Mnozí z nich by neopustili svá původní bydliště, kdyby v nich našli dostatek pracovních příležitostí, takže do řad tuláků a žebráků byli vyhnáni nezaměstnaností. Další část této skupiny tvořili vandrovní tovaryši, kteří odcházeli do světa na zkušenu. Patřila sem rovněž venkovská čeleď, která měnila službu, apod.¹²

Na početní růst celé této skupiny působil nedostatek práce. I v době, kdy již neexistovala rozsáhlejší nezaměstnanost, narůstala tato skupina vlivem nedostatečných mezd. Nízké mzdy způsobovaly, že pro některé příslušníky dělnické třídy bylo výhodnější věnovat se potulce a obživu získávat žebrotou. Je totiž pochopitelné, že v období krize se značná část této skupiny živila jednak příležitostným zaměstnáním, jednak byla odkázána na veřejnou dobročinnost. Dlouhodobější nedostatek práce měl demoralizační vliv, takže i osoby původně ochotné pracovat postupem času mohly rozšiřovat řady individuí štítlících se práce.

Druhá skupina sestávala z osob neschopných práce, které musily živobytí získávat žebrotou. Soudobá literatura o nich mluví jako o „pravých žebrácích, mrzácích, blbcích, neudůvcích a jiných, pokud předpisů o žebráctvu stávajících nezachovávají“.¹³ Existence této skupiny byla způsobena nedokonalým chudinským zaopatřením osob, které byly bez prostředků a nebyly pro stáří, chorobu nebo z jiné příčiny schopny pracovat.

Konečně třetí skupina se skládala z asociálních živlů, ze skutečných tuláků a osob schopných pracovat, které se však štítily práce. Náleželi sem zločinci propuštění z vězení po odpykání trestu, osoby propuštěné z robotáren, další složku tvořili cikáni, kočující komedianti, hudebníci apod., pokud své zaměstnání jenom předstírali atd.

Složení průmyslové rezervní armády, tj. oné skupiny osob, která byla označována jako tuláci a žebráci, bylo tedy velmi pestré. Od skutečného

¹⁰ Lze na to usuzovat i z velikého množství brožur, které jsou ve 40. letech věnovány pauperismu, potulce, žebrotě, organizaci práce apod. Jejich přehled z let 1822–1850 od R. Hoppové uveřejňuje J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart. Band I. 1. Teil. 1789 bis 1870.* 6. vyd. Berlin 1954, str. 279–284.

¹¹ Srov. moji studii *Rakouský protitulácký zákon z roku 1873 jako pokus o řešení společenských důsledků průmyslové revoluce.* SPFFBU 18, 1969, C 16.

¹² O zjištění skladby tuláků a žebráků se pokusila česká zemědělská rada v roce 1882. O této skupině její stanovisko říkalo, že ji představují „služebníci a chasníci bez služby, vandrovníci, úředníci a lesníci bez služby, nebo tací, co se za takové vydávají, dále chasa jakákoliv z třídy pracujících, kteří předstírajíce, že hledají práci, jenom se potulují a žebrotu takofka z řemesla provozují“. Viz SO 4, 1882, str. 166.

¹³ Viz SO 4, 1882, str. 167.

lumpenproletariátu až po osoby, které upadly bez vlastní viny do neštěstí a byly donuceny k potulce a žebrotě.

Hranice mezi průmyslovou rezervní armádou a aktivní dělnickou armádou byla téměř neznatelná. Každý příslušník dělnické třídy žil ve stálém nebezpečí sklouznutí do řad průmyslové rezervní armády, tj. do skupiny tuláků a žebráků. Příčin byla celá řada. U dělníků, zaměstnaných v řemeslné malovýrobě, to mohl být zánik této výroby konkurencí továrního průmyslu a nedostatek pracovních příležitostí v místě jejich pobytu. Dále to byly hospodářské krize, které nutily zejména svobodné dělníky, aby si hledali zaměstnání putováním od místa k místu. Mohla to být však i nemoc, zejména při nedostatečnosti nemocenského pojištění, následky pracovního úrazu, invalidita a neschopnost pracovat, získaná stářím.

Především tato labilita postavení odlišovala dělnickou třídu od drobných řemeslných i zemědělských výrobců, jejichž hospodářské postavení se jinak podstatně nelišilo od postavení dělnické třídy. Tím, že vlastnili výrobní prostředky, měli však zajištěnu alespoň základní existenci (a to platí především o rolnictvu) i v obdobích hospodářsky nepříznivých. I oni však mohli doplňovat průmyslovou rezervní armádu, a to zejména drobní řemeslní výrobci, zruinovaní konkurencí továren, rolníci zbídačení agrárními krizemi, živelními pohromami, vyhořením apod.¹⁴ Hlavním zdrojem průmyslové rezervní armády však přesto byla aktivní dělnická armáda.

Existence početné průmyslové rezervní armády se stávala velkým nebezpečím pro společnost a začala ohrožovat zejména majetek, ale i osoby. V zákonodárství jednotlivých rakouských zemí můžeme proto záhy spatřovat nařízení proti tulákům a žebrákům. Toto zákonodárství nebylo původně jednotné a v jednotlivých zemích se značně lišilo, starší nařízení však byla v podstatě proniknuta zásadou, že je nutno chránit místní obce před přílivem žebráků a tuláků. Doporučovaly se periodické razie, při čemž dopadení cizí žebráci a tuláci měli být vykázáni a domácí potrestáni.¹⁵ Ke sjednocení tohoto zákonodárství bylo přikročeno za vlády Josefa II. všeobecným zákonem o zločinech a jejich trestání z 13. ledna 1787.¹⁶ Za Josefa II. byla však rovněž provedena první pozitivní opatření, jejichž účelem mělo být zmenšení počtu průmyslové rezervní armády. Zřizováním tzv. farních chudinských ústavů byly totiž položeny základy chudinské péči.¹⁷

¹⁴ Vyhoření a potulka pohořelých, popř. i s osvědčením obecního úřadu, byla poměrně častým zjevem, a to zejména v době, kdy převážná část stavení nebyla pojištěna proti ohni. V 80. letech však již bylo toto pojištění značně rozšířeno. Srov. E. F a c h i n i, *Viribus unitis. Entstehung, Grundsätze und Entwicklung des Versicherungswesens in Oesterreich-Ungarn*. Wien 1888, str. 2 n.

¹⁵ Srov. nařízení o žebrotě z 10. dubna 1751, na něž se ještě odvolává naučení představeným obcí, jak se má zamezit žebráctví a tuláctví, z 23. května 1888. ZNZMM 1888, str. 12.

¹⁶ Srov. Finger, *Landstreicherei und Bettel*. ÖSW, 2. vyd., 3. Band. Wien 1907, str. 435. Zde na str. 440–441 je rovněž základní literatura k tomuto tématu. Dobrý přehled o problematice a nejdůležitější literatuře podává rovněž R. Bartsch, *Armenwesen II. Die Armengesetzgebung und Armenpolizei in Deutschösterreich*. HSW, I. Band, 4. vyd. Jena 1923, str. 991–1008.

¹⁷ Srov. R. Bartsch, l. c.; E. Mischler, *Armenpflege*. ÖSW, I. Band, 2. vyd., Wien 1905, str. 320 n.

Do této doby stát. do péče o chudé nezasahoval a ponechával ji téměř výlučně na starost církvi. Nyní vyšel z Čech popud k vytvoření jednotného systému chudinské péče založením chudinských ústavů. Počátek byl dán na novohradském panství hr. Jana Buquoye v jižních Čechách, který v zimě r. 1779 pověřil svého archiváře Bernarda J. Spazierera vypracováním plánu k odstranění žebroty na panství. Hlavním organizátorem se měla stát společnost, složená ponejvíce z farářů a vybraných „otců chudých“, nazvaná Společnost z lásky k bližnímu, která by řídila dobročinnou almužní péči. Při sepsání chudých měli pomoci vrchnostenští úředníci. Dne 6. ledna 1780 bylo založení chudinského ústavu slavnostně ohlášeno.

Chudinský ústav poskytoval domácím osobám neschopným práce almužnu ve výši čtyř krejcarů zpravidla v naturáliích, což činilo asi třetinu nádenické mzdy. Zvláštní dozorce placený vrchností měl pátrat po cizích žebrácích na panství a předávat krajskému úřadu každého tuláka k postrku, aby nevzrůstal počet nevítaných almužníků.¹⁸

Panovník dal novohradské chudinské zřízení dvorským dekretem z listopadu 1782 za příklad vrchnostem v Čechách. Ústavy tak začaly být záhy zřizovány i na ostatních panství. Ustavení buquoyových spolků nebylo nařízeno zákonem, ačkoli byly vedeny soukromými společnostmi a spoléhaly především na dobrovolné příspěvky, právo dohledu nad nimi a zásahu do jejich činnosti si osoboval stát.¹⁹

Císař povolal hr. Buquoye, aby provedl organizaci chudinství podle svých zásad i ve Vídni. Vídeňský chudinský ústav vstoupil v život v září 1783 a byl organizován podobně jako ústavy venkovské. Vídeň byla rozdělena na chudinské okresy shodné s farními obvody a do čela každého farního okresu byl postaven příslušný farář.²⁰

Organizace chudinství v jednotlivých zemích byla prováděna postupně. Místo pobožných bratrstev a mariánských spolků, které byly zrušeny dvorním dekretem z r. 1783, vznikaly podle vzoru buquoyových institutů postupně v 80. letech v jednotlivých habsburských zemích farní chudinské ústavy. Jejich zřízení nebylo rovněž nařízeno, nýbrž pouze doporučeno, takže farní chudinské ústavy byly institucemi dobrovolnými nikoliv zákonnými.²¹ Vrchnosti však byly k jejich ustavování nepřímo nuceny tím, že jestli nepřijaly toto zařízení, byly povinny oznámit jakým jiným způsobem se postarají o chudé a zamezí žebrání, neboť výkon této povinnosti jim byl přikázán. Přesto byla průběhem času tato instituce nadána různými zákonnými důchody: byly to odkazy a dědictví, která byla jen všeobecně určena pro chudé, připadala jí intestátní třetina z dědictví po trvale ustanovených světských duchovních, jedno procento z výnosu dobrovolných dražeb, tj. všech dražeb, vyjma exekuční a úpadkové, a konečně různé pokuty na

¹⁸ Srov. A. Petráňová, *Venkovská chudina evidovaná v buquoyovském „zaopatřovacím“ zřízení v druhé polovině 18. století*. JSH 30, 1961, str. 116–117.

¹⁹ Srov. A. Petráňová, l. c., str. 121.

²⁰ Srov. K. Weiss, *Geschichte der öffentlichen Anstalten, Fonde und Stiftungen für die Armenversorgung in Wien*. Wien 1867, str. 213–223.

²¹ Srov. J. Uhlíř, *Chudinství*. SVP, I. díl, Brno 1929, str. 850.

základě zvláštních zákonů a předpisů, peníze z tzv. „na podívanou“ a taxy z taneční hudby.²²

Podle směrnic vydaných pro farní chudinské ústavy na Moravě v r. 1785 měli být tuláci odkazováni na své obce a almužna z ústavů měla být dávana pouze skutečně nuzným. Příspěvky byly původně dobrovolné. Měl být proveden popis či soupis chudých za spolupůsobení úřadů, duchovních správců, domácích pánů a jiných osob poměrů znalých, aby byli dobře rozeznáni skutečně chudí od zdánlivých. Na podpory se měla určit podle poměrů chudáků celá nebo částečná porce. Celá činila pro Brno, Olomouc a Opavu 6 kr., tříčtvrtinová 4½ kr., poloviční 3 kr. a čtvrtinová 1½ kr., pro venkov byly stanoveny ve výši 4, 3, 2 a 1 kr. denně. Peníze a příspěvky se měly přijímat, rozdělovat a účtovat pod dozorem faráře osobami zvolenými farní obcí. Každý mohl podávat opravné návrhy a pokyny buď zemskému shromáždění, které mělo občas zasedat za řízení gubernia a radilo se o záležitostech společných všem ústavům, anebo poradám farních okresů, které měly být konány za řízení faráře měsíčně nebo čtvrtletně.

V dalších pravidlech z 25. dubna 1785 se říká, že chudinské ústavy mají být zřízeny ve všech farnostech 1. června 1785. Každá farnost měla tvořit okres a děkanství hlavní okres. Krajským úřadům jako protektorům ústavů bylo vyhrazeno nahlédnout do jejich řízení, všechna opatření se však musila činit s vrchnostmi a za jejich bezprostředního spolupůsobení. Představenými každého okresu i hlavního okresu byly vrchnosti, pak duchovní správce, a to i tehdy, když okresy byly složeny z obcí patřících pod různé vrchnosti. Představení měli ve svých okresech provést volbu otce chudých a účetního, kteří pak měli provést pod dozorem farářovým soupis chudých. Popis měl být proveden v květnu a měl být potvrzen hlavním okresem za souhlasu vrchnosti. Žebrání mělo být naprosto zakázáno a nezaměstnaným lidem měla být zaopatřena práce. Cestující řemeslníci opatření vysvědčením měli být podporováni cechy, kde jich nebylo a práce jim nemohla být zaopatřena, měli být posláni dále s peněžitou podporou. Řemeslníci bez vysvědčení a jiní tuláci (cikáni, vysloužilí vojáci apod.) měli být hnáni postrkem. Podílení chudých se mělo provádět v určitý den, kdy měli dostat na faře nebo v domě otce chudých almužnu. Dále se měli zařizovatelé ústavů řídit podle zpráv o chudinském ústavu hr. Buquoye.²³ Poučení měli čerpat i z kázání děkana Zippeho a z Muratorihy myšlenek o odstranění žebroty a zaopatření chudých.²⁴

Rovněž byly rozeslány směrnice pro soupis chudých, na jejichž základě měla být stanovena výše denní podpory. Porce měly být vyměřovány podle těchto zásad: kdo mohl pracovat, neměl nárok na podporu, u manželu měl jeden podporovat druhého, nedospělé děti měly být podporovány jenom tehdy, když jejich rodiče dokázali, že je nemohou uživit. Osoby, které měly vlastní jmění nebo podporu, měly dostat jen to, co jim scházelo

²² Srov. A. Tvrdouš, *Počátky a konce chudinského institutu čili farních chudinských fondů v Cechách, na Moravě a ve Slezsku*. Hlídka 43, 1926, str. 205.

²³ Tyto zprávy byly vydávány ročně tiskem.

²⁴ Srov. *Ludwig Muratoris Gedanken über die Abschaffung des Bettelns und Verpflegung der Armen*. Uebersetzt und vermehrt von Peter Obladen. Brno 1784.

na nevyhnutelné potřeby, ženy měly mít právo nanejvýš na třičtvrtinovou porci, „leč by nemoc více vyžadovala“, poněvadž „se snadněji obejdou než muži, i v nejvyšším stáří, při domácích službách se skrovnou stravou a oblekem“. Největší nároky na podpory měli sirotci či jejich vychovatelé; cizinci, pokud nebyli deset roků v obci, měli být odkázáni domů atd.²⁵

Organizace chudinství, provedená za Josefa II. na těchto zásadách, znamenala zajisté pokrok. Chudinství přestalo být soukromou institucí, která až do této doby nebyla státními zákony vůbec upravena. Jeho úprava však byla provedena polovičatě a projevilo se v ní určité přežívání středověkého názoru na chudinství. Přestože byla uplatňována zásada, že zaopatření chudiny je věcí vrchnosti a farních obvodů bylo použito zřejmě jenom z toho důvodu, že svým rozsahem mnohem lépe vyhovovaly než nestejně velká panství, rozhodující vliv na vedení ústavů získala církev a později bylo na jmění chudinských institucí nazíráno jako na jmění církve.

Na organizaci a úkolech farních chudinských ústavů se v zásadě nic změnilo až do druhé poloviny 19. století. Další státní normy nepřinesly v podstatě nic nového. Starosti státu počátkem 19. století bylo pouze, aby byly obnoveny ústavy, které snad zanikly nebo utrpěly válečnými událostmi za napoleonských válek. Kdyby jmění ústavů nestačilo, měli být chudí zaopatřováni podle zemských a nejvyšších výnosů, zejména podle nejvyššího řádu o žebrácích z 19. dubna 1751 a z 10. července 1752. Podle nich měli být tuzemští chudí, kteří nejsou schopni práce pro stáří, slabost a jiné neduhy, „v rodných svých místech od obcí za vydatné pomoci vrchnosti opatření penězi neb naturáliemi a sice v té míře, aby neměli příčiny žebrat“.

V jiných pokynech bylo zdůrazňováno, že nedostatku práce a výtěžku mají odpomoci magistráty, majitelé panství a místní úřady podle patentu z 10. srpna 1784 zaváděním předení lnu, konopí, vlny apod. Hlavní věcí mělo být odstranění cizích žebráků, neboť cizí žebrák podle toho nazírání bral almužnu domácím, obtěžováním unavoval dobročinnost a způsoboval nejistotu majetku. Měly být proto prováděny periodické razie a tuláci postrkem hnáni domů. Doporučovalo se i ustanovení dozorců na tuláky, aby nežebrali.²⁶

Institute farních chudinských ústavů měla zamezit vzrůstající se poptulce — cizím žebrákům neměla poskytovat podporu a měli být hnáni postrkem do svého bydliště resp. domovské obce — a podporovat domácí chudé, kteří nebyli s to pro stáří, nemoc, invaliditu apod. zajistit výživu svou a své rodiny vlastní prací. Neměly však podporovat ty, kteří byli s to pracovat, kteří však nemohli nalézt práci pro její nedostatek. Tato otázka zůstala nedořešena a tvořila bolavé místo chudinského zákonodárství po celou druhou polovinu 19. století. Snahy o zřizování dobrovolných pracoven, v nichž by byla těmto osobám zajištěna práce, se v 18. století sice

²⁵ Srov. K. Eichler, *Chudobinské ústavy moravské*. Brno 1887, str. 10–16.

²⁶ Srov. K. Eichler, l. c., str. 20–24. K dalšímu vývoji instituce srov. také E. Exterde, *Das Pfarr-Armeninstitut*. ÖZV 3, 1870. Přehled organizace celého předbréznového chudinství v Rakousku srov. J. E. Tettinek, *Die Armen-Versorgung in Oesterreich, oder Zusammenstellung sämtlicher das Armenwesen betreffenden Gesetze und Verordnungen*. Salzburg 1846.

projevovaly, některé z těchto pracoven byly dokonce realizovány, pro jejich nevýnosnost však většinou zanikly.²⁷

Mnohem větší pozornost věnoval stát osobám štítícím se práce, které byly větším nebezpečím pro majetek. V první polovině 19. století se setkáváme s intenzivnější snahou po izolování těchto nejnebezpečnějších živlů z řad tuláků a žebráků v nově zřizovaných ústavech, označovaných jako donucovací pracovny, robotárny či káznice. V průběhu 30. a 40. let byly tyto ústavy vybudovány ze zemských prostředků ve všech rakouských zemích, a to zpravidla vždy v každé zemi jeden, popř. jeden ústav pro dvě menší země.²⁸

Až do poloviny 19. stol. působily tak obce v chudinství pouze subsidiárně. Prozatímní obecní zřízení z r. 1849 v § 22 obsahovalo již ustanovení, že příslušníci obce mají právní nárok na „zaopatření podle dokázané potřeby“.²⁹ Přesnější ustanovení bylo pak obsaženo v čl. V říšského obecního zákona č. 18 ř. z. z roku 1862, podle něhož se chudinství stalo součástí samostatné působnosti obce a obci bylo přikázáno pečovat o chudé a o obecní dobročinné ústavy. Toto ustanovení bylo pak pojato i do jednotlivých zemských obecních zřízení a do statutů statutárních měst. Další základní normou v otázkách chudinství se stal domovský zákon č. 105 ř. z. z 3. prosince 1863.

Na základě ustanovení těchto norem přijaly některé země svoje zemské chudinské zákony.

Rozbor těchto norem bude proveden později, nyní se podíváme pouze na signály, které nám od samého počátku 60. let ukazovaly, že zákonná opatření, jimž mělo být zamezeno vzrůstu průmyslové rezervní armády, byla zcela nedostatečná a tato armáda nebyvalou měrou rostla a stávala se aktuálním nebezpečím pro osobní jistotu a bezpečnost majetku.

S četnými nářky na vzrůst počtu tuláků a žebráků se od 18. stol. setkáváme téměř ustavičně, v 60. letech 19. stol. se však jejich počet a naléhavost řešení této otázky v souvislosti s dovršováním průmyslové revoluce podstatně zvětšuje. Zvýšenou pozornost tomuto problému věnoval denní a vznikající odborný národohospodářský a právnícký tisk.³⁰ Tato otázka se stává středem zájmu hospodářských spolků, které o ní na svých shromážděních stále častěji debatovaly.³¹ Velmi často o těchto problémech jednaly rovněž zemské sněmy.

V roce 1866 podal na moravském ZS opat Šírek návrh, aby vláda byla

²⁷ Srov. K. Weiss, l. c., str. 241–248; A. Petráňová, *Venkovská chudina*, str. 123.

²⁸ Srov. SZZSČ 1868, XIX/14–22.

²⁹ Srov. J. Uhlíř, l. c., str. 850.

³⁰ Pokrok, vycházející v Jihlavě, 10. 4. 1867 např. píše: „... Chudina práci marně vyhledávající bloudí po krajích a dědinách, žebrá a hladoví.“ Statistika příspěvků zabývajících se touto otázkou v samosprávných a národohospodářských časopisech v 50.–80. letech by ukázala, jak silné toto hnutí bylo. G. Schlosser k tomu napsal: „Nehmen Sie das erste beste Zeitungsblatt zur Hand, einerlei ob Lokal- oder Weltblatt, einerlei auch welcher politischen oder religiösen Richtung, klerikal, liberal, konservativ, demokratisch; mag das eine loben, was das andere tadelt, das eine verwerfen, was das andere anpreist, das eine beklagen, worüber das andere sich freut – in einer Klage sind sie gegenwärtig alle einig, eine Noth beklagen sie alle, das ist die Vagabundennoth (*Vagabunden-Noth*. Bielefeld 1879, str. 3).

³¹ Srov. zprávy o schůzích spolků v ČHL a HL.

požádána o předložení osnovy zákona, který by obsahoval účinná ustanovení k obraně proti nejistotě osob a vlastnictví vzrůstající se na venkově a k upevnění stavu veřejné bezpečnosti. Vláda měla okamžitě učinit potřebná opatření, pokud náležela do působnosti výkonné moci.³² V témže roce předložila vláda českému ZS předlohu o úpravě bezpečnostní služby na venkově, když 8. ledna 1866 odůvodňoval svůj návrh na zlepšení stavu veřejné bezpečnosti Clam-Martinič.³³

Již předtím projednával český ZS dva návrhy na zřízení krajských a donucovacích pracoven, přes návrhy se však přešlo „prozatím“ k dennímu pořádku,³⁴ v r. 1866 však došla českému ZS celá řada peticí, která ukazovala na nutnost řešení těchto otázek: sedm peticí okresních výborů a obcí žádalo zvýšení počtu četnictva nebo vytvoření jiné zemské stráže k udržení bezpečnosti osoby a majetku, petice okresního výboru v Blatné se stavěla za návrh Clama-Martiniče, okresní výbor v Mělníku žádal urychlené vyřízení úpravy bezpečnostní služby a zřízení pracoven pro tuláky, okresní výbor v Železném Brodu podával dobré zdání o tom, jak by se učinila přítrž škodlivému tuláctví a šest peticí se zaměřovalo na poměry v jižních Čechách a žádalo zde zřízení pracovny.³⁵

Ve velmi rozsáhlé diskusi o návrhu Clama-Martiniče označil místodržitel Lažanský zcela jednoznačně za všeobecnou příčinu poklesu bezpečnosti v zemi nezaměstnanost, jako speciální příčinu uvedl ještě velký příliv železničních dělníků do země a velké množství vojenských dovolených, udílených v zájmu státních financí.³⁶

Sněm dospěl k závěru, že stav veřejné bezpečnosti a jmění je v Čechách neuspokojivý, „zčásti i nebezpečím hrozící“, pročež je potřeba brzká pomoc.

V roce 1868 vystoupil na českém ZS s návrhy na opatření proti nejistotě na venkově ryt. František Korb z Weidenheimu. Místodržitel Kellersberg na sněmu upozornil na opatření, která v tomto směru učinil, a zejména na svůj oběžník z 9. února 1868, kterým bylo všem okresním představeným doporučováno účinné řízení potulky a žebroty, „těchto kardinálních příčin panující nejistoty“.³⁷

³² Podrobněji srov. moje studie *Z počátků moravského sociálního zákonodárství* (Vznik instituce stravovacích stanic a jejich frekvence na jižní Moravě). ČMM 88, 1969, a *Národní strana a sociální otázka na moravském zemském sněmu v 60.–70. letech 19. století*. In: Sborník k nedožitým padesátinám dr. Jiřího Radimského. Brno 1969.

³³ Srov. SZZSČ 1865, XIV/11–13; 1866, XXXVI/2, XXXVII/1, LV/34 a LVI/42–43. Podle Clama-Martiniče bylo nutno vyjít z příčin, k nimž patřilo váznutí obchodu a živnosti a z toho vyplývající nezaměstnanost v mnohých částech země, která vytvářela nebo přispívala k vytváření „onoho velkého počtu potulujících se individuí. Zejména je to ta třída žebráků, kteří sahají k výhrůžkám“.

³⁴ SZZSČ 1864, X/19.

³⁵ SZZSČ 1865, XXIII/3, XXIV/2, XXV/2, XXX/1, VII/1, XI/2, XIV/6–7, XVI/3, XVII/2, XVIII/2, XXII/2, XL/1, XLII/2.

³⁶ SZZSČ 1865, XXI/12–29. Podobnou hlavní příčinu uváděl i dr. Škarda: „... Všechné obchody a živnosti, které již před několika lety váznout počaly, letos váznou ještě více, což má za následek přirozený, že veliká je nouze o práci a výživu, kteráž poslední okolnost zase velice k tomu přispívá, že mnoho osob po venkově se toulá, aby vyhledávalo dobrodíní jiných.“ Obdobně se vyslovovali i ostatní řečníci.

³⁷ Viz SZZSČ 1868, XV/21–33.

V roce 1869 došly českému ZS další dvě petice za opatření proti vagabundům a za reorganizaci četnictva a Korb z Weidenheimu znovu interpeloval nového místodržitele Kollera, co bylo vykonáno proti vzrůstající nejistotě na venkově.³⁸ Po odpovědi, která nebyla uznána za uspokojivou, byl přijat návrh na vytvoření komise, která by doporučila opatření ke zlepšení tohoto stavu. Z jejího podnětu přijal potom ZS 26. října 1869 rozsáhlé usnesení, v němž byl místodržitel požádán o vybídnutí politických úřadů, aby všichni práce se štitíci tuláci byli oznámeni a dáni do káznice. Obce měly být vyzvány k tomu, aby se ze všech sil přičinily o zamezení žebroty, o zaměstnání méně nebezpečných tuláků aj.³⁹

Moravský ZS projednával v r. 1866 rovněž vládní předlohu o úpravě ochrany bezpečnosti na venkově. Označil ji za nedostatečnou a obrátil se s výzvou k vládě, aby vykonávala se vší přísností předpisy vydané o veřejné bezpečnosti.⁴⁰

V roce 1869 na témže ZS interpeloval posl. Lichtblau místodržitele, zda hodlá zajistit zvětšení počtu četnictva a zda je ochoten nařídít mu, aby na venkově přísně bdělo nad žebračtvím a tuláctvím.⁴¹ V odpovědi místodržitele Pocheho se objevila výtka adresovaná obcím, která byla později často opakována ve všech zemích, že totiž obce nevykonávají dostatečně svoje povinnosti v oboru místní policie. Po domluvě se zemským výborem byla 23. května 1868 vydána zvláštní instrukce pro představenstva obcí, ve které byly předpisy o provozování policie k zachování bezpečnosti a způsob, jak se měly vykonávat.⁴²

S podobnou naléhavostí bylo jednáno i na ostatních zemských sněmech. Např. dolnorakouský ZS vyžadoval přijetí policejního trestního zákona, zákona proti vagabundům a zákona o organizaci četnictva ve smyslu jeho jisté podřízenosti politickým úřadům 12. 5. 1864, 3. 10. 1868 a 26. 8. 1870.⁴³

Již v 60. letech se těmito otázkami musila zabývat říšská rada. Dne 23. července 1867 podala totiž řada poslanců návrh na přijetí rezoluce, kterou se vláda žádala o předložení osnovy o reorganizaci četnictva. Dále měla ve srozumění se zemskými zastupitelstvy pečovat o úpravu postrku a o zřízení donucovacích pracoven v dostatečném počtu a provést reorganizaci věznic zavedením samovazby a zaměstnáváním vězňů. Při zdůvodnění návrhu bylo poukazováno na drzost práce se štitíci vagabundů, proti nimž se venkov musí bránit.⁴⁴ Návrh byl přikázán výboru, jehož předsedou se stal pozdější ministr vnitra Lasser. Za jeho předsednictví připravil výbor rozsáhlou zprávu, která zejména zdůraznila nutnost reorganizace četnictva. Domnívala se však, že se tak může stát jenom formou zákona.

³⁸ Srov. SZZSČ 1869, IV/2, XI/1, VIII/2. Koller v odpovědi na interpelaci 19. října řekl, že od prohlášení jeho předchůdce byl stav četnictva v zemi zvýšen o 223 mužů, přes toto zvýšení stav veřejné bezpečnosti na venkově není stále uspokojivý.

³⁹ Srov. SZZSČ 1869, XVII/30—44.

⁴⁰ Srov. SLMSZ 1866, str. 563—566.

⁴¹ Srov. SLMSZ 1869, str. 196. Interpelace je motivována tím, že „nebezpečnost osoby a majetku, jakož i žebračtví a tuláctví na venkově vždy hrozivějších nabývá rozměrů“.

⁴² Srov. SLMSZ 1869, str. 574—575.

⁴³ Srov. SPAH 1870—1871, str. 358.

⁴⁴ Srov. SPAH 1867, str. 607—609.

Vláda byla proto vyzvána, aby současně s novým branným zákonem předložila i osnovu zákona o reformě četnictva. Podstatou této reorganizace měla být jeho větší pružnost, které se mělo docílit zrušením vojenské organizace četnictva a jeho přizpůsobením organizaci politické správy. Dále zpráva zdůrazňovala potřebu nového postrkového řádu, zahrnujícího a reformujícího celý postrk. V této souvislosti byla zdůrazněna funkce donucovacích pracoven, do nichž měli být předáni recivisté. Zřizování těchto ústavů však mělo být ponecháno jednotlivým zemím. Třetí část zprávy se zabývala vězeňstvím, které mělo být rovněž reorganizováno, při čemž jeho náklady měly být kryty prací vězňů.⁴⁵

Tyto zásady říšská rada přijala, přičemž i zástupce předsedy vlády hr. Taaffe prohlásil, že považuje také ze strany vlády za žádoucí, aby takováto reorganizace četnictva byla provedena.⁴⁶

Vláda se nejdříve zaměřila na otázku postrku a již v r. 1869 předložila říšské radě příslušnou osnovu, jejíž projednávání bylo přikázáno zvláštnímu výboru opět v čele s Lasserem.

Poslanecká sněmovna osnovu hladce přijala 5. března 1870 ve druhém a 8. března ve třetím čtení. Císař však tomuto zákonu neudělil sankci pro skulinu v ustanovení o vykázání cizinců,⁴⁷ takže osnova byla znovu projednávána v r. 1871, když mezitím bylo její nové podání v říšské radě interpelováno.⁴⁸ Dne 26. března ji přijala panská sněmovna, která se v té souvislosti usnesla na rezoluci, aby vláda co nejdříve předložila „podle doslechu již připravovaný“ návrh zákona proti tulákům a učinila opatření, kterými by se učinila přítrž stálému vzrůstu jejich počtu.⁴⁹ Dne 7. července 1871 přijala předlohu znovu poslanecká sněmovna. Dne 27. července 1871 byl zákon sankcionován a vyhlášen pod číslem 88 ř. z. z r. 1871.

Tímto zákonem, který je důležitým článkem v řetězu protituláckého zákonodárství, byla přijata první rozsáhlejší opatření represivního charakteru, kterými se mělo čelit vzrůstu průmyslové rezervní armády. Zákon rozsáhle omezoval volnost pohybu širokých vrstev obyvatelstva a politické úřady dostaly důležitou zbraň proti nepohodlným živlům. Podle § 1 mohly být totiž policejně vykázány a hnány postrkem do svých domovských obcí nebo u cizích státních příslušníků přes hranice jednak tuláci a jiní lidé práce se štítící, kteří byli na obtíž veřejné dobročinnosti, jednak osoby, které nedovedly prokázat, že mají příjmy nebo povolenou živnost, veřejné nevěstky a trestanci a osoby propuštěné z robotáren, pokud byly nebezpečné pro jistotu osoby nebo majetku. Těmto osobám mohlo být přikázáno, aby se do místa odkud byly vyhoštěny buď nikdy nebo po určité době nevracely.⁵⁰

⁴⁵ Zprávu výboru srov. SPAH 1867, str. 2336–2342.

⁴⁶ Srov. SPAH 1867, str. 2342–2353.

⁴⁷ Srov. SPAH 1869–1870, str. 41, 604–613, 625–626; 1870–1871, str. 406.

⁴⁸ Interpelaci podal 23. března 1871 posl. Dumba a odůvodňoval ji vzrůstem žebroty a potulky. Kromě nového podání osnovy žádal předložení zákona o policejním trestním právu a o reorganizaci četnictva ve smyslu jeho plného podřízení politickým úřadům. Srov. SPAH 1870–1871, str. 358.

⁴⁹ Srov. SPAH 1870–1871, str. 853.

⁵⁰ Předpisy platné v Čechách spolu se vzory používaných formulářů srov. *Soustavné vyličení hnanství v království českém*. Praha 1866. Pro Moravu srov. F. Z v o l-

Zákon o postrku a o policejním vypovídání z r. 1871, který unifikoval do té doby velmi roztráštěné předpisy, vycházel z VI. článku základního státního zákona č. 142 ř. z. z 21. prosince 1867, který potvrdil § 5 zákona z 27. října 1862 na ochranu osobní svobody, že nikdo nemůže být vykázan z určitého místa nebo území kromě zákonem stanovených případů.

Postrkový zákon uznal jako nezměněně trvajícím i tzv. vypovídací právo obce, podle něhož obec mohla vypovědět v určitých případech přespovní a v některých zemích i spolčeniky obce.⁵¹ Státní úřady tak mohly použít svého práva daného jim postrkovým zákonem z r. 1871 a zbavit se nepohodlných osob tím, že je policejně vykazaly a odstranily postrkem, kromě toho mohly obce ve své působnosti použít k odstranění nepohodlných osob svého vypovídacího práva. Obě instituce spočívaly sice na podobných, ale při obecním vypovězení mnohem rozsáhlejších podmínkách, takže velmi často vyhostění ze strany státu nebylo přípustno, kdežto vypovězení ze strany obce bylo v zákoně odůvodněno.⁵²

Policejní vykazování a hnaní postrkem a vypovídání nepohodlných osob do jejich domovských obcí se tak stalo základním prostředkem používaným proti průmyslové rezervní armádě a rovněž nejdůležitějším prostředkem chudinské péče. Velmi otevřeně o tom mluví zpráva moravského ZV z roku 1870, která říká, že nedostatky rakouských zákonů o chudinství spočívají v tom, že pro opatrování chudých se nedostává ani dostatečných prostředků, ani dostatečných ústavů, z toho pak aspoň částečně vzniká na venkově nejistota osoby a majetku a tuláctví a to, že tuláci nebo lidé bez výděлку, kteří se dopravují postrkem do svých domovských obcí, se ustavičně navracejí do těch míst, kde jim kyne naděje na zaměstnání a výdělek nebo možnost krádeží. „Lze vpravdě tvrditi, že veřejné opatrování chudých v Rakousku dosud nezáleží v ničem jiném, nežli v postrku (podtrž. v orig.), neboť množství lidí, nemajících buď výděлку, buď průkazů, nuzně obživuje se nejinak, než jsouce neustále dopravováno do obcí domovských, kde však opět nouzi a bídě jest vydáno,“⁵³ říká se dále v této zprávě. Postrk jakožto základní prostředek rakouské chudinské péče, který se i později stal předmětem častých odsudků sociálně politických teoretiků a praktiků,⁵⁴ nemohl při nedostatečné chudinské péči a nedostatku práce nic vyřešit. Osoby dopravené do domovských obcí postrkem byly bídou a nedostatkem pracovních příležitostí donuceny k tomu, aby se opět vydávaly do světa buď hledat práci nebo si opatrovat obživu žebrotou. Tím

s k ý, *Záležitosti postrkové*. Brno 1911. Dále W. Hecke, *Schubwesen*. ÖSW, 4. Band, 2. vyd., Wien 1909, str. 198–201; B. Pacák, *Vyhostění neb vypovězení z obce. (Několik slov k zákonu ze dne 27. července 1871 č. 88 ř. z. a čl. 11 obecního zákona ze dne 16. dubna 1864)*. SO 3, 1881, str. 277–282.

⁵¹ Podrobněji srov. J. Soušek, *Vypovídací právo obce*. Vídeň 1900, zejména str. 40 n.

⁵² Srov. J. Soušek, l. c., str. 41.

⁵³ Viz předlohu mor. ZS čís. 43 z. h. r. 1870.

⁵⁴ T. Flottwell např. napsal, že „österreichisches Heimatrecht dahin gekennzeichnet, dass es weniger den Anspruch des Armen auf Armenversorgung, als vielmehr eine ‚Schubbeneficenz‘ oder das Hinauswerfungsrecht der Gemeinde bedeutet“ (viz H. Reicher, *Heimatrecht und Landes-Armenpflege*. Graz 1890, str. 9). S ním se ztotožňuje i Reicher. Dále H. Meyerinck, *Praktische Massregeln zur Bekämpfung der Arbeitslosigkeit*. Jena 1896, str. 81–86; V. Wagner, *Üleva chudobě*. Praha 1894, str. 169–170; B. Pacák, *Tuláctví a jeho odpomoc*. Sekretář II, 1882, str. 161–165.

se ovšem znovu vydávaly nebezpečí, že v případě zachycení budou zase hnány do svých domovských obcí a celý koloběh se stále opakoval. Základní myšlenkou těchto institucí bylo tedy udržení tuláků a žebráků doma, v jejich domovských obcích, kde jim měla být buď získána práce nebo udělena chudinská podpora. Obojí však bylo prakticky neuskutečnitelné, a to zejména v horských chudobných oblastech, které poskytovaly neustálý kontingent armádě nezaměstnaných. Domovské obce samy byly proto rády, když jejich příslušníci odcházeli do světa a nepřidávali jim starostí. Přitom se ovšem dostávaly do rozporu s těmi obcemi, které jejich domovské příslušníky vykazovaly.

Kromě toho musíme vidět, že se obou institucí používalo proti nepohodlným socialistům a zejména stávkujícím dělníkům. Tato praxe byla uskutečňována ještě v období předmnichovské republiky.

Pro provádění postrku byla v každé zemi vytvořena síť hnanecých stanic a vykázané osoby byly postrkovány od jedné stanice ke druhé. Pro postrk nemocných osob neschopných chůze bylo používáno tzv. dobročinných povozů, později se prováděl postrk po železnici. Skupina osob hnaných postrkem byla velmi pestrého složení, od kriminálních živlů přes nemocné lidi, mrzáky, až po děti, dopravované tímto způsobem z nalezinců do svých domovských obcí. V Čechách teprve roku 1878 podle nařízení místodržitelství přestaly být tyto děti hnány postrkem a začaly být do svých domovských obcí dopravovány dobročinnou cestou. V některých dalších zemích, mezi nimi i ve Štýrsku, které bylo jinak v rámci předlitavských zemí známo svým dobře vybudovaným chudinstvím, bylo však stále používáno k jejich dopravě postrku.⁵⁵

Neúčinnost celého zařízení se projevovala stálým stoupáním postrkových nákladů a vzrůstem počtu hnanců, který byl v přímé souvislosti s početním vzrůstem průmyslové rezervní armády. Zemský náklad na hnance vystoupil v Čechách ze 100 000 zl. v r. 1879 na 190 000 v r. 1881 a v r. 1897 bylo jen v Dolních a Horních Rakousích, Krajině, Štýrsku, Korutanech, na Moravě, ve Slezsku, v Haliči a v Tyrolích hnáno postrkem 107 000 hnanců. Odhad pro celé Předlitavsko zněl na 150 000 osob. Ze 70 086 osob hnaných postrkem bylo hnáno jenom 18 175, tj. něco přes 25 %, poněvadž ohrožovali bezpečnost majetku. 57 911 osob však bylo hnáno proto, že byly označeny jako tuláci a osoby bez průkazů a bez zaměstnání.⁵⁶ I tyto nedostatečné statistické údaje, které byly v Rakousku

⁵⁵ Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 9724, XXII/1/3/1/11, čj. 81007/II/0188. Vyplývá to z dotazu, který 1. července 1907 učinil v této věci štýrský ZV u ZV v Praze. K postrkové praxi srov. také J. T u t t e r, *Honění postrkem*. SO 2, 1880, str. 47–50; SLMSZ 1863, str. 308–309.

⁵⁶ Podle povolání bylo mezi hnanci 25 977 řemeslníků a továrních dělníků, 8383 zemědělských dělníků a služek, 23 761 osob bez určitého povolání a jiných osob asi 9000. Podle stáří bylo hnáno 2550 osob ve stáří do 14 let, 5722 ve věku 14–18 let, 51 157 od 18 do 50 let a 9106 ve věku přes 50 let. Srov. H. M o r g e n s t e r n, *Das Schubwesen in Oesterreich*. SM 27 (NF 6), 1901, str. 333–386. Dále L. V e r k a u f, *Dejte nám pojištění invalidní a starobní, jakož i zaopatření vdov a sirotků dělnických!* Praha 1901, str. 8. Pro starší období máme pouze některé dílčí údaje. Např. v letech 1870–1874 bylo z Vídně odstraněno postrkem 42 997 osob, tj. průměrně ročně 8597 osob. Do Vídně bylo naopak v témže období přihnáno postrkem 20 277 osob, tj. průměrně ročně 4055 osob. Srov. M. S t e i n e r, *Zur Reform der Armenpflege in Oesterreich*. Wien 1880, str. 47.

uvěřený poprvé, bezpečně dokazují, že postrkem byla postihována především dělnická třída a z ní opět průmyslová rezervní armáda.

Dalším z řetězu opatření, která si vynutil početní vzrůst této armády, bylo přijetí zákona o zabezpečení četnictva, jímž mělo být zlepšeno jeho materiální postavení. Říšská rada tento zákon přijala 3. června 1871 a ministr zeměbrany slíbil, že vláda v nejbližší době předloží osnovu zákona o reorganizaci četnictva, kterou mělo být vyhověno četným přáním vysloveným jak na říšské radě tak i na zemských sněmech a organizace tohoto sboru přizpůsobena organizaci politické správy.⁵⁷

Tento termín sice nebyl dodržen a příslušný zákon byl přijat až v r. 1875,⁵⁸ v roce 1873 však byl sankcionován další zákon, namířený ostře proti průmyslové rezervní armádě. Byl to policejní trestní zákon proti tulákům, stručně označovaný jako Vagabundengesetz.

Viděli jsme, že tento zákon vyžadovaly zemské sněmy již v 60. letech a podle rezoluce panské sněmovny z 26. března 1871 byl připravován už od počátku 70. let. Osnovu zákona předložil říšské radě ministr vnitra, kterým byl již Lasser, dne 22. května 1872. Dva dny nato byla předloha předána zvláštnímu výboru v čele s d'Elvertem. O naléhavosti osnovy svědčí interpelace, která žádala její urychlené projednání – již 17. června interpeloval dolnorakouský poslanec Schürer předsedu výboru, v jakém stavu jsou práce a prohlásil, že snad žádný zákon nebo vládní předloha není v tomto zasedání venkovským obyvatelstvem očekávána s tak velkou radostí jako tato. Interpelace však nebyla zcela oprávněná, neboť práce výboru probíhaly skutečně rychle (vezmeme-li v úvahu, že od června do prosince 1872 bylo zasedání říšské rady odročeno) a již 31. března 1873 projednávalo osnovu plénum poslanecké sněmovny.

Sněmovní výbor ve své zprávě souhlasil se všemi zásadami vládní předlohy a ocenil zejména to, že vláda v uznání praktických potřeb odmítla ty pochybnosti, které se o zákonnosti zásad o možnosti omezení osobní svobody postavením pod policejní dohled a uzavřením do donucovací pracovny vyskytovaly. Němečtí liberálové totiž od počátku 60. let tento způsob odmítali jako odporující zákonům o osobní svobodě z let 1862 a 1867 a na většině zemských sněmů dokonce požadovali zrušení již existujících donucovacích pracoven.⁵⁹ Nyní však zůstaly tyto hlasy jenom zcela osamoceny. Při projednávání protituláckého zákona vystoupil v tomto smyslu již jenom liberální poslanec za Čechy David Kuh, který zastával stanovisko, že tento zákon bude proti většině skutečných tuláků neúčinný, postihne však ty nešťastníky, kteří nejsou s to získat práci. Žádal zejména o uvážení § 9, podle něhož osoby postavené pod policejní dohled měly vykazovat, že hledají prostředky k obživě právní cestou.⁶⁰ Varoval také

⁵⁷ Srov. SPAH 1870–1871, str. 1357–1362.

⁵⁸ Srov. SPAH 1875, 4921–4932, 4946–4971, 4976–5003, 5007–5027, 5034–5035. Dále F. Schmid, *Genärmerie*. ÖSW, II. Band, 2. vyd., Wien 1906, str. 356–358.

⁵⁹ Podrobněji srov. moje studie *Rakouský protitulácký zákon a Národní strana a sociální otázka*.

⁶⁰ Kuh mj. řekl: „Das ist oft sehr schwierig, z. B. wenn in einem Lande Arbeitslosigkeit eingetreten ist, so kann man in einem anderen Lande, wo der neu hinzukommene Arbeiter überflüssig ist, nicht nachweisen, dass man auf redliche Art die Mittel zum Unterhalte zu erwerben sucht.“ Viz SPAH 1871–1873, str. 1710–1729.

před státními donucovacími pracovními. Sněmovní výbor v otázce donucovacích pracoven doporučil, aby ty paragrafy (19–22), které se zabývaly konkrétně jejich vydržováním a vydržováním polepšoven jakož i hrazením nákladů za jejich chovance, byly z osnovy vypuštěny. Odůvodňoval to tím, že není zásadně rozhodnuto, zda tato otázka náleží do kompetence říšského nebo zemského zákonodárství. Poslanecká sněmovna měla zákon přijmout spolu s přesvědčením, že zřizování a správa donucovacích pracoven by měla v budoucnosti příslušet státu s výzvou k vládě, aby provedla příslušné kroky k předání již existujících zemských donucovacích pracoven.

V plénu poslanecké sněmovny vládlo přesvědčení o nutnosti zákroku proti tulákům. Jedna část však pochybovala o tom, že ustanovení zákona budou dostatečná. Zdůvodňovala to tím, že krátká doba trestu nebude působit na tuláky odstrašivě, neboť ti naopak hledají v zimním období ve vězení zaopatření. Hlavní důraz kladla na donucovací pracovny, které považovala za jediný prostředek k odstranění potulky. Druhá část se spokojovala se zněním osnovy. Ke střetnutí došlo při projednávání rezoluce z pléna, aby vláda byla vyzvána k projednání otázky zřizování kolonií pro nepolepšitelné osoby štítící se práce. Tato rezoluce nebyla přijata, byla však přijata uvedená rezoluce o předání zemských pracoven, kterou navrhl výbor. Osnovu pak plénum schválilo s vynecháním §§ 19–22 podle doporučení výboru.

Panská sněmovna byla v otázce donucovacích pracoven jiného názoru. Byla si vědoma, že obehnutí této otázky by zmenšilo působnost zákona a proto osnovu o paragrafy 19–22 opět rozšířila. Poslanecká sněmovna však setrvala na svém původním rozhodnutí a tak zákon, kterým se vydávala nařízení podle policejního trestního práva proti zahalecům a tulákům, jenž dostal 10. května 1873 císařskou sankci (publikován byl pod číslem 108 ř. z.) vstoupil v platnost ve znění přijatém poslaneckou sněmovnou.

Zákon měl být namířen v prvé řadě proti tulákům a osobám práce se štítícím, o nichž se jednalo v §§ 1 a 2. První paragraf, který postihoval nejvíce osob, vymezoval pojem tuláka. Říkalo se v něm, že ten „kdo nemaje určitého bydliště aneb opustiv své bydliště, bez zaměstnání a práce se potuluje a nemůže prokázati, že má prostředky ke své výživě nebo že jich bezelstně nabýti hledí, potrestán buď jako tulák vězením osmi dnů až do jednoho měsíce“. Při opakovaném dopadení mělo být použito tuhého vězení v trvání od jednoho do tří měsíců za použití dalšího zstření trestu podle § 253 trestního zákona. Podle druhého paragrafu byly odsuzovány především osoby štítící se práce. Tento paragraf stanovil, že osobám způsobilým k práci, které byly potrestány pro falšování veřejných úvěrních papírů nebo mince, žhářství, loupež nebo zločin veřejného násilí nebezpečným vyhrožováním, pro zločin krádeže nebo podvodu anebo několikrát přestupek krádeže, podvodu nebo žebroty, anebo které byly potrestány pro potulku, může politický úřad nařídit, aby prokázaly, že se živí dovoleným způsobem. Opomenutí mohlo být trestáno vězením od tří do čtrnácti dnů, při opakování tuhým vězením až do jednoho měsíce.

Třetí paragraf zakazoval vydávat vysvědčení o neštěstích nebo chudobě,

kteřá byla určena k žebřání od místa k místu; přestupky tohoto zákazu se měly trestat pokutou od desíti do sta zlatých.

Zákon dále obsahoval dvě velmi důležité zásady. Zaváděl instituci tzv. policejního dohledu (zpravodaj výboru zdůrazňoval, že policejní dozor je zaveden ve všech vyspělých německých státech) a možnost předání osob, které se dopustí některého přesně vymezeného trestného činu, především však zahálky, do donucovací pracovny. Možnost tohoto internování však musila být vyslovena soudním rozsudkem.

O policejním dohledu jednaly §§ 4–12. Říkalo se v nich, že ti, kteří byli pro falšování veřejných úvěrních papírů, pro falšování mince nebo pro nějaký trestný čin proti cizímu majetku odsouzeni k delšímu než šesti-měsíčnímu trestu na svobodě (původní vládní osnova mluvila o více než ročním vězení) nebo několikrát k takovému kratšímu trestu, nebo ti, kteří byli odsouzeni pro potulku a jsou nebezpeční cizímu majetku, mohou být postaveni pod policejní dohled. Možnost postavení pod policejní dohled vyslovoval trestní soud, přičemž rozhodování bylo přeneseno na politické popř. policejní úřady. Doba policejního dohledu byla omezena na tři roky ode dne, kdy byl skončen výkon trestu. Nesplnění povinností, které vyplývaly z postavení pod policejní dohled, mělo být trestáno vězením od jednoho do čtrnácti dnů, v opakovaném případě tuhým vězením až do jednoho měsíce.

Paragrafy 13–19 pojednávaly o možnosti předání do donucovací pracovny. Možnost držení v robotárně mohl vyřknout v rozsudku jedině trestní soud, a to především u osob, které se dopustily některého z přestupků protituláckého zákona, jmenovaného v §§ 1, 2 a 10, nebo přestupku smilstva provozovaného jako živnost nebo přestupku žebroty podle §§ 517 a 519 trestního zákona. Provedení bylo přikázáno zemskému politickému úřadu. V robotárně nemohl být nikdo držen nepřetržitě déle než tři roky. O propuštění z robotárny rozhodoval rovněž zemský politický úřad. Provinilci, kteří nedosáhli osmnácti let, měli být internováni v napravných mladých napravenců, kde neměli být drženi déle než do dvaceti let věku.

Je zřejmé, že ustanovení protituláckého zákona o robotárnách a o policejním dohledu byla ve své většině skutečně namířena především proti lumpenproletariátu, proti deklasovaným, asociálním živlům a proti osobám štítícím se práce, i když v nich byla skryta možnost použití také proti socialistům.⁶¹ Již z širokého vymezení pojmu tuláka obsaženého v § 1 vychází však najevo, že podle tohoto zákona mohl být potrestán každý cestující, který nebyl s to vykázat se dostatečnými finančními prostředky. Zejména v době hospodářské krize mohlo být tohoto zákona použito proti každému nepohodlnému nezaměstnanému dělníkovi, i když se pokoušel nalézt práci. To, že tomu tak ve skutečnosti bylo, uvidíme při rozboru aplikace tohoto zákona. Je tedy nepopíratelnou skutečností, že ve svém celku byl protitulácký zákon namířen proti dělnické třídě.

Byl vyvrcholením do té doby převažujícího názoru, že sociální důsledky průmyslové revoluce, a to byl především vzrůst průmyslové rezervní armády, je možno řešit převážně represí, trestním postihováním tuláků

⁶¹ Srov. K. Malý, *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*. Praha 1967, str. 246.

a žebráků, omezením jejich pohybu a internací nejnebezpečnějších živlů v donucovacích pracovnách.

Tyto názory nebyly ničím novým, setkáváme se s nimi již v 18. století – Buquoy ve své zprávě panovníkovi r. 1784 oznámil, že není v jeho silách odstranit žebrotu a nezaměstnanost; nepoužije-li stát vbrzku jiných opatření, veškeré podporování almužnami ztroskotá. Dobrá policie a dobře řízené dobrovolné i nucené pracovny, které by druhem výrobků nekonkurovaly soukromému řemeslníkovi a poskytly práci každému, kdo ji hledá, by podle jeho mínění byly s to pomoci při tak těžkých úkolech.⁶² Se zakládáním takových pracoven se skutečně v této době v poměrně velkém rozsahu začalo, a to jak ve Vídni, tak v Praze, ale ani ony nepomohly vyřešit otázku nezaměstnané chudiny.⁶³

V první polovině 19. stol. byly zřízeny v jednotlivých zemích zemské donucovací pracovny, které však svou kapacitou nedostačovaly. Přesto však zejména v Čechách nebyla zemská káznice využívána hlavně z toho důvodu, že obce byly povinny za svoje internované příslušníky hradit ročně 100 zl., zatímco v ostatních zemích šly náklady ze zemského fondu. V těchto zemích robotárny svému účelu rovněž nevyhovovaly z toho důvodu, že pobyt v nich musil být pro nedostatek místa omezován a v průměru se pohyboval kolem šesti měsíců.⁶⁴

Již v 50., zejména potom ale v 60. letech, se proto vynořila celá řada návrhů na vytváření nových nucených pracoven, některé návrhy však prosazovaly i zavádění pracoven na základě dobrovolnosti.

Tyto podněty vycházely především ze zkušeností získaných v zahraničí. Zejména zde působil příklad Holandska s jeho tzv. volnými koloniemi, vytvářenými jako soukromé zaopatřovací ústavy, a koloniemi pro žebráky a tuláky, které vznikaly jako státní ústavy, kam se dodávali soudně kolonisté, aby si odbyli trest při nucené práci na základě trestního zákoníku.⁶⁵

Tyto ústavy byly vesměs chápány jako součást chudinské péče. I robotárny byly označovány za humanitní zařízení. Je proto na místě říci o chudinství více, než se stalo doposud.

Uvedli jsme již, že základními normami rakouského chudinství byly říšský obecní zákon, zemské obecní zákony, městské statuty a říšský zákon o domovském právu. V intencích těchto norem mohly přijmou jednotlivé zemské sněmy zemské chudinské zákony. Z českých zemí však měly svůj zemský chudinský zákon pouze Čechy. Český ZS věnoval chudinství pozornost již od svého prvního sezení v r. 1861, kdy byl podán návrh na přijetí chudinského zákona v souvislosti s panující bídou v Rudohoří a v Krkonoších. V témže roce bylo naléháno i na to, aby byl v zemi vytvořen

⁶² Srov. A. Petráňová, *Venkovská chudina*, str. 120.

⁶³ Srov. A. Petráňová, *Venkovská chudina*, str. 123; též, *K využití práce žebráků a tuláků v textilní výrobě v Praze kolem roku 1781*. ČSČH 10, 1962, str. 94 n.

⁶⁴ Nedostatek místa v pražské zemské káznici v polovině 80. let nutil, aby kárančí byli propouštěni po době průměrně ne delší než jednoroční. Srov. předlohu čes. ZS čís. 140 sněm./1887. Tisk XX.

⁶⁵ Podrobně o tomto systému informoval podle zkušeností získaných na cestě po těchto institucích v Německu, Holandsku, Belgii a Švýcarsku A. Buol-Bernberg, *Die holländischen Armenkolonien und die Strafanstalten in Berlin, Gent, Bruchsal und Genf*. Wien 1853. Ani později nepominul zájem zejména o holandská zařízení. Srov. B. P. Lepaf, *Holandská kolonie pro žebráky a tuláky*. Praha 1890.

dostatek donucovacích pracoven.⁶⁶ Přesto však přijal český ZS chudinský zákon až v r. 1866, poněvadž v r. 1864 byla věc vzata z pořadu a jednání pokračovala teprve po přijetí českého obecního zákona.⁶⁷ Pro formální závady však nedostal tento zákon císařovu sankci, byl proto znovu projednán a přijat v r. 1868, kdy rovněž vstoupil v platnost. Na Moravě chudinský zákon přijat nebyl, přestože se jím moravský ZS několikrát zabýval.⁶⁸ Na odpor pravice zde vždy narazilo zejména ustanovení o předání jmění farních chudinských fondů obcím, dále potom ustanovení o povinnosti obcí majících více než tisíc obyvatel zříditi přiměřené obecní chudobince aj. I když otázka farních chudinských ústavů byla nakonec z osnovy vypuštěna, k uzákonění chudinství zde přece nedošlo. Zákon byl sice již na ZS přijat, po odmítnutí sankce však při novém projednávání neprošel. Ve Slezsku chudinský zákon rovněž neexistoval, ZS zde však v r. 1870 přijal alespoň zákon o předání jmění farních chudinských ústavů obcím. V ostatních vyspělejších rakouských zemích bylo chudinství vesměs upraveno zákony,⁶⁹ farní chudinské ústavy však většinou zůstaly zachovány.

Podmínky chudinského nároku příslušníka obce podle rakouského chudinského zákonodárství byly: domovské právo, chudoba, neschopnost k výdělku a nedostatek osob (fyzických i právnických) povinných k zaopatření.

Říšský obecní zákon z r. 1862 stanovil, že každý státní občan musí mít v některé obci domovské právo. Domovské právo (domovská příslušnost) bylo osobním právním poměrem určité osoby k určité obci, jehož obsahem byl nárok na nerušený pobyt v obci a na chudinské zaopatření. Státní občan mohl mít domovské právo vždy jenom v jedné obci. Ze své domovské obce nemohla být osoba s domovským právem vykázána a v případě chudoby mohla od své domovské obce požadovat chudinské zaopatření.

Z tohoto důvodu se obce bránily přílivu takových osob, které by jim mohly připadnout k zaopatření, tj. zejména příslušníků dělnické třídy.

První počátky politické příslušnosti k určité osadě hledala praxe v tereziánském řádu o postrku žebráků a chudinském opatření ze 16. května 1754 a v konskripčním a obvodním patentu z 25. října 1804 o soupisu osob povinných vojenskou povinností. Podle nich bylo možno této příslušnosti nabýt rozličnými způsoby usazení se, jakož i desítiletým pobytem v obci.⁷⁰ Podle prozatímního obecního zřízení z r. 1849 se obecní příslušnosti nabývalo narozením (manželské děti nabývaly příslušnosti rodičů, nemanželské děti své matky), dále provdáním se (manželka nabývala příslušnosti svého manžela), přijetím do obecního svazku, jež se dalo buď výslovným usnesením obecního zastupitelstva nebo mlčky tím, že obec trpěla, že státní občan nemající platný domovský list se po čtyři léta v obci nepřetržitě

⁶⁶ Srov. SPAH 1871–1873, str. 1710–1729.

⁶⁷ Srov. SZZSČ 1864, VII/6–10.

⁶⁸ Podrobněji srov. moje studie *Z počátků moravského sociálního zákonodárství a Národní strana a sociální otázka*.

⁶⁹ V Dolních Rakousích bez Vídně to byly zákony z let 1870, 1882 a 1893, ve Vídni zákon z roku 1873, v Horních Rakousích z roku 1869 a 1880, v Salzburgu z roku 1874, ve Štýrsku z roku 1873 a 1898, v Korutanech z roku 1866, Kraňsku z roku 1883, Vorarlbergu z roku 1883.

⁷⁰ K historickému vývoji domovského práva srov. E. Exterde, *Ueber das Heimatrecht*. ÖZV 1, 1868. Dále F. Swieceny, *Das Heimatrecht in den österreichischen Kronländern mit constituirten Ortsgemeinden*. 2. vyd. Wien 1861.

zdržoval. Konečně bylo možno obecní příslušnost získat příkázáním stálého bydlíště v obci u státních zaměstnanců, důstojníků, zaměstnanců s hodností důstojnickou, duchovních a veřejných učitelů. Tato jednotná úprava však byla prolomena tím, že do městských statutů, které byly od r. 1850 vydány, byla pojata ustanovení v leckterých směrech od prozatímního obecního zřízení odchylná. Velká města se tím chránila před tím, aby v nich někdo nabyl příslušnosti mlčky, pátrala po původu zchudlých osob, aby jim nepřipadly k vydržování.⁷¹ Domovské spory potomků takových rodin, které náležely zejména po několik generací vojenskému stavu, bývaly nezřídka takového druhu, že bylo potřeba vrátit se až do poloviny 18. století; aby byl nalezen původ praotce, rozhodujícího pro domovskou příslušnost.⁷²

Nově a jednotně pro všechny obce bylo domovské právo upraveno v rakouských zemích císařským patentem z 24. dubna 1859, č. 58 ř. z., kterým byl vydán nový obecní zákon. Z tohoto obecního zákona vešla dnem 27. dubna 1859 v platnost pouze ustanovení o domovském právu. Bylo jím odstraněno nabytí domovského práva čtyřletým pobytem podle prozatímního obecního zákona a na místo něho byl uznán pouze nárok proti obci na udělení domovského práva, přičemž podmínky pobytu byly podstatně zostřeny. Žádost rakouského státního občana o přiřknutí příslušnosti do obce nesměla být zamítnuta, jestliže byl úplně oprávněn nakládat se svým jměním podle své vůle, nebyl omezen v právu, aby se mohl zdržovat v obci ani předpisy policie, ani jinými zákonnými usneseními, bezprostředně před tím alespoň čtyři roky bez přetržky a dobrovolně bydlel v obvodu obce, aniž by po celou tuto dobu byl na obtíž zaopatřování chudých, požíval bezúhonné pověsti a vykázal, že má jmění, kterým je zajištěna výživa jeho a jeho rodiny nebo, že samostatně vykonával nejméně po čtyři roky k výživě jeho a jeho rodiny vystačující živnost.

Je třeba si uvědomit, že tato ustanovení byla přijata v době nastupujícího liberalismu v Rakousku a plně odpovídala zájmům průmyslové buržoazie. Ta měla zájem na dostatečném přlivu pracovních sil do města, neměla však už zájem na tom, aby se starala o tyto pracovní síly v době, kdy skončila jejich pracovní schopnost, tj. zejména ve stáří a v případě invalidity.

Plně se to potom projevuje v domovském zákoně z r. 1863, který obsahově převzal skoro beze změny předpisy obecního zřízení z r. 1859 s tou odchylkou, že ustanovení o nároku proti obci na udělení domovského práva byla vypuštěna. Domovského práva bylo nyní možno dosáhnout pouze narozením, sňatkem, získáním veřejného úřadu a přijetím do domovského svazku, o čemž však rozhodovala jediné sama obec a proti jejímu rozhodnutí nebylo žádné odvolání. Nehledíme-li tedy k domovskému právu dětí a určitých veřejných úředníků bylo udělení domovského práva ponecháno zcela na vůli obce.⁷³

⁷¹ Srov. V. Pražák, *Otázka z praxe práva domovského*. Právník 25, 1886, str. 109 až 115.

⁷² Pražský policejní komisař V. Trümmel poukazoval na některé případy, kdy bylo třeba jít v praxi zpět až do třetího kolena. Právník 25, 1886, str. 138–140.

⁷³ Srov. K. Laštovka, *Domovské právo*. SVP I. svazek, Brno 1929, str. 435; L. Spiegel, *Heimatrecht*. ÖSW, II. Band, 2. vyd. Wien 1906, str. 809–843; A. Arailza, *Das österr. Heimatrecht*. Wien 1889; J. Jegier, *Das Heimatsrecht*. Wien 1886.

Vývoj ustanovení o nabytí domovského práva se tak diametrálně odlišuje od vývoje volnosti pohybu obyvatelstva. V polovině 18. století, kdy volnost pohybu pracovních sil byla omezena, bylo získání domovského práva po usazení v místě jenom otázkou času. Od poloviny 19. století, kdy si rozvoj kapitalismu vynutil naprostou volnost pohybu pracovních sil a kdy přímo v zájmu dalšího rozvoje průmyslové výroby bylo přelévání těchto sil z venkova do průmyslových oblastí, bylo dělnictvu získání domovského práva v místě jeho dlouholetého působení a bydliště téměř naprosto znemožněno. Průmyslová místa nemohla být žádným způsobem přinucena k tomu, aby udělila domovské právo dělnickým rodinám, které v nich pracovaly třeba po celý život, poněvadž nebylo v jejich zájmu starat se o tyto rodiny v případě ztráty pracovní schopnosti jejich živitelů. V tomto případě jim měly poskytnout chudinské zaopatření jejich domovské obce, které je v řadě případů nikdy nespátřily, popř. je dočasné podporovaly obce v nichž bydlely, chudinskou podporu jim však musela uhradit příslušná domovská obec.

V ustanoveních domovského zákona z r. 1863 se zcela jasně projevilo, že němečtí liberálové byli mluvčími průmyslové buržoazie a proto svalili náklady na chudinské zaopatření dělnictva zaměstnaného v průmyslových centrech na bedra zemědělské buržoazie. V tomto zákoně se dále zcela jasně ukazuje, že byl vytvořen ve prospěch centra monarchie Vídně a Dolních Rakous, kam se soustřeďovaly pracovní síly z ostatních částí Předlitavska a zejména z českých zemí. Liberální buržoazie prosadila svůj záměr přes odpor určité části říšské rady, která požadovala ponechání staršího ustanovení o tom, že pobytem o určité délce je možno získat domovskou příslušnost nebo alespoň právní nárok na její získání. Liberální předáci Herbst, Lasser a zpravodaj Berger však dokázali tomuto odporu s úspěchem čelit.⁷⁴

Již záhy po přijetí domovského zákona z roku 1863 vzrůstá však proti němu odpor zejména venkovských obcí. Projevilo se to již při projednávání chudinského zákona v českém ZS v roce 1866, kde též Herbst, který prosadil domovský zákon ve znění příznivém průmyslové buržoazii, dokazoval na datech o sčítání lidu z r. 1857, jak jsou Čechy postihovány.⁷⁵ Rieger šel dokonce tak daleko, že činil rozdíl mezi domovským právem a právem na chudinskou podporu a podal návrh, aby občan, který po dosažení plnoletosti pobýval aspoň deset let v některé obci, aniž by propadl trestnímu zákonu a aniž by hledal pomoc ve veřejné dobročinnosti, nabytím tím v této obci domovské právo. Zdržel-li se ale pět let v obci, měla mu obec v nastalé chudobě udělit podporu v té míře jako domácím chudým. Rieger se při svém návrhu odvolával na pruské zákonodárství s jeho podpůrným bydlištěm a argumentoval i vývojem v Anglii a Francii. Poslanec Wolfrum navrhl přijetí zásady, že obec nesmí odeprít domovské právo tomu, kdo se zdržoval po pět let v obci za týchž podmínek jako navrhoval Rieger.

Zemský sněm však přijal pouze rezoluci s výzvou k vládě, aby ústavní cestou projednala otázku, za jakých podmínek má další pobyt v obci udělit

⁷⁴ Srov. A. Bráf, *Oprava domovského práva*. ČMNH 4 (1), 1884, str. 66–71.

⁷⁵ Srov. SZZSČ 1866, str. VI/7–33.

nárok buď k domovskému právu nebo k chudinskému zaopatřování. Byl to kompromisní návrh a důraznější návrhy Riegrovy a ostatních ještě neprošly.⁷⁶

Velmi ožehavou se tato otázka stala v 70. a 80. letech v souvislosti s vzrůstem pauperismu, když venkovské obce nebyly s to dostát svým povinnostem při opatrování chudých. Domovským zákonem byly totiž nejvíce postiženy venkovské obce v chudých oblastech, z nichž pro nedostatek pracovních příležitostí odcházely pracovní síly do průmyslových center. Tyto drobné obce bez větších daňových poplatníků s nepatrným počtem obyvatel, jejichž finanční příjmy činily v některých případech od 50 do 150 zl. ročně, nemohly o své chudé ani při dobré vůli dostatečným způsobem pečovat. Stále častěji se proto ozývaly hlasy, které žádaly získání domovského práva několikaletým nepřetržitým pobytem.

Těmto hlasům napomáhal zejména vývoj v sousedním Německu, jemuž byla v Rakousku věnována velká pozornost. V roce 1870 se říšský sněm severoněmeckého bundu zaměstňoval „jednou z nejdůležitějších a zároveň nejobtížnějších otázek veřejného práva, povinností státu a obcí k podpoře chudých státních příslušníků nacházejících se bez prostředků“.⁷⁷ Dosaď vadní chudinské zákony ve státech bundu se členily na dvě skupiny: pruské chudinské zákonodárství znalo tzv. podpůrní bydliště, které se získávalo uplynutím určité doby. V ostatních státech bundu, jakož i v nově získaných částech Pruska, byly podstatné rozdíly a existovala zde instituce domovských obcí.

Roku 1870 byl přijat zákon o podpůrném bydlišti ve všech státech severoněmeckého bundu a zákon o zaopatřování chudých vázaném na domovské právo platil nadále pouze v království bavorském. Určitý přechod mezi oběma způsoby tvořil systém, který platil ve Württembergu a Bádensku.⁷⁸

Podle říšského zákona o podpůrném bydlišti připadala péče o chudého té obci, ve které bydlel nepřetržitě po dobu dvou let.

Nespokojenost s rakouským domovským zákonem a úprava chudinství v Německu byly popudy, které přiměly rakouskou vládu k tomu, že se od r. 1872 začala zabývat otázkou revize domovského zákona.⁷⁹ Jeho revize však byla velmi choulostivou otázkou. Je zejména nasnadě, že její řešení mohlo jenom stěžejí pokročit v období nadvlády liberálů. Teprve od počátku

⁷⁶ Srov. SZZSČ 1866, str. VII/2–31.

⁷⁷ Viz Ueber die Reform des Heimats- und Armenrechtes im norddeutschen Bunde. ÖZV 3, 1870, str. 81–82.

⁷⁸ Dobrý přehled literatury o německém chudinství podává E. Münsterberg, *Bibliographie des Armenwesens*. Berlin 1900. Upozorňuji zde proto pouze na základní práce: W. Roscher, *System der Armenpflege und Armenpolitik*. 2. vyd., Stuttgart 1894; C. Rocholl, *System des deutschen Armenpfleregerechts*. Berlin 1873; též, *System des preussischen Armenpfleregerechts*. Hamm 1864; T. Flottwell, *Armenrecht und Armenpolizei. Zur Verständigung über die Elementarbegriffe der preussischen Armengesetzgebung*. Leipzig 1866; E. Münsterberg, *Die deutsche Armengesetzgebung und das Material zu ihrer Reform*. Leipzig 1887; též, *Die Armenpflege. Einführung in die praktische Pfl egetätigkeit*. Berlin 1897; R. Bartsch, *Armenwesen*. HSW, I. Band, 4. vyd., Jena 1923, str. 927–1008; W. Feld., *Armenstatistik*. Tamtéž, str. 1009–1044; L. A. Müller, *Riedels Commentar zum Bayerischen Gesetze über öffentliche Armen- und Krankenpflege vom 29. April 1869*. Nördlingen 1863.

⁷⁹ Srov. K. Adámek, *Přispěvky k upravení chudinství*. Chrudim 1896, str. 91 až 107.

80. let začaly být pozorovány první vážavé kroky. S reformou se však stále otálelo a uzákoněna byla teprve v roce 1896.

V 80. letech však již začínalo být jasné, že současný systém domovského práva je nadále neudržitelný. Podle sčítání lidu z roku 1880 totiž v některých průmyslových místech počet cizího obyvatelstva vysoko překračoval počet osob s domovským právem.

Od 50. let do roku 1880 byl v českých zemích poměr mezi těmito skupinami podle sčítání lidu takovýto:

		Příslušných	Nepříslušných, kteří měli domovské právo	
			v jiné obci téže země	v jiné zemi
Čechy	1857	4,155 183	523 236	17 370
	1869	3,698 516	1,370 340	20 261
	1880	3,314 257	2,166 326	46 680
Morava	1857	1,715 804	104 120	44 928
	1869	1,598 561	320 855	70 476
	1880	1,486 214	541 035	103 571
Slezsko	1857	406 526	22 756	10 127
	1869	384 623	96 052	21 279
	1880	361 086	149 883	39 694

Naproti tomu roku 1880 bylo 455 203 příslušníků českých a 241 080 příslušníků moravských obcí v jiných rakouských zemích, z nich pak navprostá většina v Dolních Rakousích: 309 960 z Čech a 176 025 z Moravy. Naopak v Čechách bylo v témže roku jenom 46 680 a na Moravě 103 571 příslušníků jiných rakouských zemí. „Tu se právem může mluvit o vykořisťování jedné země druhou“, napsal Albín Bráf.⁸⁰

Přestože počet obyvatelstva celkem značně vzrostl, zmenšil se počet osob příslušných v obcích kde se sčítalo od r. 1857 o 20,3 %, od roku 1869 o 10,5 %. Zato nepřísušného obyvatelstva v obcích úžasným způsobem přibývalo. Zatímco roku 1869 čítalo nepřísušné obyvatelstvo 37,6 % zjištěného počtu přítomných příslušníků, dosáhlo roku 1880 již 66,7 % tohoto počtu a bylo čtyřikrát větší než roku 1857. V Dolních Rakousích již dokonce nepřísušné obyvatelstvo převyšovalo příslušné: na 100 přítomných příslušníků zde připadalo 121 nepřísušných státních občanů. V Čechách bylo tohoto poměru dosaženo v Praze, kde na 100 přítomných příslušníků připadalo přítomných nepřísušných státních občanů 242,5 a v obvodech nejprůmyslovějších okresních hejtmanství Karlín (268,3), Smíchov (202,7), Teplice (168,7), Ústí n. L. (140,2), Žatec (133,4), Most (123,5) a Slaný (108,2). Pouze v obvodech čtyřiceti okresních hejtmanství v Čechách nedosahovali nepřísušní polovice počtu příslušníků. V nejprůmyslovějších místech činilo příslušné obyvatelstvo i s připočtením přechodně nepřítomných

⁸⁰ Srov. *Oprava domovského práva*. ČMNH 4 (1), 1884, str. 71–83.

sotva $\frac{1}{4}$, ba někdy méně než $\frac{1}{10}$ všech přítomných vůbec: např. v Teplících to bylo 21 %, na Kladně 14,6 %, v Duchcově 13,2 %, v Libni 11,5 %, na Smíchově 9,1 %, na Vinohradech dokonce pouze 1,2 % a na Žižkově jenom 0,65 %. Podle sčítání lidu v roce 1890 bylo na Královských Vinohradech 583 příslušníků a 33 948 ostatních obyvatel a na Žižkově 387 příslušníků a 40 849 ostatních obyvatel.⁸¹

Podobným vývojem procházely i Morava a Slezsko, kde podle sčítání z roku 1880 zejména v dělnických obcích okolo Brna převýšil počet nepřislušného obyvatelstva počet příslušníků: v Králově Poli byly více než $\frac{2}{3}$ nepřislušných, obdobně v Líšni, Husovicích a Židenicích.⁸²

Tento nepříznivý vývoj zavalil příčinu k tomu, že vláda se obrátila v roce 1881 na všechny ZS s žádostí o dobrozdání, jakým způsobem by bylo třeba reformovat domovské právo.

Většina ZS se shodla na tom, že domovské právo potřebuje, nutně reformu a vyslovila se v tom smyslu, že nárok na domovské právo by měl být získán rovněž tak jako tomu bylo dříve nepřetržitým několikaletým pobytem v místě.⁸³ Vedla je k tomu skutečnost, že od počátku platnosti domovského zákona z roku 1863 byl počet osob, které byly přijaty do obecního svazku podle § 8 domovského zákona, nepatrný: na Moravě to bylo za léta 1871–1880 10 145 osob, v Čechách byl stav ještě nepříznivější, neboť zde to bylo 11 083 osob, tj. průměrně ročně 1108.⁸⁴ Ve většině případů se jednalo o osoby s určitým majetkem, pro které však byl domovský zákon nepotřebný, zatímco přijímání námezdně pracujících do domovského svazku prakticky nepřicházelo v úvahu, neboť jak to vyjádřil na moravském ZS dr. Tuček „obec nerada přijme lidi, kteří se ze mzdy žijí“.⁸⁵

Bolavým místem domovského práva bylo rovněž ustanovení o přířknutí osob bez domova, u nichž se nedalo domovské právo zjistit, jednotlivým obcím. V 70. letech bylo obcím v Čechách přikázáno 1294 takovýchto bezdomovců a na Moravě 353. V domovském zákoně se totiž říkalo, že taková osoba se přiřkne té obci, v níž se nacházela v době, když se začalo o jejím domovském právu jednat. Znamená to, že obcím mohly být přiřknuty k podporování osoby, které potřebovaly pomoci a byli v obci přistiženy. Toto nebezpečí ovšem vedlo k tomu, že obce se všemožným způsobem snažily mnohdy i krutými prostředky těchto osob zbavit – v roce 1866 uváděl Rieger na českém ZS řadu takovýchto případů, kdy obec zjednala fúru, aby odvezla do Prahy tělesně postiženého, který do ní přišel a pro slabost nemohl jít dále, nebo kdy celou obcí byla vyhnána cizí těhotná žena, aby slehla jinde.⁸⁶

⁸¹ Srov. SZZSČ 1883, příloha ke stenogr. zprávě o XV. sezení (str. 447–484); K. Laštovka, *Domovské právo*, str. 435; A. Bráň, *Dvě nutné opravy*. Praha 1884.

⁸² Srov. SLMSZ 1881, str. 231–235.

⁸³ Srov. L. Kunwald, *Die Reform der öffentlichen Armenpflege in Nieder-Oesterreich*. Wien 1894, str. 70–72.

⁸⁴ Srov. předlohu mor. ZS čís. 129 z h. r. 1881 a čes. ZS čís. 235 sněm./1882. Tisť. LXXX.

⁸⁵ Viz SLMSZ 1881, str. 231–235.

⁸⁶ Srov. SZZSČ 1866, III/3–32. Takovýchto případů je možno uvést celou řadu. Většinou to byly případy tragické, někdy však přecházely v tragikomedii. (Takovýto zajímavý případ uvádí A. Gallat, *O tulácích „bezdomovcích“*. HL 10, 1884/5, str. 27 až 28.)

Většina ZS se proto shodla na stanovisku, že domovského práva by měli nabýt plnoletí občané také nepřetržitým a dobrovolným pobytem v místě. Délka tohoto pobytu byla udávána osmi nebo desíti roky. Český ZS se však zpočátku postavil na stanovisko, že by měla předcházet reforma chudinství a teprve poté následovat reforma domovského práva,⁸⁷ avšak již v roce 1883 při opětovně vyžádaném dobrozdání změnil svoje stanovisko a navrhl reformu domovského zákona, podle níž by každý svéprávný státní občan nabyt v obci domovské příslušnosti nepřetržitým pobytem osmi let, jestliže mezi tou dobou nebyl odsouzen pro skutek, se kterým byla spojena ztráta volebního práva v obci, nebyl potrestán pro žebrotu nebo tuláctví a nepožadoval a neobdržel veřejnou chudinskou podporu. Pro všechny osoby pobývající v čas vydání nového zákona v obci, jež nebyla jejich obcí domovskou, měl počít běh osmileté lhůty dnem, kdy nový zákon vejde v působnost. Obec měla dále mít právo zapovědět usazení se osobám, které nemohly prokázat dosavadní příslušnost a možnost opatřit si obydlí a výživu. Mohla také zapovědět pobyt nepřislušníkům, kteří byli žebrotou k obtížím veřejné dobročinnosti nebo tuláctvím ohrožovali veřejný pořádek. Dále měla být přijata zásada, že nabytí domovské právo se nepozbývá, pokud se na základě nějakého zákonného titulu nenabylo nové.⁸⁸

Tato stanoviska si byla vědoma toho, jaké zatížení bude přijetí těchto zásad znamenat pro města, zejména pro některá dělnická města bez většího průmyslu. Tyto obavy se projeví i ve stanovisku většiny okresních zastupitelstev v Čechách, z nichž pro přijetí návrhu českého zemského sněmu z roku 1883 se rok před tím vyslovilo pouze 60 (přičemž lhůta rozhodující pro nabytí domovského práva byla uváděna od 4 až do 20 roků), zatímco 106 bylo proti. Tato okresní zastupitelstva svoje stanovisko odůvodňovala tím, že počet příslušníků v městech a průmyslových místech by vzrostl takovou měrou, že opatřování chudých by se nemálo ztížilo a obecní hospodářství by bylo přivedeno na mizinu.⁸⁹ Bylo poukazováno dále na to, že zejména dělnická města bez průmyslu, jejichž obyvatelstvo je zaměstnáno v okolních obcích, by se finančně zhroutila. Např. dělnický Žižkov, který měl roku 1880 21 212 obyvatel, z nichž však bylo příslušno jenom 139, zatímco do ostatních míst v Čechách příslušelo 20 444 jeho obyvatel, a který čítal na daních a na přírážkách pouze 76 248 zl. (zatímco bohatý Smíchov s 24 984 obyvatel čítal 521 135 zl.) by měl po osmi letech navíc 20 444 příslušných osob, které by měly v případě chudoby nárok na chudinské zaopatření. Takové břemeno by ovšem nemohla obec nést.⁹⁰

Z toho důvodu ZS současně s vyjádřením svého stanoviska zdůrazňovaly nutnost vytvoření systému dělnického pojištění, který by odlehčil chudinské péči.

⁸⁷ Srov. předlohu čes. ZS čís. 235 sněm./1882. Tišt. LXXX.

⁸⁸ Srov. SZZSČ 1883, str. 445, dále str. 447–464 (příloha ke stenografické zprávě o XV. sezení) a přílohu čes. ZS čís. 325 sněm./1883. Tišt. LVI.

⁸⁹ Srov. předlohu čes. ZS čís. 235 sněm./1882. Tišt. LXXX. Proti argumentu, že se využívá pracovní síly a po jejím vyčerpání jsou tyto osoby odkázány do svých domovských obcí, města zase uváděla, že tyto síly se většinou ve svých domovských obcích nemohou uživit a obce, v nichž bydlí, jím zaopatřením práce prokazují dobrodiní. Dále prý by tím bylo porušeno jedno z nejdůležitějších konstitučních práv obce, právo k samosprávě.

⁹⁰ Srov. SZZSČ 1883, str. 414–445.

Český ZS již při prvním projednávání této otázky v roce 1881 kladl váhu na to, že je nutné vydání zákona upravujícího poměr, jakým mají přispívat k eventuální podpoře pracovníkově zaměstnavatel a zaměstnanec. Tuto úpravu očekával od reformy ž. ř. projednávané na říšské radě. Vyslovil současně názor, že záležitost by měla být urychlena a při přípravě těchto zákonů by nemělo být zapomenuto, aby se kromě továrních dělníků přihlíželo také k zemědělskému dělnictvu.

V roce 1883 při diskusi na českém ZS se tento požadavek vinul jako červená nit celou debatou. Dr. Herold zdůrazňoval, že revize domovského práva přispěje k sociálnímu smíru⁹¹ a sněm přijal rezoluci k vládě, aby urychlila „zákonité upravení pomocných pokladen dělnických k pojištění dělníků“ a v zasedání, které bude následovat po schválení nového domovského zákona podala sněmu předlohu na opravu veřejného chudinství. Stejně tak si důležitosti této otázky byl vědom i moravský ZS, který zastával v podstatě shodné stanovisko.⁹²

Většina zemských sněmů tak zdůraznila nutnost revize domovského práva ve smyslu možnosti jeho získání několikaletým nepřetržitým pobytem, při čemž některé z nich si byly vědomy toho, že provedení této zásady nebude možné bez uzákonění dělnického pojištění. Myšlenka odloučit chudinské zaopatření od domovského práva, tak jak tomu bylo v Německu a jak to již v roce 1866 navrhoval na českém ZS Rieger, však nepadla na úrodnou půdu. Postavil se za ni pouze jeden ZS a i v Čechách byla opuštěna. Moravský ZS se otázkou podpůrního bydliště zabýval a rovněž ji zavrhl s odůvodněním, že tato instituce je Rakousku zcela neznáma a musila by úplně z kořene odstranit domovské zákonodárství.⁹³ Brzy se však začala tato myšlenka znovu objevovat a nalézala řadu zastánců, kteří žádali úplné odloučení chudinské péče od domovského práva, přesto se však neprosadila.⁹⁴

Přestože si vláda již počátkem 80. let získala přehled o stanoviscích jednotlivých zemských zastupitelstev k otázce revize domovského práva, dlouhou dobu se s jeho úpravou nic nedělo. Taaffe její řešení stále odkládal a za funkčního období jeho vlády reforma provedena nebyla.

Bylo tomu tak navzdor nespokojenosti některých ZS, které vykonávaly

⁹¹ Ve svém příspěvku uvedl: „... Já mám za to, že právě města průmyslová, která nejvíce mají obavy před sociálním hnutím mezi dělnictvem, nejspíše tomu učiní přítrž tím, když přijmou tento pracující, nedomovský, nepříslušný lid do svého svazku, že to bude daleko bezpečnější zárukou, aby dělnictvo cítilo se za stejné, zajedno se společností celé obce, než tento bezdůvodný strach před duněním pochodu Lassallových pluků.“ (Viz SZSČ 1883, str. 414–445.)

⁹² Dr. Tuček zde při projednávání této otázky řekl: „... Ale zdá se mi býti vhodné, aby zde někdo upozornil, že i při řešení otázky práva domovského jest zapotřebí důkladného studia otázky sociální, aby někdo zde upozornil, že upravení práva domovského ve smyslu návrhu od nás činěného a i ode mne plně schváleného bude pro mnohé obce moravské nebezpečným, nebude-li zároveň postaráno o zákony, jimiž upravit se podporování a ošetřování dělníků, jenž stářím, nemocí neb nešťastnými nahodilostmi ku práci neschopní se stali, jestli se vysoká vláda nepostará, aby zároveň s řešením práva domovského urovnána byla také otázka zájmů dělnických, která v zákonodárných sborech jiných států na přetřes plně se béře.“ (Viz SLMSZ 1881, str. 231–235.)

⁹³ Srov. předlohu mor. ZS čís. 129 z. h. r. 1881.

⁹⁴ V tomto duchu vystoupil několikrát např. dr. Jan Palacký.

na vládu stálý tlak. Na moravském ZS požadoval v roce 1886 brzké předložení říšského zákona o změnění domovského práva Rudolf Kallus a v souvislosti s tím zpráva sněmovního výboru nadhodila otázku, zda by nebylo lépe nárok na zaopatření chudých od domovského práva odloučit, tj. přejít na německý systém. Ještě v roce 1883 se však moravský ZS proti tomuto způsobu jednoznačně postavil. Sněm se 17. ledna 1887 usnesl požádat vládu, aby předložila zákon o domovském právu a o zaopatřování chudých, který by odpovídal současným poměrům.⁹⁵

V českém ZS podal návrh na opravu domovského práva a vydání nového chudinského zákona dr. Jan Palacký.⁹⁶

ZS byly pod stálou palbou venkovských obcí, které nemohly snést tíži chudinských nákladů, a jejich petice se proto neustále domáhaly reformy.⁹⁷ Tento proud zasahoval i říšskou radu, na které již 3. prosince 1873 a znovu 17. října 1877 požadoval reformu domovského práva baron Hammer-Purgstall⁹⁸ a koncem roku 1882 žádala vyřešení této otázky i sjednocená levice ve svém návrhu sociálních reforem předneseném baronem Janem Chlumeckým. V 80. a počátkem 90. let ještě následovaly interpelace poslanců dr. Engela z roku 1888 a návrh Kaisera z téhož roku,⁹⁹ v rozpočtové debatě v dubnu 1890 se dožadoval reformy dr. Reicher a v roce 1891 byly předloženy tři návrhy na reformu domovského práva – 11. května od poslance Kaisera, 15. července od dr. Pacáka a 25. listopadu od Robiče.¹⁰⁰ Kromě toho požadovaly revizi ve velmi četných rezolucích z 2. poloviny 80. a počátku 90. let opět jednotlivé ZS.¹⁰¹

Předseda vlády Taaffe 25. dubna 1888 na interpelaci dr. Engela odpověděl velmi vyhybavě. Řekl pouze, že vláda otázku revize domovského práva s pozorností studuje. Zejména prý musí být zhodnoceno působení takové revize na povinnosti chudinského zaopatření obcí. Předseda vlády dále zdůraznil, že se dá očekávat určitá změna posud přijatými zákony o úrazovém a nemocenském pojištění dělníků, jejich výsledky budou mít za následek určité vyjasnění názorů o způsobu revize domovského zákona.¹⁰²

Tato odpověď řešení problému vlastně oddalovala a nic neslibovala. Výsledky sčítání lidu z r. 1890 však dále ukazovaly, jak pokračoval proces zmenšování počtu domácího obyvatelstva v průmyslových oblastech. V průměru pro celé Předlitavsko bylo ze 100 přítomných obyvatel narozeno v místě jeho pobytu jenom 65,2, zatímco 15 v ostatních obcích okresu pobytu, 12,7 v ostatním okrese příslušné země, 5,4 v ostatním státním

⁹⁵ Srov. předlohy mor. ZS čís. 781 z. h. r. 1886 a čís. 160 z. h. r. 1887/781 r. 1886. Dále USMM 1884, 1885, 1886, str. 45–46.

⁹⁶ Srov. SZZSČ 1888, str. 239–240, 449–452.

⁹⁷ Např. roku 1889 byly s tímto požadavkem podány českému ZS petice 23 obcí (srov. SZZSČ 1889, str. 132, 228, 609).

⁹⁸ Srov. SPAH 1873–1879, str. 9794–9795.

⁹⁹ Srov. SPAH 1887–1888, str. 7191–7192, dále BSPAH 1888–1889, čís. 724.

¹⁰⁰ Srov. SPAH 1880, str. 14603–14605, dále H. Rauchberg, *Zur Kritik des österreichischen Heimatsrechtes*. ZVSV 2, 1893, str. 59 n.

¹⁰¹ Např. moravský ZS přijal rezoluci s tímto požadavkem 30. března 1892, opětovně 12. února 1893 a znovu se o této otázce na sněmu jednalo v roce 1895 (srov. USMM 1890–1892, str. 51, 1893/4–1895/6, str. 85–86), český ZS 16. ledna 1886, 26. ledna 1887 a 14. ledna 1888 (srov. SZZSČ 1885, str. 722–727, 914–916; 1886, str. 715 a 1887, str. 673).

¹⁰² Srov. SPAH 1887–1888, str. 7935.

území a 1,7 v cizině. Z 1000 přítomných obyvatel v Předlitavsku bylo domovskými oprávněno v místech jeho pobytu jenom 639, zatímco ještě roku 1880 to bylo 697 a roku 1869 787. V průmyslových zemích byl tento poměr ještě horší, jak ukazuje tato tabulka.¹⁰³

	1869	1880	1890
Dolní Rakousy	547	421	415
Štýrsko	707	564	467
Horní Rakousy	664	565	491
Salzburg	677	565	503
Čechy	724	596	518
Korutany	724	612	544
Slezsko	752	638	574
Morava	800	690	615
Tyroly		759	711
Vorarlberg	826	760	672
Kraňsko	896	830	780
Terst		469	456
Gorica	851	846	800
Istrie		857	829
Bukovina	894	890	837
Halič	927	895	838
Dalmácie	958	942	932

Vídeň měla 1,364.548 obyvatel, z nich bylo domácích ale jenom 34,8 % (476 418), zatímco 65,2 % bylo cizích (888 130), z těchto pocházelo z Čech 285 572, z Moravy 167 547 a ze Slezska 29 299. Okres Král. Vinohrady měl 135 363 osob, z toho ale domácích jenom 13,5 % (18 273), zatímco 86,5 % (117 090) bylo cizích. Z cizích náleželo 9,3 % (12 572) do ostatních obcí téhož okresu a 77,2 % (104 518) příslušelo do jiných okresů. Z nich náleželo do okresu Benešov 8270 a Český Brod 8128, tj. téměř tolik, kolik činilo domácí obyvatelstvo vinohradského okresu.¹⁰⁴

V polovině 90. let si tato otázka konečně vynutila řešení. Stalo se tak zákonem z 5. prosince 1896 č. 222 ř. z., který podobně jako dříve městské statuty a obecní zákon z roku 1859 zaváděl právo na přijetí do domovského svazku. Toto právo pobytu nemohla obec odmítnout onomu rakouskému státnímu občanu, který se po dosažení svéprávnosti dobrovolně a nepřetržitě zdržoval v obci po deset roků, přičemž tato lhůta podle zákona začala běžet dnem 1. ledna 1891.¹⁰⁵

¹⁰³ Srov. H. Rauchberg, *Zur Kritik des österreichischen Heimatsrechtes*, str. 68.

¹⁰⁴ Srov. Rauchberg, l. c., str. 72.

¹⁰⁵ Srov. zejména V. Šmídek, *Novela k zákonu o právu domovském ze dne 5. prosince 1896*, ř. z. č. 222. Brno 1904; K. Adámek, *O reformě domovského práva. (Zákon ze dne 5. prosince 1896)*. Praha 1897; A. Polzer, *Novela k zákonu o právu domovském ze dne 5. prosince 1896*, z. ř. č. 222, a její právní zásady dle příslušných nálezů správního dvoru soudního. Vídeň 1909; J. Trávníček, *Domovské právo dle zákona ze dne 3. prosince 1863*, ř. z. č. 105, a zákona ze dne 5. prosince 1896, ř. z. č. 222. 2. vydání. Praha 1901; S. Licht, *Die Reform der Heimatsgesetzgebung. Referat erstattet für den V. oesterreichischen Agrarstag*. Wien 1895; R. Hornek, *Die österreichischen Heimat- und Armengesetze*. 1–3, Wien 1917–1918.

Již při poradách o tomto zákoně však vznikly obavy, že jednotlivé obce budou usilovat o to, aby vydržení nároku na udělení domovského práva osobami, které se staly z nějakého důvodu nepohodlnými nebo u kterých nebude vyloučeno nebezpečí chudinského zaopatření, nezákonným způsobem zdržovaly, a to zejména jejich vypovídáním z obcí. Prováděcí výnos ministerstva vnitra k novele domovského zákona z 12. prosince 1896¹⁰⁶ proto žádal okresní hejtmanství a u měst se zvláštním statutem zemské politické úřady, aby proti takovým snahám obcí vhodným způsobem zakročovaly, zejména při instančním rozhodování o vypovídacích nálezech obcí. Obce však přesto začaly velmi ostře postupovat proti některým osobám, kterým by pro jejich nepřetržitý desetiletý pobyt nemohly odmítnout udělení domovského práva. Rozhodující při tom byly dva momenty: sociální, kdy se města bránila přijetí proletariátu do domovského svazku, poněvadž zde bylo nebezpečí nutnosti chudinského zaopatření, s národnostní, který převažoval zejména v národnostně smíšených oblastech.¹⁰⁷

Domovské právo bylo tak základním předpokladem vzniku nároku na chudinské zaopatření. Dalším předpokladem bylo, že neexistovala osoba, která byla povinna žadatele o chudinskou podporu podle občanského zákona nebo podle jiných zákonů zaopatřit. Takovými osobami byl podle občanského zákona manžel oproti manželce, otec a matka oproti manželským dětem, příp. prarodiče oproti vnukům, dále manželské děti oproti rodičům, výslovně však bylo uvedeno, že osobami povinnými k zaopatření nejsou ani sourozenci, ani osoby sešvakřené.¹⁰⁸

Teprve za splnění těchto předpokladů nastupovala povinnost domovské obce svého příslušníka zaopatřit. Za chudého byl přitom považován ten, kdo neměl ani majetku ani příjmu a nemohl sám sebe zaopatřovat. Další podmínkou chudinského nároku příslušníka obce byla nemožnost zjednat si dostatečnou obživu, tj. buď úplná nebo aspoň částečná neschopnost k výdělku, anebo nemožnost zjednat si výdělek či nedostatečnost výdělku, tj. nestačil-li výdělek prací získaný k zaopatření nutné obživy žadatele.¹⁰⁹

Teoreticky vznikala tedy povinnost obcí zaopatřit svoje příslušníky i v těch případech, kdy nemohli získat obživu pro nedostatek práce v důsledku hospodářských krizí apod. Některé zemské zákony však nezaměstnané dělnictvo z chudinské péče vylučovaly, neboť obsahovaly ustanovení, že osoby schopné práce nemají nárok na zaopatření.¹¹⁰

Je tedy zřejmé, že chudinství bylo pojem velmi široký a zahrnovalo v sobě péči o všechny příslušníky obce, kteří nemohli získat obživu

¹⁰⁶ Srov. V. Šmídek, l. c., str. 44–46.

¹⁰⁷ Srov. Verkauf, *Dejte nám pojištění invalidní a starobní, jakož i zaopatření vdov a sirotků dělnických!* Praha 1901, str. 3–11.

¹⁰⁸ Srov. K. Laštovka, *Chudinství*, str. 851–852.

¹⁰⁹ Srov. K. Laštovka, l. c., str. 851. Definicí chudého bylo několik. Nejvyšší správní soudní dvůr v rozhodnutí z 21. srpna 1887 říkal, že „chudým považovat je toho, o kom předpokládat lze, že nejsou s to o živobytí pro sebe a rodinu svou vlastními silami se postarati, poukázán je na zaopatření chudých ze strany obce“. Viz B. Kancný, *Chudinství vůbec a na Moravě zvlášť*. Brno 1904, str. 3.

¹¹⁰ Toto ustanovení obsahoval zejména štyrský chudinský zákon. Srov. F. Schauenstein, *Die Armenpflege der Stadt Wien*. Wien 1898, str. 58.

v důsledku vrozených tělesných i duševních vad (slepoty, hluchoněmosti, ostatních tělesných vad, slabomyslnosti aj), v důsledku nemoci při neexistenci obligatorního nemocenského pojištění, v důsledku pracovních a jiných úrazů při neexistenci úrazového pojištění, v důsledku ztráty pracovní schopnosti invaliditou nebo stářím, dále jak bylo řečeno v důsledku nezaměstnanosti v období hospodářských a jiných krizí aj. Rovněž v sobě zahrnovalo péči o osoby, které ztratily svoje živitele a nemohly získávat obživu vlastní prací, tj. o vdovy a sirotky.

Téměř veškerá tato péče byla v Rakousku vložena na bedra obcí, vyšší chudinské svazy v zemích (až na řídké výjimky) neexistovaly. Pouze péče o tělesně a duševně vadné začala být – i když v našem období ještě v poměrně malém rozsahu – přejímána jednotlivými zemskými fondy. Ústavů slepých, hluchoněmých, choromyslných aj., které tuto péči prováděly, však bylo velmi málo a přijetí do nich bylo spojeno se značnými obtížemi. Rovněž péče o nemanželské děti se prováděla formou nalezinců na náklad jednotlivých zemských fondů, avšak pouze po dosažení určitého věku dítěte, potom dítě připadlo domovské obci.

Je třeba si uvědomit, že v Předlitavsku existoval obrovský počet obcí a převážnou většinu tvořily venkovské obce s velmi malým počtem obyvatel s nízkými finančními příjmy. Ve venkovských obcích vládly patriarchální poměry a o řádné chudinské péči v nich nemůže být ani řeči. Hlasy, které žádaly zlepšení chudinské péče slučováním malých obcí,¹¹¹ nenalezly ohlasu. K tomu přistupovala skutečnost, že v řadě zemí nebyla zřízena okresní samospráva, takže dozor na chudinství prováděly přímo zemské výbory. Tento dozor musil být ovšem většinou pouze formální, kromě toho je nutno si uvědomit, že odvolání chudého proti rozhodnutí obecního orgánu se dalo spíše jenom výjimečně. Ani kontrola prováděná orgány okresní samosprávy nemohla zamezit tomu, aby nedocházelo k častým finančním aférám a defraudacím částek určených pro chudinskou péči.¹¹² Tím spíše, když je notoricky známou skutečností, že finanční hospodaření obcí se celkově nacházelo v dezolátním stavu.

Hlavní zásadou domovského zákona bylo, že chudý nemůže žádat, aby se mu dávala pomoc určitého způsobu. To znamená, že obec mohla určit způsob chudinského zaopatření i výši podpory podle volného uvážení. Chudý měl právo stěžovat si proti způsobu i výši chudinského zaopatření, jestliže však způsob neodporoval zákonu, nebylo možno obec žádným způsobem přinutit k jeho změně.

Podle § 28 domovského zákona nemohla obec odepřít potřebnou pomoc v případě náhlé potřeby ani přespólním chudým, tj. takovou pomoc, kterou by nemohla odepřít ani domovská obec. Tato povinnost však platila jen potud, pokud trvala okamžitá potřeba, tj. do doby, kdy byl vydán definitivní a vykonatelný výrok obce, že svého příslušníka opatří sama. Obci, která takto udělila podporu, bylo potom ponecháno na uvážení vyžádání náhrady od domovské obce.

Způsob, jakým domovská obec mohla splnit svoji povinnost vůči chu-

¹¹¹ Srov. SZZSČ 1888, str. 239–240.

¹¹² O četných aférách mluvil na českém ZS dr. Jan Palacký. Srov. SZZSČ 1888, str. 239–240.

dému, byl různý. V zásadě se rozeznávaly dva hlavní druhy chudinského zaopatření, a to tzv. chudinství uzavřené a volné. Uzavřené chudinství znamenalo úplné zaopatření chudých v řádných chudobincích, chorobincích a jiných obecních nebo okresních zaopatřovacích chudinských ústavech. Při volném chudinství byl chudý zaopatřen mimo takovýto ústav.

Dále se rozeznávalo chudinské podporování pravidelné a přechodné, podporování penězi a naturáliemi, mezi které bylo možno počítat tzv. střidu, tj. způsob podpory záležející v tom, že chudý byl úplně zaopatřen přímo jednotlivými občany, kteří se podle určitého klíče a určité sazby v zaopatření chudého střídali. Tento primitivní způsob byl rozšířen zejména v malých zemědělských obcích. Ve větších obcích začalo být postupně chudinství řádně upraveno.

Určit, kterým ze způsobů se má chudý příslušník nebo bezdomovec zaopatřit, bylo věcí obce podle § 25 odst. I domovského zákona. Tento říkal, že obci přísluší ustanovovati v mezích zákonů o tom vydaných, jak se mají chudí zaopatřiti. Z českých zemí ovšem byl vydán zvláštní chudinský zákon pouze pro Čechy, v němž se o této otázce podrobněji říkalo, že obec se má při ustanovování chudinského zaopatření řídit podle zvláštních okolností místních, šetříc co nejvíce fondu chudých a občanů povinných příspěvky ze strany jedné a majíc co možná nejvíce zření k osobním potřebám chudých ze strany druhé. V osnově moravského chudinského zákona, kterou však ZS nepřijal, se říkalo, že chudý nemůže žádat určitý způsob zaopatření nebo podpory, avšak při volení opatřovacích způsobů se má „hověti ohledům lidskosti“. Osnova uváděla tyto způsoby chudinského zaopatření nebo podpory: umístění v chudobinci, podělování penězi nebo potravinami, opatrování soukromé, vkládání chudých do domů, ošetřování nemocných chudých a poskytování povozů. U dětí se kromě toho mělo dbát o jejich vychování; říkal to i § 24 domovského zákona. Osnova dále stanovovala, že každá obec, která má přes tisíc obyvatel, musí zbudovat a vydržovat alespoň jeden chudobinec pro umístění chudých, kteří potřebují zaopatření. Toto ustanovení však vyvolalo na ZS velký odpor a bylo jednou z příčin, proč se proti osnově postavili i někteří němečtí liberálové.^{112a} K podělování penězi nebo potravinami se v osnově říkalo, že pravidlem má být poskytování potravin, výjimkou podpora peněžitá. Při odevzdání chudého do soukromého opatrování na útraty obce se chudý stával členem domácí čeledi opatrovníka a byl povinen ho ctít a poslouchat. Vkládání chudých do domů, tj. jejich naturální ošetřování od domu k domu, způsob označovaný v Čechách jako střida, se mohl dít ve venkovských obcích tehdy, „když všeobecné ohledy lidskosti nevymáhají, aby ten neb onen chudý z tohoto způsobu chudinské péče byl vyjmut“. Zejména měli být z vkládání do domů vyjmuti: děti, které neměly ještě 14 roků, choromyslní, slepí a mrzáci, kterým jejich tělesné vady překážejí volně se pohybovat, manželé, jejichž společnému životu by vklad proti jejich vůli byl na závalu, a konečně chudí postižení ošklivou nebo nakažlivou nemocí. Vložený chudý byl povinen dát se upotřebit k těm pracím, k nimž byl podle svého tělesného stavu ještě způsobilý. Dohled na vkládání měla mít obec, jestli někdo zacházel s chudým takovým způsobem, že to zavadlo

^{112a} Srov. moji studii *Z počátků moravského sociálního zákonodárství*.

podnět k odůvodněné stížnosti, měl být donucen k vykoupení z této povinnosti. Ostatně z povinnosti vkladu se mohl vykoupit každý člen obce. Obec se potom měla postarat, aby chudý byl zaopatřen jiným přiměřeným způsobem.¹¹³ Nová osnova chudinského zákona šla ještě dále a říkala, že vkládání chudých může nadále trvat jen v těch obcích, v kterých je toho času obvyklé.¹¹⁴

Moravský chudinský zákon ovšem nebyl přijat, takže zde nestála žádná zákonná překážka v cestě tomu, aby nebyly vkládány do domů, tj. nechodily střídou, děti, které nedosáhly 14 roků, a aby nebylo používáno i ostatních způsobů chudinské péče, které osnova zakazovala.

O žádosti za chudinské zaopatření rozhodovaly v první stolici obecní orgány. V Čechách mohlo kromě toho obecní zastupitelstvo vyřizování chudinských záležitostí svěřit zvláštní chudinské komisi, což se provádělo zejména ve městech. Na Moravě se počítalo podle nepřijaté osnovy chudinského zákona s těmito chudinskými orgány: chudinskou komisí, představeným obce a obecním výborem. Členy chudinské komise měli být představený obce, duchovní správce každého z náboženských vyznání v obci zastoupených, jestli bydlel v obci, nejvyšší poplatník, popř. jeho plnomocník a otcové chudých, které měl volit obecní výbor na dobu tří let.

O stížnostech proti rozhodnutí prvoinstančních orgánů rozhodovaly v Čechách okresní výbory, v zemích kde neexistovaly, tj. na Moravě a ve Slezsku zemské výbory.

Podporování chudých se dalo z obecních prostředků, z tzv. chudinského fondu. Podrobnější předpisy o něm měl pouze český chudinský zákon, a to o správě základního jmění a nakládání s ním, o přeměně, zcizení a trvalém zavádění tohoto základního jmění a o tom, že základnímu jmění připadá tzv. třetina chudých z pozůstalosti duchovních osob.

Běžnými příjmy chudinského fondu, sloužícími přímo k podporování chudých, byly podle českého chudinského zákona kromě výnosu kmenového jmění fondu: 1. chudinské procento (byla to veřejná dávka, která se vybírala od zcizitele věcí movitých i nemovitých ve prospěch obecní chudinské péče z výtěžku docíleného veřejnou dobrovolnou dražbou),¹¹⁵ 2. pokuty, a to především pokuty uložené soudy pro přečiny a přestupky podle trestního zákona a zákonů jej doplňujících nebo zákonů jiných, v nichž bylo buď výslovně uvedeno, že pokuty připadají fondu chudých obce, ve které byl přečin nebo přestupek spáchán, anebo, což bylo skoro pravidlem, nebylo vůbec uvedeno, kam pokuty plynou. Dále to byly pokuty uložené politickými úřady, bylo-li tak v příslušných zákonech výslovně ustanoveno. 3. výtěžek z prodeje zboží, věcí prodejních a náradí prohlášených za propadlé pro přečin nebo přestupek trestního zákona aj. 4. pořádkové pokuty. 5. dávky určené výslovně k podporování chudých, např. dávka za prodloužení policejní hodiny, za propůjčení domovského nebo měšťanského práva. 6. dobrovolné příspěvky. 7. dotace obce. Obec jako hlavní faktor chudinství byla povinna hradit ze svých důchodů to, co se nedostávalo chudinskému fondu. 8. příspěvek okresu. 9. náhrady za splněnou chu-

¹¹³ Srov. předlohu mor. ZS č. 106 z. h. r. 1881.

¹¹⁴ Srov. předlohu mor. ZS č. 467 z. h. r. 1882.

¹¹⁵ Srov. E. H á c h a, *Chudinské procento*. SVP I, str. 847–850.

dinskou povinnost (např. náhrada domovské obci obci bydliště chudého apod.)¹¹⁶

Na Moravě, kde neexistoval zemský chudinský zákon a kde nebyly zrušeny farní chudinské ústavy, povinnost podporovat chudé však byla rovněž přenesena na obce, docházelo k vytváření obecních chudinských fondů až mnohem později. Poněvadž jim nebylo předáno jmění farních ústavů, byly jejich prostředky ještě omezenější. Počátkem 20. století se uvádělo, že zde bylo vytvořeno pouze 604 obecních chudinských fondů a v moravských enklávách ve Slezsku tři.¹¹⁷

Vzrůstající pauperismus a nedostatečné finanční zdroje obcí, které se zhoršily zejména v důsledku hospodářské krize 70. let a v případě venkovských obcí byly dále ztenčeny zemědělskou krizí, která propukla v 80. letech, způsobovaly, že ani větší obce nemohly vykonávat chudinskou péči dostatečným způsobem. Chudinské podpory, kterých se chudým dostávalo, byly velmi nízké, takže nedostačovaly k jejich obživě.

Máme k dispozici bohužel jenom velmi nepřesná čísla o počtu podporovaných chudých a o částkách vynakládaných na chudinskou péči, ty však svědčí o neustálém vzestupu.

Přesný počet chudých, tj. osob, které měly nárok na chudinské zaopatření, se nám zjistit nepodaří, neboť chudinská statistika neexistovala, přestože na její důležitost bylo několikrát poukazováno.¹¹⁸ Pokusy o vytvoření chudinské statistiky byly učiněny jenom v některých zemích, jako v Čechách, Dolních Rakousích a Štýrsku (velmi nedokonalý pokus udělalo i Slezsko), nebylo však možno provádět stálé sčítání chudých a zjišťování chudinských nákladů. I pokusy o zachycení stavu v určitém roku se setkávaly s velkými obtížemi. Český ZS přijal 16. ledna 1886 návrh dr. Bráfa na sestavení podrobné statistiky veřejného chudinství v zemi.¹¹⁹ Uskutečnění návrhu se však setkávalo s odporem obcí, které nechtěly být zatěžovány vedením chudinského katastru a řádným vedením chudinských účtů. Pro rok 1886 byl proto sestaven pouze přehled nejdůležitějších výsledků chudinství ve městech s více než pěti tisíci obyvatel.¹²⁰ Teprve druhý

¹¹⁶ Srov. K. Laštovka, *Chudinství*, str. 854–857.

¹¹⁷ Srov. B. Kancný, I. c., str. 7 n. Nově A. Ševčík, *Chudinský fond*. Brněnský archivní věstník 1958, č. 2, str. 27–29.

¹¹⁸ V roce 1886 podal na českém ZS v souvislosti s úpravou domovského práva dr. Bráf návrh na sestavení statistiky veřejného chudinství. Při zdůvodnění Bráf řekl: „Neběží jenom o to, abychom snad nabyli vědomosti o tom, kolik v Čechách existuje tzv. ústavů chudinských, Armeninstitute, neb kolik chudobinců, kolik porcí se dává těm, kdo jsou v nich živeni atd., zde běží o věc mnohem širší. Musíme nabýt celistvého obrazu o nákladu, který v nejrůznějších směrech země, okres a obec nesou následkem chudoby svých příslušníků, ať už běží o udržování chudého v místě samém buď v jeho bytu neb v chudobinci, ať běží o udržování chudých v rozmanitých humanitních ústavech pro slepce, hluchoněmé, v sirotčincích, nalezincích aj. podobných... K tomu dosavadní naše statistika administrativní neposkytuje nám žádných prostředků. Dosavadní statistika chudinství veřejného je pravou popelkou naší administrativní statistiky...“ Viz SZZSČ 1885, str. 722–727. Později často zdůrazňoval význam této statistiky Karel Engliš.

¹¹⁹ Srov. SZZSČ 1885, str. 722–727, 914–916.

¹²⁰ Srov. předlohu čs. ZS čís. 284 sněm./1887. Tišt. XC.

pokus, jehož výsledkem bylo zachycení stavu v roce 1890, byl úspěšnější,¹²¹ poměrně dokonalé statistické údaje však byly získány až pro počátek 20. století.¹²² Podobně tomu bylo i ve Štýrsku, kde bylo provedeno sčítání chudých v roce 1884 a 1892 a dokonalejší potom v roce 1894. V Dolních Rakousích bylo sčítání chudých provedeno k 31. březnu 1894 v souvislosti s novým chudinským zákonem. O jeho výsledku se však vyjadřovala sněmovní předloha značně skepticky a pesimisticky.¹²³

Všechny tyto statistiky však ve skutečnosti nezjišťovaly počet chudých, nýbrž podporovaných. Mezi oběma skupinami byl ale podstatný rozdíl, což dokládá Ernst Mischler na příkladu Haliče, která měla minimální počet podporovaných při velké masové chudobě, zatímco bohaté země vykazovaly vysoké procento podporovaných.¹²⁴ Je to možno pozorovat i na výsledcích sčítání chudých ve větších městech v Čechách v roce 1886, kdy byl zjišťován i počet osob, které nemohly být podporovány, poněvadž nestačily obecní prostředky. Tento údaj je uveden u 15 měst a počet osob majících nárok na podporu, které ji však nedostaly, činil 854. V některých městech počet takovýchto osob dokonce převyšoval počet podporovaných. V Klatovech jich bylo 200 oproti 168 podporovaných, jinde se mu blížil.¹²⁵ Karel Engliš proto vyjádřil skeptický názor, že statistika na otázku jak velký je počet chudých v zemi ještě nikde nedovedla odpovědět a sotva dovede. Odůvodňoval jej tím, že není snadno v konkrétním případě říci, kdo je chudý, poněvadž existenční minimum je místně různé a časově se mění a kdyby i nebylo této relativity, je nemožno najít všechny ty chudé, kteří se nehlásí o podporu a svoji chudobu tají.¹²⁶

Kromě těchto podrobných statistik byly uveřejňovány ročně cifry o počtu osob v zaopatřovacích ústavech, o počtu osob podporovaných chudinskými ústavami a o nákladech na chudinské zaopatření. Tato čísla jsou však velmi nespolehlivá. Nevíme totiž, jakým způsobem byla získávána a jestliže bylo skepticky pohlíženo i na výsledky sčítání prováděných na základě chudinských katastrů jako tomu bylo v případech sčítání dolnorakouského a českého, je nutno brát s ještě větší rezervou čísla uveřejňovaná ve statistice zdravotnictví.

¹²¹ Výsledky byly publikovány pod názvem *Statistika veřejného chudinství v království českém z nařízení zemského výboru sestavená statistickou kancelář zemědělské rady pro království české na základě individuálního šetření z r. 1890*. Praha 1894.

¹²² Vyšly pod názvem *Chudinství v království českém na počátku XX. století*. Zprávy zemského statistického úřadu království českého. Svazek XIII. Praha 1908.

¹²³ Srov. E. Mischler, *Die Enquete und Statistik der Armenverhältnisse in Steiermark*. Wien 1896, str. 1–11. Výsledky dolnorakouského sčítání uveřejňuje Beilage zu den Protokollen des niederösterreichischen Landtages. VII. Wahlperiode ex 1894, Nr. XXVIII. V roce 1890 bylo rovněž provedeno nedokonalé sčítání ve Slezsku (srov. předlohu slezs. ZS čís. XXII z roku 1894; dále E. Donath, *Ueber Armenpflege in Schlesien*. Deutsche Worte 1895, str. 226 n.).

¹²⁴ Srov. E. Mischler, l. c., str. 1–11. Dále H. Herz, *Arbeitscheu und Recht auf Arbeit*. Kritische Beiträge zur österreichischen Straf- und Sozialgesetzgebung. Leipzig–Wien 1902, str. 44–59.

¹²⁵ Srov. předlohu čs. ZS čís. 284 sněm./1887. Tišt. XC.

¹²⁶ Srov. K. Engliš, *Počet a osobní poměry chudých v království českém*. ON 14, 1909, str. 209–210. Autor zde uvádí i rozsáhlou literaturu o teorii osobní statistiky chudých.

Podle údajů zdravotnické statistiky byl počet chudých a výše chudinských nákladů v Předlitavsku takovýto.¹²⁷

Počet podporovaných chudých				Z prostředků vydaných na veřejnou chudinskou péči připadalo (v mil. zl.)		
	v zaopatřovacích ústavách	chudinskými ústavami	celkem	na stravu v zaopatřovacích ústavách	na chudinské ústavy	celkem
1867	20 837	163 503	184 340	1,483	2,400	3,883
1868	25 045	166 709	191 750	1,644	2,493	4,137
1869	24 983	166 383	191 366	1,653	2,514	4,167
1870	23 055	154 966	178 021	1,689	2,487	4,176
1871	25 651	151 059	176 710	1,510	2,472	3,982
1872	26 214	149 156	175 370	1,733	2,333	4,066
1873	27 299	154 815	182 114	1,756	2,510	4,266
1874	29 093	165 161	194 254	1,875	2,666	4,542
1875	30 351	168 773	199 124	2,114	2,850	4,964
1876	28 346	177 809	206 155	1,938	2,964	4,902
1877	31 144	184 476	215 620	2,102	2,985	5,088
1878	31 419	189 990	221 409	2,131	3,210	5,341
1879	33 353	191 415	224 768	2,181	3,296	5,477
1880	34 257	199 215	233 472	2,232	3,313	5,546
1881	34 416	205 897	240 313	2,248	3,581	5,829
1882	35 348	207 542	242 890	2,308	3,656	5,965
1883	36 557	209 572	246 129	2,296	3,903	6,199
1884	36 799	270 324	307 123	2,298	4,113	6,432
1885	36 674	274 307	310 981	2,321	4,195	6,517
1886	37 686	281 951	319 637	2,516	4,347	6,864
1887	38 539	285 674	324 213	2,860	4,517	7,377
1888	41 408	288 742	330 150	2,946	4,668	7,615
1889	41 118	291 467	332 585	3,007	4,609	7,616
1890	42 587	297 915	340 502	2,811	4,750	7,561
1891	42 923	310 645	353 568	3,200	4,984	8,185
1892	44 622	321 594	366 216	3,246	5,062	8,308

Počet podporovaných chudých v Předlitavsku vzrostl tedy podle těchto statistik od roku 1867 do roku 1892, tj. za 26 roků, ze 184 340 na 366 216, což představuje přírůstek téměř 100%. Náklady se za tutéž dobu zvýšily ze 4156 mil. zl. na 8308 mil. zl., tj. o více než 100%.

Počet osob podporovaných chudinskými ústavami v českých zemích, na jak velký počet obyvatel jeden takovýto chudý připadal a jaké byly prů-

¹²⁷ Údaje za léta 1867–1876 uvádí *Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für den Zeitraum 1867–1876*. Wien 1878, str. 178. Od roku 1873 vycházely údaje ročně ve *Statistik des Sanitätswesens der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder* (tato statistika byla vydávána od roku 1877, rokem 1896 však zde tyto cifry končí). Kromě toho uváděl tato čísla i *Statistisches Jahrbuch*. Z těchto statistik je čerpal i Bratassevič, *Die öffentliche Armenpflege in Oesterreich während der Jahre 1870 bis 1876*. SM 4, 1878, str. 241–243; též, *Die öffentliche Armenpflege in Oesterreich während der Jahre 1873 bis 1882*. SM 10, 1884, str. 274 až 278; též, *Die öffentliche Armenpflege in Oesterreich während der letzten zwanzig Jahre*. SM 21, 1895, str. 185–190.

měrné roční příjmy jednoho chudého z chudinských ústavů ukazuje následující tabulka.¹²⁸

	Počet chudých podporovaných chudinskými ústavu			Jeden podporovaný chudý připadal na obyvatel				Průměrný roční příjem 1 chudého (ve zl.)			
	Čechy	Morava	Slezsko	Čechy	Morava	Slezsko	Předlitavsko	Čechy	Morava	Slezsko	Předlitavsko
1873	34 726	18 977	7 241	147	105	70	127	11,25	12,49	7,11	16,04
1874	40 971	19 099	5 698	125	105	90	119	11,7	12,69	9,51	16,33
1875	43 623	19 545	5 720	117	102	89	117	11,31	13,16	10,38	16,79
1876	44 475	19 678	5 801	115	101	88	117	11,44	13,11	10,79	17,19
1877	48 410	20 028	5 918	105	100	86	110	11,54	13,38	10,92	16,19
1878	50 174	20 512	6 049	101	97	85	106	11,87	13,25	10,84	16,90
1879	51 357	20 925	6 232	108	102	90	116	12,1	13,33	11,44	17,22
1880	53 882	21 248	6 720	102	101	84	111	12,2	13,13	11,43	16,63
1881											
1882	57 645	22 476	6 652	96	95	84	104	12,23	13,16	12,6	17,41
1883	59 370	22 577	6 720	93	94	84	104	12,56	12,75	13,0	18,58
1884	62 591	21 852	6 972	88	98	81	81	13,8	11,54	12,46	14,92
1885	62 627	22 130	7 243	88	96	78	80	13,59	11,80	12,51	15,30
1886	64 641	24 029	7 289	86	89	77	76	13,73	13,47	10,81	15,40
1887	66 830	24 209	7 237	83	88	78	75	14,23	13,87	12,95	15,54
1888	71 939	23 826	6 821	76	90	82	76	14,46	13,88	13,47	16,17
1889	74 117	24 199	7 150	78	93	84	84	14,44	13,90	13,75	16,37
1890	77 067	25 008	7 051	75	91	85	80	14,88	13,38	13,72	15,94
1891	78 078	25 221	7 316	74	89	82	76	15,7	13,85	13,79	16,40
1892	82 309	26 803	7 625	71	84	79	96	15,96	13,70	12,83	20,54
1893	82 650	28 105	7 569	70	80	79	94	16,16	12,83	14,73	22,10
1894	83 270	27 173	7 947	70	83	75	91	16,43	13,49	14,50	20,44
1895	85 999	26 728	7 749	68	85	78	75	16,73	14,31	15,52	21,16
1896	85 811	28 066	8 058	68	81	75	67	17,10	15,15	15,83	21,70

Tato tabulka nám zřetelně ukazuje největší vzrůst počtu chudých podporovaných chudinskými ústavu v Čechách, neboť zatímco v Předlitavsku se počet takovýchto osob od roku 1873 do roku 1892 zvýšil asi o 100 %, v Čechách činí vzestup 140 %. Na obou tabulkách je možno dále sledovat absolutní i relativní vzestup počtu podporovaných osob. Zatímco v roce 1873 připadal jeden podporovaný v Předlitavsku průměrně na 127 obyvatel, roku 1896 to již bylo jenom 67 obyvatel. Největší vzestup v českých zemích je možno pozorovat opět v Čechách, kde v roce 1873 připadal jeden podporovaný na 147 a v roce 1896 na 68 obyvatel. Tabulky o průměrném ročním příjmu jednoho chudého dokazují vzestup podpor, k němuž však docházelo teprve v 90. letech. V 80. letech naopak pozorujeme snižování podpor, které od roku 1884 až do roku 1891 jsou v průměru nižší než v 70. a na počátku 80. let. Znamenalo to, že právě v tomto období, kdy prameny mluví o vzrůstu cen životních nákladů, se životní úroveň podporovaných chudých značně zhoršila. Kromě toho vidíme, že

¹²⁸ Srov. *Statistik des Sanitätswesens der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder nach den für das Jahr 1873—1896 vorgelegten Berichten*. Wien 1877—1899.

po celou dobu jsou průměrné roční příjmy jednoho chudého v českých zemích podstatně nižší, než činil předlitavský průměr. Průměrné roční výdaje na hlavu obyvatele v letech 1874—1884 např. činily v Čechách 12 kr., na Moravě 13 kr. a ve Slezsku 14 kr., v Předlitavsku potom 15 kr. Ve Vorarlbergu to však bylo 51, v Salzburgu 68, v Dolních Rakousích 49 a v Horních Rakousích 38 kr. České země byly tak asi na úrovni Štýrska, kde tento průměr činil 14 kr., zatímco v zaostalé Haliči a Bukovině pouhý 1 kr. Např. v roce 1892, kdy průměrný roční příjem jednoho chudého dělal v Čechách 15,96, na Moravě 13,70 a ve Slezsku 12,83 zl., činil ve Vorarlbergu 59,10, v Dolních Rakousích 42,89, v Salzburgu 36,39, v Horních Rakousích 27,73, v Tyrolích 24,80 a ve Štýrsku 18,62 zl.

Zejména chudinské podpory v českých zemích tak nestačily na výživu podporované osoby a případně její rodiny. Dokazuje to i podrobná česká chudinská statistika z roku 1890, podle níž byly tyto podpory poněkud vyšší. Výdaje na veřejné chudinství v tomto roce činily totiž v Čechách na základě individuálních sčítacích lístků 1,882.614 zl., z toho připadalo na trvalé podpory 1,722.742 zl. a na dočasné 159 872 zl. Na jednu osobu trvale podporovanou připadalo tedy průměrně 23 zl., na jednu osobu dočasně podporovanou 7 zl. a na jednu osobu podporovanou vůbec v průměru 20 zl. Bylo-li přihlédnuto k počtu přímo podporovaných se spolupodporovanými (tj. rodinnými příslušníky), činila průměrná kvóta podpor na jednu osobu 14 zl.

Toto je ovšem průměr pro celou zemi, existovaly však obce, kde podpora byla hluboko pod tímto průměrem, který sám o sobě nebyl s to zabezpečit existenční minimum.¹²⁹ Platilo tedy přímo jako pravidlo, že domovské obce trpěly, aby jejich příslušníci si vyžebrali buď celý příspěvek na obživu nebo alespoň jeho část pravidelnou páteční žebrotou.¹³⁰ Některé

¹²⁹ OV Český Brod k tomu 29. ledna 1900 píše: „... Je dost případů, že obec poskytuje chudinské podpory také 4 nebo 6 až 8 zl. ročně, podpora 12 zl. ročně pokládá se již za slušnou a jsou pouze výjimečné případy, kdy chudému dostane se podpory až 10 kr. denně. A přece nutno doznati, že ani za 10 kr. denně není možno, aby byl člověk, třeba nejchudší, živ a netrpěl hlad... Chudí lidé, kteří žijí v domovské obci, ještě se jakž takž při udělované menší podpoře a poskytnutém bytu v obecním domku užívají, vypomáhají si trpěnou žebrotou v obci. Huře však je s chudasy, kteří nebydlí ve své domovské obci, a těch je při nynější hospodářské bídě a podmíněné tím stěhovavostí velká většina. Člověk takový, kterého domovská obec ani nezná a který v domovské obci nikdy ani nebyl, domáhá se třeba celé roky chudinské podpory, leč marně...“ (Viz SÚAr Praha, ZV, k. 8128, XVII/1, konv. Zákon. Odpovědi na cirkulář.)

¹³⁰ Některé zemské chudinské zákony obsahovaly přímo ustanovení, která dovoľovala sbírání milodarů domácími chudými v obci. Tito dostali povolení od obecního zastupitelstva a musili se jím vykazovat. Tak tomu bylo v případě hornorakouského zákona z roku 1880, kraňského z roku 1883 a vorarlberského z roku 1883. Srov. H. Herz, *Arbeitscheu und Recht auf Arbeit*, str. 38—43. I v zemích, kde byla žebrota zakázána, však k ní pravidelně docházelo. OV Bělá u Bezděze o příčinách 28. září 1899 psal: „... Dvojí hlavně je příčina, že ubozí chudí — vzdor péči obce, jsou skorem všude poukázání na žebrotu — z níž jedině vlastně živi jsou. Předně nejsou obce s to, aby vydatněji podporovaly své chudé — a to tím spíše ne, poněvadž zpravidla nejvíce chudých má obec chudá, a za 2., skrbli často obce se svými příspěvky i tam, kde by nemuselo se právě tak příliš šetřiti — a přece nelze tak snadno chudému pomoci se dovolati — pak-li obec chce více prodloužiti.“ Viz SÚAr Praha, ZV, k. 8128, XVII/1, konv. Zákon. Odpovědi na cirkulář.

obce tuto zásadu vtělovaly přímo do svých chudinských výměrů: nejmenovaná obec v Čechách, jejíž příslušník se po léta domáhal chudinské podpory, jej ustanovila „dozorcem nad žebračky“ (Bettelrichter). Nařídila mu, aby zabraňoval přespolním žebřákům vstup do obce, za což mu bylo dovoleno, „aby sobě chleba svého v obci sám vyhledával“. Kdyby pro neduh na noze sám nemohl chodit, měl poslat žebrač ženu nebo své děti. Nejpozoruhodnější je, že příslušný okresní výbor stížnost žadatele 9. dubna 1881 zamítl s odůvodněním, že podle § 11 českého chudinského zákona je ponechán na vůli obce, jakým způsobem chce své chudé opatrovat. Teprve ZV zrušil 22. června 1881 jak usnesení obce, tak výnos okresního výboru, poněvadž usnesení, jímž bylo žadateli dovoleno sbírat almužny, zahrnuje v sobě způsob chudinské podpory, jenž se nedá srovnat se zápočtem obsaženou v § 4 chudinského zákona.¹³¹

Způsob zaopatřování chudých tzv. střídou nebo okolkem (v německých zemích Předlitavska se tomuto způsobu říkalo Einlegesystem) se ostatně od žebroty příliš nelišil. Tento způsob opatrování chudých byl značně rozšířen ještě začátkem 20. století. V roce 1901 ze 7376 obcí v Čechách, které podaly zprávu o svém chudinství, mělo střidu 1900, v roce 1902 ze 7399 to bylo 1884. Většinou byl tento způsob zaveden v menších obcích, vykazalo jej však rovněž 27 obcí s více než dvěma tisíci obyvatel. To, že se tento způsob příliš nelišil od žebroty, dokazuje skutečnost, že podle dotazníků bylo možno tyto dva způsoby od sebe jenom velmi těžko oddělit. V některých případech se ukázalo, že šlo spíše o žebrotu nebo jiný způsob zaopatření, v některých obcích byla zase střída zrušena a místo ní nastoupila páteční nebo sobotní žebrotu.

Střída byla v Čechách nejvíce rozšířena zejména na Českomoravské Vysočině a v jižní části Šumavy, nevyskytovala se v severních Čechách a v okolí Prahy. Příčina spočívala v nedostatku finančních prostředků v zemědělských okresech, takže rolníci raději zaopatřovali chudé naturálně než poskytováním peněžních podpor.

I když střidu vykazalo dost značné množství obcí, celkový počet osob zaopatřených tímto způsobem v Čechách nebyl příliš vysoký. Roku 1901 to bylo 5666 a roku 1902 5693 osob, tj. 3,71 a 3,63 ‰ všech podporovaných osob. Bylo však mezi nimi i 771 a 799 dětí ve věku do 14 let.¹³²

Mnohem rozšířenější byla střída v alpských zemích, kde patřila k hlavním způsobům zaopatřování chudých. Přesnější cifry máme pouze ze Štýrska, kde v roce 1886 bylo tímto způsobem zaopatřeno z celkového počtu 13 761 chudých podporovaných obcemi 4782 osob.¹³³ V roce 1894 bylo ve Štýrsku bez Štýrského Hradce zjištěno 21 229 podporovaných chudých, z toho bylo zaopatřeno střídou 4271. Houževnatost tohoto způsobu, který vyhovoval venkovskému obyvatelstvu, byla zřejmá z toho, že

¹³¹ Srov. *Zaopatřování chudých v obcích*. SO 5, 1883, str. 275.

¹³² Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém na počátku XX. století*. Zprávy Zemského statistického úřadu království českého. Svazek XIII. Praha 1908, str. CC.

¹³³ Srov. Steierm. Landtag, VI. Landtags-Periode, III. Session, ad Beilage Nr. 5, 1886/7. Statistische Tabellen über die Armenpflege in Steiermark zur Seite 12 des Rechenschaftsberichtes des Landes-Ausschusses.

v Dolních Rakousích, kde zemský chudinský zákon tento způsob přímo zakazoval, bylo střídou v roce 1894 zaopatřeno 2043 osob.¹³⁴

Názory na střídu byly různé, většina z nich se však shodovala v tom, že tímto způsobem by neměly být opatřovány děti a staré a nemocné osoby. Tento systém, kdy chudá osoba byla nucena chodit dům od domu, vedl k potulnému způsobu života a tito chudí mohli snadno rozšiřovat řady tuláků. Střída byla rovněž krajně nehumánní a ponižovala lidskou důstojnost. V jednom dotazníku z Čech o ní bylo napsáno: „Osoby, kterým v životě byla snad žebrotka zvykem, chodí rády, poněvadž obdrží co potřebují bez doprošování, ale osoby, kterým byla práce zvykem, ty chodí okolem se slzami v očích“.¹³⁵

Staré a nemocné osoby, které potřebovaly ošetření, měly být opatrovány v zaopatřovacích ústavech, v chudobincích, chorobincích apod. Těchto ústavů však bylo ve venkovských obcích velmi málo a převážně se jednalo o velmi prosté obytné místnosti v obecních domcích, které sloužily k ubytování chudých. V roce 1902 bylo v Čechách zjištěno 1750 takovýchto obecních chudobinců, chorobinců apod. Převážná část však poskytovala chudým jenom obydlí. Ze všech osob podporovaných obcemi bylo opatřeno v těchto ústavech v zemském průměru 19,3 % chudých, z toho však bylo v roce 1902 opatřeno pouze bytem 19 571 osob zatímco úplně zaopatřeno (tj. bytem s peněžní nebo naturální podporou) pouze 5967 a částečně 5006 osob.¹³⁶

Již v 80. letech se obce domáhaly zřízení okresních chorobinců pro nevyléčitelné nemocné osoby. Tyto osoby neměly být přijímány do nemocnic, pro nedostatek jiných zaopatřovacích ústavů však nemohl být tento zákaz dodržován. Český ZS proto pod nátlakem okresní samosprávy (jenom v roce 1885 mu bylo předloženo 35 peticí za zřízení zemských nebo veřejných chorobinců) musil tuto otázku řešit. Jednal o ní rozsáhle v letech 1886–1887, usnesl se však, aby chorobince nebyly zřizovány a vydržovány na rozdíl od Stýrška a Dolních Rakous na náklad země, nýbrž okresů a obcí.¹³⁷ Zřizování okresních chorobinců však postupovalo velmi pomalu. Zatímco v polovině 80. let byly v Čechách tři, do roku 1902 jich přibýlo pouze sedm a o zřízení dalších se teprve jednalo.¹³⁸

Poněkud lepší byla organizace chudinství ve městech. I některá velká průmyslová města však začala věnovat chudinství větší pozornost teprve v souvislosti s hospodářskou krizí 70. let. V určité míře to platí i o Vídni, kde teprve roku 1874 bylo přikročeno k moderní organizaci chudinské

¹³⁴ Srov. E. Mischler, *Die Enquete und Statistik*, str. 42–43.

¹³⁵ Viz K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CCVII. Kromě citovaných prací srov. ke střídě ještě E. Mischler, *Armenpflege*. ÖSW I, str. 330; V. F á č e k, *Studie o našem veřejném chudinství*. ON 2, 1897, str. 70–71. O tomto systému na Moravě stručně informuje J. Š v á b, *Pořídka*. Brněnský archívni věstník 1958, č. 2, str. 30.

¹³⁶ Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CLXXXVII–CXCI.

¹³⁷ Srov. SZZŠ 1886, str. 131–133, 673–676; 1887, str. 77–78, 442–445; dále předlohy čes. ZS čís. 138 sněm./1887. Tišt. XVIII a čís. 287 sněm./1887. Tišt. LXXXIII.

¹³⁸ Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CLII–CLIII; K. A d á m e k, *Přispěvky k upravení chudinství*, str. 9–19.

péče zrušením farních a vytvořením okresních chudinských ústavů.¹³⁹ Dále je možno uvést Jihlavu, jejíž obecní orgány se začaly chudinstvím zabývat teprve koncem roku 1874. Do té doby byly její výdaje na chudinství zcela nepatrné: roku 1865 činily 431 zl. a roku 1870 1178 zl. V roce 1875 stouply na 5255 zl. a vzrůst pokračoval do roku 1889, kdy chudinské výdaje činily 7348 zl. V roce 1869 mělo město 20 049 obyvatel, z nichž bylo 8746 cizích.¹⁴⁰

V zásadě však i pro města platí, že chudinská péče zde byla nedokonalá a zůstávala v mnohém pozadu za chudinstvím vyspělých západních zemí. Nemohla zejména dosáhnout úrovně Anglie, v níž chudinská správa byla jednou z nejdůležitějších a nejobsáhlejších částí anglické správy vůbec,¹⁴¹ a z pevninských států stála potom daleko za vyspělým chudinstvím švýcarským.¹⁴² Nedosahovala ani úrovně chudinské péče v Německu. Podrobnější srovnání obou zemí není bohužel možné zejména pro nedostatek statistického materiálu o rakouském chudinství, v 70. letech však bylo poukázáno na to, že např. zatímco v roce 1876 bylo vynaloženo na chudinskou péči ve Vídni 586 566 zl. 35 kr., v Berlíně to bylo téměř čtyřikrát tolik — 2,225.618 zl. 50 kr.¹⁴³

Německo bylo také státem, v němž došlo k vytvoření řádně organizovaného systému chudinské péče, který byl uplatňován zejména ve větších městech. Jeho určitá modifikace však byla použitelná i pro venkovské obce.

Byl to tzv. elberfeldský systém podle města Elberfeldu v düsseldorfském okrese, v němž byl tento způsob zaopatřování chudých zaveden již v roce 1852. Odtud se rozšířil roku 1863 do Barmen, poté do Crefeldu a ostatních německých měst a postupem času začal být používán i v zahraničí. V Rakousku byl propagován již od 70. let, zpočátku však s velmi malým úspěchem.

Tento systém tzv. decentralizované a individualizované chudinské správy spočíval v tom, že pod vrchním řízením městské chudinské komise se celý obvod města rozdělil na chudinské okresy a ty opět na „kvartýry“, pro každý kvartýr byl ustanoven v čestné funkci chudinský správce, který dozíral nejvýše na čtyři chudé rodiny, jejichž poměry mohl tak nejlépe

¹³⁹ Srov. *Das Armenwesen in Wien und die Armenpflege im Jahrzehnt 1863–1872. Geschichtlich, administrativ und statistisch bearbeitet vom städtischen statistischen Bureau. I. Abt. Das Armenwesen in Wien. Wien 1879, str. VI.*

¹⁴⁰ Srov. E. Prusik, *Die Gemeinde Iglau und ihr Wirken in den Jahren 1865 bis 1889. Jihlava 1890, str. 33, 104–105.*

¹⁴¹ Srov. E. Plener, *Das englische Armenwesen. ZPÖRG 15, 1888, str. 179 n.* K anglickému chudinství srov. P. F. Aschrott, *Das englische Armenwesen in seiner historischen Entwicklung und seiner heutigen Gestalt. Leipzig 1886.* (Plenerův přispěvek ke zamyšlením nad touto prací.)

¹⁴² Základní informací o něm podává F. Schwarz, *Chudinství ve Švýcarsku. Osvěta 5, díl I., 1875, str. 338–345.* Již předtím o něm informoval J. Krejčí, *Cesta po Německu, Švýcarsku, Francii, Anglii a Belgii roku 1862. Praha 1865.* Dále srov. G. Niederer, *Das Armenwesen der Schweiz. Armengesetzgebung und statistische Darstellung der amtlichen und freiwilligen Armenpflege. Zurich 1878* (recenze této práce je v SM 4, 1878, str. 345–347) a J. Wellauer—J. Müller, *Die schweizerischen Armenziehungsanstalten... Schaffhausen 1878* (recenze SM 5, 1879, str. 197 až 199).

¹⁴³ Srov. *Die Armenpflege in Berlin und Wien. ÖZV 10, 1877, str. 143–144.*

poznat. Elberfeldský způsob se zakládal především na zásadě tzv. otevřené chudinské péče. Vycházel z toho, že je lépe nechat chudé žít v jejich přirozeném prostředí než je z něho vytrhovat a koncentrovat je v uzavřených ústavech, chudobincích apod. Tyto ústavy měly být určeny jenom pro ty chudé, kteří potřebovali ošetřování a zvláštní péči. Tento systém byl také co nejméně byrokratický a zakládal se na rozsáhlém aktivu dobrovolných pracovníků, jejichž úkolem bylo poznat do všech podrobností poměry chudých.^{143a}

Elberfeldský způsob se osvědčil zejména v 70. letech, kdy pomohl v německých průmyslových městech poměrně dobře zvládnout nebezpečné důsledky hospodářské krize.¹⁴⁴

V rakouských městech se však elberfeldský systém začal uplatňovat teprve koncem 80. let, a to ještě velmi sporadicky. Nejvíce uplatnění našel v německých městech v Čechách. Nejdříve byl zaveden v Trutnově,¹⁴⁵ potom v Liberci, Varnsdorfu, Karlových Varech, Bílině a počátkem 20. století se jednalo o jeho zavedení v některých dalších městech, jako v Rumburku aj. Na Moravě byl tento způsob zaveden v Brně, Moravské Ostravě, ve Svitavách aj.¹⁴⁶ Ve Slezsku byl uveden v život v Opavě a počátkem 90. let přikázal slezský ZS zemskému výboru, aby připravil reformu chudinství a v této souvislosti vzal v úvahu i zavedení elberfeldského systému.¹⁴⁷ Z českých měst v Čechách zavedla tento způsob zpočátku pouze Plzeň. V ostatních větších městech v Čechách bylo chudinství ještě na začátku 20. století organizováno velmi nedostatečně, popř. vůbec ne. Výjimku činily ještě České Budějovice, které měly svůj chudinský řád z roku 1878. Český ZV si vyžádal 8. ledna 1901 právo o organizaci chudinství ve větších českých městech, které jsou dokladem velmi nízké úrovně chudinství i ve značné části větších měst. Např. 78 obcí s více než pěti tisíci obyvatel nemělo vůbec chudinský řád. Mezi nimi i tak významná města jako Slaný, který oznamoval, že nemá žádný statut ani instrukci pro podporování chudých, „nýbrž toto jednoduše provádíme“, nebo Pardubice, Kolín, Čáslav, Písek, Rakovník, Žižkov atd.

Svůj starší chudinský řád měla Praha, kde orgánem veřejného chudinství bylo vrchní chudinské ředitelství, okresní chudinská ředitelství

^{143a} Srov. L. F. Seyffardt, *Die Reform des Armenwesens*. 2. vyd. Crefeld 1874. Přílohou této práce je jednací řád městské chudinské správy a instrukce pro okresní představené a chudinské otce z 18. prosince 1862 a zpráva městské chudinské deputace v Crefeldu o její desetiletí působnosti od zavedení elberfeldského systému. Dále srov. W. P., *Das Elberfelder Armenpflege-System*. ÖZV 15, 1882, str. 179–181; -r, *Zur offenen Armenpflege*. ÖZV 7, 1874, str. 57–59; L. F. Seyffardt, *Das beste Armenpflegesystem*. ÖZV 17, 1884, str. 53–54; L. Kunwald, *Ueber Communalverwaltung und Armenpflege*. Wien 1888, str. 17 n. Další rozsáhlou literaturu k elberfeldskému systému srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CCXVII.

¹⁴⁴ Srov. A. Thun, *Die Crefelder Seidenindustrie und die Krists*. JGVV 3, 1879, str. 113–143.

¹⁴⁵ Srov. *Denkschrift über eine zeitgemässe Verbesserung der städtischen Armenpflege in Trautenau*. 3. vyd. Trutnov 1891.

¹⁴⁶ Srov. E. Beck, *Armenwesen*. Brno 1907, str. 6–9.

¹⁴⁷ Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 8130, XVII/1, čj. 28347/1/3595, dotaz slezského ZV z 29. června 1892.

a otcové chudých,¹⁴⁸ a některá další města. Na Smíchově prováděla chudinství obecní správa s pomocí chudinského odboru. Město bylo rozděleno na devět okresů a každý okres na dva obvody, přičemž pro každý obvod byl ustanoven otec chudých. V Českých Budějovicích existovala rovněž chudinská komise, dále sedm chudinských inspektorů a 22 chudinských okresů v čele s otci chudých, ve Frýdlantu, kde byl přijat statut pro opatrování chudých v roce 1881, byly zřízeny rovněž chudinské okresy v čele s otci chudých, v Plzni byl od roku 1890 užší a širší chudinský výbor (sbor otců chudých) a 18 chudinských okresů, při čemž v každém z nich byli nejméně dva otcové chudých a v Chebu bylo podle instrukce z roku 1882 město rozděleno na 34 okresů. V Mladé Boleslavi bylo zřízeno ředitelství ústavu chudých, které však nemělo zvláštní instrukci, ve Šluknově byla chudinská komise, ale rovněž bez statutu atd.

Některá města uváděla, že je v nich obvyklá ještě pravidelná páteční žebrota, popř. byla odstraněna teprve v poslední době. Tak Jindřichův Hradec sděloval, že podle seznamu pořízeného obecní stráží žebra ve městě 91 osob, z toho 66 obecních příslušníků a 25 cizích. Kladno uvádělo, že obec zavedla ve druhém pololetí 1899 zvláštní instituci, kterou bylo odstraněno dřívější páteční žebření domácích i cizích chudých po domech. Sbírkou bylo získáno 3235 zl. 20 kr., z nichž bylo podporováno 42 domácích i cizích chudých stálou páteční podporou.¹⁴⁹

Města podobně jako venkovské obce poukazovala na neustálý vzrůst chudinských nákladů, který, jak jsme viděli podle ročních statistických údajů, byl skutečně enormní. Ve srovnání s ostatními obecními výdaji se však jednalo o poměrně nízké částky. Např. roku 1879 vydaly všechny obce v Čechách na chudinství 693 912 zl., úhrn veškerého vydání přitom činil 11,159.625 zl. a jenom na obecné a měšťanské školství bylo vydáno 1,794.013 zl. Okresy vydaly v tomto roce na chudinství pouhých 15 748 zl. (celkové vydání činilo 2,929.859 zl.) a z celkového počtu 208 okresů v Čechách jich na chudinství nevynaložilo vůbec žádné finanční prostředky 119.¹⁵⁰

Okresy přitom měly provádět chudinskou péči subsidiárně a měly pomáhat obcím v případech, kdy jejich prostředky nestačily, zvláště při živelních pohromách ale také hospodářských krizích.

V roce 1898 již činily veškeré obecní výdaje v Čechách 79,426.021 zl., z toho však bylo vydáno na chudinství pouze 2,464.167 zl., což činilo pouze

¹⁴⁸ Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CCXI–CCVI. K pražskému chudinství srov. dále J. Vlk, *Chudinství královského hlavního města Prahy*. Almanach král. hl. m. Prahy na rok 1901, roč. 4, str. 173–214.

¹⁴⁹ Všechny zprávy srov. SÚAR Praha, ZV, k. 8128, XVII/1, čj. 10831/IV/1179. Zpracoval je K. Engliš, l. c., str. CCIX n. Od roku 1889 uveřejňoval pravidelné zprávy o chudinství ve větších předlitavských městech *Österreichisches Städtebuch*, vydávané ročně ústřední statistickou komisí. K chudinství ve městech srov. dále *Armenpflege und Wohltätigkeit in den österreichischen Städten*. In: *Oesterreichs Wohlfahrts-Einrichtungen 1848–1898. I. Band. Armenpflege und Wohltätigkeit in Oesterreich*. Wien 1899, str. 192–419; E. Mischler, *Die Armenpflege in den österreichischen Städten und ihre Reform*. Wien 1890.

¹⁵⁰ Srov. předlohu čes. ZS čís. 191 sněm./1881.

3,1 % všech výdajů. Z okresních výdajů, které dělaly 13,798.542 zl., bylo vydáno na chudinství ještě méně, 0,95 %, tj. 130 757 zl.¹⁵¹

Jednotlivé obce však byly zatíženy značně nerovnoměrně. Ve Štýrsku, kde koncem 80. let činilo např. průměrné zatížení obcí chudinskými náklady 29,51 % v okrese předepsaných přímých daní, byly okresy, kde toto zatížení představovalo pouhých 2,72 %, zatímco v nejméně postiženém okrese byly obce zatíženy 98,52 %.¹⁵²

Nejhůře postižené obce a okresy proto začaly požadovat úpravu chudinství, která by šla na toto břemeno z obcí a přenesla je na vyšší svazy.

Vedle veřejného chudinství působila ještě soukromá dobročinnost, jejíž dosah a rozsah však není možno přeceňovat. Pro Rakousko nebyl typický poměrně dokonalý systém soukromých humanitních společností zejména náboženského charakteru, které byly příznačné obzvláště pro protestantské země a působily rozsáhle také v Německu.

I v Rakousku však valnou část této soukromé dobročinnosti prováděly náboženské instituce, k nimž je třeba připočíst zejména farní chudinské ústavy v těch zemích, kde nebyly zrušeny. Z českých zemí působily tedy v Čechách a na Moravě, avšak i ve Slezsku byly zřejmě některé z nich v 70. letech obnoveny.¹⁵³ O jejich působnosti však nemáme zprávy. Víme pouze, že jejich jmění bylo značné. Štýrské farní chudinské ústavy měly roku 1888 např. jmění téměř 1 $\frac{1}{3}$ miliónu zlatých, což činilo více než obecní chudinské fondy.¹⁵⁴ Na Moravě, kde bylo roku 1880 napočteno 26 232 obecních chudých, jim udělily farní chudinské ústavy roční podporu ve výši 70 351,65 zl., zatímco z obecních pokladen dostali podporu 128 578,03 zl.¹⁵⁵ Podpora udělená zde farními ústavami činila tedy přes polovinu nákladu obcí vynaložených na chudinství. Není však zcela jisté, jestli je možno mluvit přímo o pravidlu. Koncem 19. století bylo vydáváno rozsáhlé dílo o sociálním působení katolické církve, údaje o rozsahu činnosti farních chudinských ústavů zde však postrádáme.¹⁵⁶ Tyto ústavy zřejmě alespoň v Čechách v průběhu druhé poloviny 19. století většinou zanikly a činnost zbývajících byla nepatrná.¹⁵⁷ Pokud působily, bylo uváděno jako

¹⁵¹ Srov. *Statistický přehled o přirážkách k přímým daním, pak příjmů a výdajů obcí a okresů v království českém v roce 1898*. Praha 1899, str. VI–IX.

¹⁵² Srov. H. Reicher, *Heimatsrecht und Landes-Armenpflege*. Graz 1890, str. 7–19.

¹⁵³ Srov. *ÖZV* 4, 1871, str. 111–112.

¹⁵⁴ Srov. E. Mischler, *Die Enquete und Statistik*, str. 57–59.

¹⁵⁵ Srov. předlohu mor. ZS č. 106 z. h. r. 1881. Roku 1897 vykázaly moravské farní chudinské ústavy jmění 4 492 398 korun. Srov. E. Beck, *Armenwesen*, str. 23–28.

¹⁵⁶ Vycházelo pod názvem *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in Oesterreich* a jeho vydavatelem byl F. M. Schindler. Z českých zemí byla zpracována diecéze budějovická (W. Ladenbauer, *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diocese Budweis*. Wien 1899) a královéhradecká (F. Benes, *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diocese Königgratz*. Wien 1897).

¹⁵⁷ Vyplývá to alespoň z toho, že v roce 1906 na poradě zástupců měst a okresních výborů býv. jičínského kraje v Jičíně nedovedl dát nikdo z přítomných odpověď na dotaz dr. Engliš, co je jim známo o osudu farních chudinských fondů. Engliš sám se domníval, že přešly do obecní správy a jen v některých místech se udržely ve správě farní jako soukromé fondy. „Odpověď vyzněla vesměs v ten smysl, že o dřívějších farních fondech není účastníkům ničeho známo. Fary mají velmi mnoho nadací zejména mešních.“ Viz SÚAr Praha, ZV, k. 8131, XVII/1, čj. 104765/V. Dále K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CCLXXX n.

největší klad jejich činnosti to, že podporovaly farníky bez ohledu na jejich domovskou příslušnost a tím alespoň částečně zmírňovaly některé tvrdosti platného chudinského práva.¹⁵⁸

Vedle těchto ústavů existovalo v Rakousku velké množství dobročinných spolků vesměs úzce lokálně omezených. Jejich finanční prostředky však byly minimální. Na Moravě např. působilo v roce 1902 127 spolků nenáboženského charakteru, většinou se však jednalo o školní krejcarové spolky pro podporu chudých žáků. Kmenové jmění všech těchto spolků činilo 555 834 K. Dále zde bylo 165 profesionálních chudinských spolků s kmenovým jméním 1,275.340 K a s ročními podporami ve výši 167 235 K, a 117 židovských spolků s kmenovým jméním přes 11 miliónů korun a s ročními podporami ve výši 151 729 korun.¹⁵⁹ Rovněž v Čechách působilo velké množství těchto spolků, mnohdy úzce speciálně zaměřených, o jejichž celkovém rozsahu činnosti si však nemůžeme učinit podrobnější obraz.¹⁶⁰

Pozoruhodnější činnost ze všech těchto spolků však prováděl pouze vídeňský Verein gegen Verarmung und Bettelei, který začal působit 1. ledna 1880 a do roku 1891 udělil podporu asi 90 000 osobám.¹⁶¹

V některých zemích bylo usilováno o vytvoření zemských svazů dobročinných spolků, podařilo se to však jenom někde, jako např. ve Štýrsku.¹⁶²

Podrobnější přehled o veřejné i soukromé chudinské péči nám poskytují údaje chudinské statistiky v Čechách, které byly zjišťovány v roce 1890 a znovu potom v letech 1901 a 1902.

Podle individuálního šetření prováděného u obcí na základě sčítacích lístků bylo v Čechách v roce 1890 celkem 93 948 osob, tj. 1,62 % občanského obyvatelstva (Čechy měly 5,808.702 obyvatel) přímo podporováno veřejným chudinstvím. Z nich bylo 39,4 % mužů a 60,6 % žen. V těchto číslech jsou zahrnuty pouze osoby přímo podporované, tj. hlavy rodin. Počet přímo podporovaných se spolupodporovanými (manželkami a nedospělými dětmi) činil 136 478 osob, tj. 2,35 % občanského obyvatelstva. Mezi přímo podporovanými bylo 48 % osob ovdovělých a 32 % svobodných.

Podle věku byli přímo podporovaní rozděleni takto:

do 6 let	1 637	tj. 1,74%	od 30 do 40 let	5 893	tj. 6,27%
od 6 do 14	7 893	8,40%	od 40 do 50	9 477	10,09%
od 14 do 20	1 471	1,56%	od 50 do 60	12 806	13,63%
od 20 do 25	1 003	1,07%	od 60 do 70	23 667	25,20%
od 25 do 30	1 537	1,63%	nad 70 let	26 358	28,06%
			neznámého věku	2 206	2,35%

¹⁵⁸ Srov. E. Mischler, *Die Enquete und Statistik*, str. 57–59.

¹⁵⁹ Srov. E. Beck, *Armenwesen*, str. 23–28.

¹⁶⁰ Přehled o nich podává K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. CCLVII a násl.

¹⁶¹ Srov. K. Th. Inama-Sternegg, *Die persönlichen Verhältnisse der Wiener Armen*. Wien 1892, str. 1–3. Dále L. Kunwald, *Grosse Noth. Denkschrift des Vereines gegen Verarmung und Bettelei in Wien*. Wien 1896.

¹⁶² Srov. E. Beck, *Armenwesen*, str. 23–28. Beck navrhol, aby na Moravě byl také vytvořen Landesverband für Wohltätigkeit in Mähren, k tomu však nedošlo.

Na 1000 osob příslušných kategorií věku současně žijícího obyvatelstva připadalo podporovaných chudých:

do 6 let	1,9
od 6 do 14 let	7,8
od 14 do 20 let	2,2
od 20 do 25 let	2,1
od 25 do 30 let	3,6

od 30 do 40 let	7,7
od 40 do 50 let	15,1
od 50 do 60 let	26,1
od 60 do 70 let	70,5
nad 70 let	142,2

Ve vlastní obci pobývalo 69 % a v cizí 31 % podporovaných. Asi 42 % tvořili podporovaní chudí, kteří žili mimo svou domovskou obec déle než 10 roků.

Co do zaměstnání, zejména v době než nastala potřeba pomoci u podporovaných, příslušelo 37 % k polnímu a lesnímu hospodářství, 1 % k hornictví a hutnictví, 32,4 % k průmyslu a obchodu, 29,6 % k jiným oborům nebo tento údaj nebyl znám.

Nejčastější příčinou chudinské podpory byl vysoký věk, a to téměř v 41 % případů. Vyšší procento v této skupině vykazovaly ženy než muži. Dále následovaly duševní a tělesné vady s 13 %, smrt živitele nikoliv nehodou, tudíž přirozená (ovdovění a osíření) asi s 13 % a trvalá nemoc s více než 11 %. Další zjišťované příčiny byly množství dětí 2 %, nezaměstnanost 2 %, štitivost k práci 0,7 %, úrazy 0,7 %, úmrtí živitele nehodou 0,2 %, opilství 0,4 %, lehkomyšlné uzavření sňatku 0,1 % a jiné příčiny 15 %; neudáno 1 %.

Co do trvání podpor bylo 75 277, tj. 78 % trvalých a 21 520, tj. 22 % dočasných. Celkem 88 % chudých bylo podporováno penězi, 5,2 % v naturálních a 6,8 % penězi i v naturálních.

Podporovacích obcí s více než 2000 obyvatel bylo 403, čili 5,8 %, chudých jimi podporovaných 34 229, tj. 36,4 %. Podporovacích obcí s méně než 2000 obyvatel bylo 6504 čili 94,2 % a chudých jimi podporovaných 59 719, tj. 63,6 %.

V kategorii obcí majících více než 2000 obyvatel činil náklad na podpory 920 623, tudíž 27 zl. jakožto podíl 1 podporovaného a 2284 zl. průměrně na 1 obec. V kategorii obcí s méně než 2000 obyvatel činil náklad na podpory 961 991 zl., podíl podpory 1 podporovaného 16 zl. a na 1 obec připadalo z toho 148 zl.¹⁶³

Z těchto cifer vychází zřetelně najevo, že chudinské podpory ve větších městech byly vyšší. Nutno však mít na zřeteli, že vyšší zde byly i životní náklady.

Důležitým zjištěním, učiněným při tomto sčítání podporovaných chudých bylo, že nejčastější příčinou podpory bylo vysoké stáří a invalidita. Pro stáří bylo podporováno 41 % osob, spolu s trvalou nemocí, to znamená s invaliditou, to bylo 54 % případů. Dále je možno připočíst smrt živitele a dostaneme cifru 67 %. Další příčiny, jako nemoc a úrazy, mohly

¹⁶³ Srov. *Statistiku veřejného chudinství v království českém... 1890*, str. I–XXII.

být alespoň v případě průmyslového dělnictva odstraněny již zavedeným nemocenským a úrazovým pojištěním. Pro Rakousko bohužel nemáme přesnější cifry o tom, jak se zavedení tohoto pojištění projevilo ve veřejném chudinství, v případě Německa, kde byl tento vliv podrobněji zkoumán, však víme, že jím bylo veřejnému chudinství dost znatelně ulehčeno.¹⁶⁴

Nejdůležitější příčinu chudinských podpor bylo možno odstranit zavedením invalidního a starobního pojištění dělnictva a s ním spojeného pojištění vdovského a sirotčího. Z dalších příčin, které bylo možno rovněž určitým způsobem řešit, byla nezaměstnanost ve 2 % a šttivost k práci v 0,7 % případů. Tyto cifry nejsou v celozemském průměru příliš vysoké, nesmíme však zapomínat, že nezaměstnaným práce schopným dělníkům byla chudinská podpora poskytována spíše jenom výjimečně. Kromě toho, podíváme-li se blíže na příslušné výkazy zjistíme, že zejména v některých okresech byla nezaměstnanost jednou z nejzávažnějších důvodů podpory: v zastupitelském okrese Hlinsko bylo z důvodů nezaměstnanosti podporováno plných 12,2 % chudých, v okrese Kašperské Hory to bylo 8,1 %, Tachov 9,7 %, Jilemnice 7,6 %, Bezručice 8,9 %, Volyně 6,8 %, Nechanice 6,5 %, Skuteč 6 %, Vysoké 5,9 %, Chotěboř 6,1 %, Holice 5,8 %, Chlumecko, Semily a Přimda po 5,5 %, Humpolec, Jílové, Podbořany a Přeclouč po 5,1 %, Kostelec n. Orli 5,3 %, Horažďovice 5 %, Železný Brod 4,6 % a i v Praze bylo toto procento poměrně vysoké — 4,2.¹⁶⁵

Podle dalšího sčítání, provedeného v letech 1901 a 1902, počet chudých v Čechách dále vzrostl. Jestliže počet všech podporovaných činil v roce 1890 136 478 osob, vzrostl v roce 1901 na 152 705 a v roce 1902 na 156 938 osob. Tento vzrůst byl i relativní. Roku 1890 připadalo na 1000 obyvatel 23,5 chudých, roku 1901 již 24,1 a roku 1902 24,5. Bylo však třeba mít za to, že vzrůst počtu chudých byl ještě větší, než jak ukazovala tato čísla.¹⁶⁶

Hlavní příčiny podpor se podstatně nezměnily, značně se však zvětšil počet podporovaných pro vysoké stáří, a to z necelých 41 % v roce 1890 na 46,8 %. Počet podporovaných pro nedostatek práce a výdělku se zvýšil téměř dvojnásobně — ze 2 na 3,4 %. Pro smrt živitele bylo podporováno 8,6 % chudých, pro opuštění živitelem 1,9 %, pro úraz 0,5 %, pro tělesný neduh 18,3 %, pro duševní neduh 2,8 %, pro veliký počet dětí 9,6 %, pro nechuf k práci 2 %, pro opilství 1,4 %. Z jiné příčiny 1 % a ve 3,7 % případů nebyla příčina udána nebo byla neznáma.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Srov. *Die Einwirkung der Versicherungs-Gesetzgebung auf die Armenpflege*. VHSDD 6, 1897, Heft 2, str. 1—54. K této otázce existuje rovněž značná literatura. Z ní srov. alespoň R. Freund, *Armenpflege und Arbeiterversicherung. Prüfung der Frage, in welcher Weise die neuere soziale Gesetzgebung auf die Aufgaben der Armengesetzgebung und Armenpflege einwirkt*. Leipzig 1895.

¹⁶⁵ Srov. *Statistiku veřejného chudinství v království českém... 1890*, str. 24—43.

¹⁶⁶ Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. XLIII.

¹⁶⁷ Srov. K. Engliš, l. c., str. LIII. K podobným závěrům dospělo sčítání chudých ve Stýrsku v roce 1894. Zde bylo podporováno pro vysoké stáří 40,51 % mužů a 40,18 % žen (u osob zaopatřených střídou) a 33,39 % mužů a 38,74 % žen (u osob v chudobincích). Pro neduživost a invaliditu to bylo 25,96 % a 24,13 % (u střídníků) a 30,74 a 26,57 % (u osob v chudobincích). Jako další příčiny bylo uváděno: kreténismus (10,94 a 14,70 % — 8,65 a 9,50 %), nehoda a nemoc (6,44 a 6,23 % — 3,95 a 4,12 %) apod. Srov. E. Mischler, *Die Enquete und Statistik*, str. 54—55.

Pro vysoké stáří, smrt živitele a invaliditu bylo podle těchto údajů počátkem 20. století podporováno již 73,7 % chudých proti 67 % v roce 1890.

Cifry o vzrůstu počtu podporovaných chudých stejně jako podrobnější rozbor příčin těchto podpor vedly ke snahám o reformu veřejného chudinství v Rakousku.

Tyto snahy se projevovaly zejména v souvislosti s požadavkem revize domovského práva a ani v 70. a 80. letech nechyběly hlasy, aby i v Rakousku byl podle vzoru Německa zaveden systém podpor tzv. podpůrným bydlištěm.¹⁶⁸ Kromě toho byly navrhovány některé drobnější reformy chudinství.¹⁶⁹ Zejména byla vyžadována reforma chudinství ve městech, a to především jeho přetvořením podle zásad elberfeldského systému.¹⁷⁰

Koncem století však šly tyto požadavky již mnohem dále a zaměřovaly se zejména na odlehčení veřejnému chudinství zavedením invalidního a starobního pojištění dělnictva.

Jak byla myšlenka nutnosti a nevyhnutelnosti zavedení tohoto pojištění rozšířena, dokazují zcela přesvědčivě zprávy jednotlivých okresních výborů na dotaz ve věci další organizace veřejného chudinství, které si v roce 1899 vyžádal český ZV.

Tyto odpovědi se vesměs shodují v tom, že zavedení invalidního a starobního pojištění dělnictva je naprosto nutné. OV Kladno např. psal, že je především úkolem státu samého, aby co nejdříve vydal zákon, jímž by bylo všeobecně postaráno o pojišťování pro případ stáří a chudoby. Potřeba tohoto zákona je tak naléhavá, že by měly být učiněny kroky i ze strany země, jimiž by stát byl přinucen, aby vydání tohoto zákona dále nezdržoval a neodkládal. Pokud nebude tento zákon přijat, říkálo se dále ve zprávě, není možno říci, že je chudinství řádně upraveno. OV proto činil pilný návrh, aby do té doby, dokud nebude zákonem provedeno zaopatřování pro případ stáří, nemoci a chudinství, stát sám přímo přispíval zemi přiměřenou částí nutných prostředků k úhradě chudinství. Podobného náhledu byla i celá řada dalších OV.

Kromě toho řada zpráv poukazovala na nemožnost provádění veřejného chudinství obcemi a žádala jeho přenesení na vyšší svazky, tj. buď okresy nebo země, při čemž zdůrazňovala nutnost, aby se na řešení těchto otázek podílel i stát.¹⁷¹

¹⁶⁸ Srov. zejména návrh posl. Kalluse (předloha mor. ZS čís. 180 z. h. r. 1887/781 r. 1886).

¹⁶⁹ Srov. např. M. Steiner, *Zur Reform der Armenpflege in Oesterreich*. Wien 1880; Fr. Siegel, *Zur Reform der Gemeinde-Armenpflege*. Most 1880.

¹⁷⁰ Srov. L. Kunwald, *Ueber Communalverwaltung und Armenpflege*. Wien 1888.

¹⁷¹ Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 8128, XVII/1, konv. Zákon. Odpovědi na cirkuláf. OV Police n. Met. o tom např. psal: veškeré obce si oprávněně stěžují na stále stoupající výlohy na chudinství a dodával: „Ku zmírnění těchto množících se nákladů budiž proto při případné reorganizaci zákona chudinského působeno k tomu, by veškeren dělný lid, řemeslný i hospodářský a zejména tovární zajištěn byl mimo v nemoci a v úrazu také i ve stáří, když už ke práci jest neschopen... Každý jak dělník, tak zaměstnavatel k fondu přispívati by měl být povinen. Také i stát by měl ze svých příjmů k účelům takovým poměrnou částkou přispívati.“ OV Nový Bydžov psal: „...Budiž zavedeno nucené pojišťování proti invaliditě a nedělnosti

Snahy o zavedení invalidního a starobního pojištění dělnictva, jímž by se vydatně odlehčilo veřejnému chudinství, byly ovšem staršího data. Toto pojištění však bylo v Rakousku zavedeno jenom pro hornictvo a dělnictvo v hutích, pro něž se uskutečňovalo společně s nemocenským pojištěním v bratrských pokladnách. I toto pojištění však bylo nedostatečné a zejména v 80. letech procházely bratrské pokladny hlubokou krizí.¹⁷²

Výraznější počátky snah o zavedení invalidního a starobního pojištění dělnictva můžeme spatřovat v 50. letech. Toto pojištění bylo oproti pojištění nemocenskému a úrazovému mnohem náročnější zejména z pojistně matematického a pojistně technického hlediska, první práce se proto věnovaly těmto otázkám. První práci o důchodu pro invalidy, tj. pro ty, kteří se stali neschopnými práce, byla studie saského matematika Karla Heyma z roku 1855.¹⁷³ V 50. a 60. letech potom vyšla celá řada dalších teoretických a pojistně matematických prací, zabývajících se otázkou invalidního a starobního pojištění.¹⁷⁴

Pojistně matematické práce Heymovy, vydávané z podnětu saské vlády,¹⁷⁵ jakož i některé další studie, našly velmi brzy živnou půdu i v Rakousku. Již v roce 1864 vyšla práce profesora polytechnického institutu a vídeňské obchodní akademie Simona Spitzera, která přímo navazuje na některé práce Heymovy, v nichž autor pojednával o pojištění týdenní nemocenské podpory pro případ nemoci a pojištění penze pro případ invalidity pojištěné osoby.¹⁷⁶ V 80. letech vyšla Spitzerova práce v novém, rozšířeném vydání.¹⁷⁷ V roce 1888 vydal ve Štýrském Hradci svoji roz-

(tj. nezaměstnanosti, JJ), budiž přikročeno ke zřízení pracoven a zorganizování ústavů pro zprostředkování práce.“

Z další dosud neuvedené literatury o rakouském chudinství srov. *Oesterreichs Wohlfahrts-Einrichtungen 1848–1898. I. Band. Armenpflege und Wohltätigkeit in Oesterreich*. Wien 1899 (v tomto díle, které redigoval E. Mischler, je v první části zpracováno chudinství v jednotlivých předlitavských zemích a na str. XLI až XLII je přehled nejdůležitější literatury); *Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten*. Berlin 1869 (v této práci, vydané A. Emminghausem, zpracoval rakouské chudinství na str. 420–455 F. Kleinwächter); E. Philippovich, *Grundriss der politischen Oekonomie. II. Band. Volkswirtschaftspolitik*. 2. Teil. 1.–3. vyd. Tübingen 1907, str. 382–386.

¹⁷² Průměrný roční důchod jednoho provizionisty činil roku 1874 30,88 zl., 1875 29,02 zl., 1876 32,04 zl., 1877 33,13 zl. a 1878 33,49 zl. Bráf o nich mluvil jako o almužnách (srov. A. Bráf, *O reformě bratrských pokladen hornických*. Právnik 19, 1880, str. 613–621). Tyto důchody byly skutečně jenom málo vyšší než průměrné příjmy obecních chudých.

¹⁷³ Byla vydána v Masiusové Rundschau des Versicherungswesens. Srov. M. Pokorný, *Důchod invalidní*. Praha 1885, str. 2.

¹⁷⁴ K některým pracím tohoto druhu srov. M. Pokorný, l. c., str. 3 n.

¹⁷⁵ Srov. jeho práci *Die Grabecassen. Ihre Einrichtung und Verwaltung sowie die Reorganisation der bestehenden fehlerhaften Institute*. Leipzig 1850. Dále *Ueber die Einrichtung der Krankencassen mit besonderer Rücksicht auf die in Leipzig bestehenden Verhältnisse*. Leipzig 1855, a *Die Anfertigung des Rechnungsabschlusses von Grabecassen und Krankencassen*. Leipzig 1856.

¹⁷⁶ Srov. S. Spitzer, *Ueber Invaliden-Pensionen*. Jahres Bericht der Wiener Handels-Akademie. Wien 1864, str. 1–57. Navazuje zejména na Heymův spis *Die Kranken- und Invaliden-Versicherung*. Leipzig 1863.

¹⁷⁷ Srov. S. Spitzer, *Anleitung zur Berechnung der Leibrenten und Anwartschaften sowie der Invaliden-Pensionen, Heiratsausstattungen und Krankencassen*. 2. zlejš. a rozšíř. vyd. Wien 1881.

sáhlou práci o teorii pojištění profesor Emanuel Herrmann.¹⁷⁸ Dále je možno sem započíst i práce pozdějšího přednosty pojistného oddělení ministerstva vnitra Julia Kaana, které začínají vycházet rovněž již koncem 60. let.¹⁷⁹

V 60. letech byly také v Rakousku podniknuty první rozsáhlejší pokusy o zavedení invalidního a starobního pojištění do praxe.

Jedním z největších projektů tohoto pojištění byl plán navržený na schůzi Moravského živnostenského spolku (mähr. Gewerbeverein) v Brně dne 27. listopadu 1862 brněnským textilním továrníkem Adolfem Löwem. Löw s odůvodněním, že dosavadní nemocenské a penzijní pokladny jsou nedostatečné, navrhl zřízení nové penzijní pokladny pro invalidní dělníky. Nová instituce měla odstranit nevýhody starých pokladen, v nichž dělník přicházel o jakýkoliv nárok na podporu, jestli opustil ať dobrovolně nebo nuceně práci, a to tím, že by byla vytvořena pro všechny brněnské závody. Dělník by měl povinnost platit do ní z každého zlatého mzdy půl krejcaru a stejnou částkou měl přispívat i zaměstnavatel.¹⁸⁰

Podle stanov, které Živnostenský spolek projednával koncem roku 1863, mohli být členy spolku dělníci zaměstnaní v brněnských podnicích, pokud se stal členem majitel tohoto podniku. Penze měly být odstupňovány do tří tříd. Dělník si mohl pojistit roční penzi ve výši 50, 100 nebo 150 zl. Příspěvky měly být podle podrobného návrhu stanov, který byl vypracován o něco později, odstupňovány vzhledem ke třídě penze a stáří dělníka. Ke spolku mohli přistoupit dělníci, kteří nepřekročili 50. rok svého věku. Týdenní příspěvky na penzi ve výši 50 zl. se měly pohybovat od 4 kr. (pro dělníky nepřekročivší 20. rok věku) až do 10 kr. (pro dělníky ve věku od 45 do 50 roků), ve druhé skupině od 9 až do 22¹/₂ kr. a ve třetí skupině od 14 do 17¹/₂ kr., přičemž tuto penzi si mohli pojistit pouze dělníci, kteří nepřekročili 30. rok věku. Penze se měla vyplácet teprve po pětiletém členství a člen měl být penzionován při dosažení 65. roku svého věku. Před dosažením tohoto věku získával nárok na penzi při trvalé pracovní neschopnosti. Orgány spolku měly být valná hromada a správní rada. Valná hromada se měla skládat ze všech zaměstnavatelů a stejného počtu zástupců dělníků, kteří měli být ročně voleni. Správní rada měla sestávat z 12 zástupců zaměstnavatelů a 12 zástupců dělnictva volených valnou hromadou. Spolek se měl konstituovat, jestliže k němu přistoupilo 15 zaměstnavatelů a 500 dělníků.¹⁸¹

Zakládací výbor spolku, který byl koncem roku 1863 zvolen, se obrátil s provoláním na všechny brněnské zaměstnavatele. V provolání se zejména zdůrazňovalo, že jenom vzájemné pojištění dělníků a ochotné spolupůsobení zaměstnavatelů může uspokojivým způsobem vyřešit problém zabezpečení dělníků pro případ pracovní neschopnosti a stáří. Uvádělo se zde,

¹⁷⁸ Srov. E. Herrmann, *Die Theorie der Versicherung vom wirtschaftlichen Standpunkte*. Jahresbericht der Akademie für Handel und Industrie in Graz am Schlusse des Schuljahres 1868. Graz 1868.

¹⁷⁹ Srov. *Zur Reform und Neugründung von Invaliden- und Witwen-Pensions-Cassen*. Wien 1869.

¹⁸⁰ Srov. JMGV 1862/3, str. 17–20.

¹⁸¹ Srov. JMGV 1863/4, str. 12–14, 63–69.

že tento problém získává zvýšenou důležitost stálým růstem počtu dělnického obyvatelstva.¹⁸²

Zřízení pokladny bylo zároveň ověřeno pojistně matematickými počty. Její propagaci měla sloužit brožura rozšiřovaná mezi dělnictvem, kterou vypracoval sekretář Živnostenského spolku dr. Migerka a která ve formě otázek a odpovědí rozpracovávala a objasňovala stanovy.¹⁸³

Spolek však v této původní podobě uskutečněn nebyl. Místo penzijní a invalidní pokladny byla v Brně zřízena nemocenská pokladna pro všechny brněnské soukenické firmy, která prováděla rovněž penzijní pojištění. Rozhodující pole její působnosti však bylo v oboru nemocenského pojištění. I když tato centrální pokladna odstraňovala některé nevýhody pokladen závodních, přece jenom se setkávala se silným odporem brněnského dělnictva, které nebylo spokojeno s jejím působením a několikrát si na ni stěžovalo u státních orgánů.¹⁸⁴ Invalidní a starobní pojištění zde bylo prováděno jenom okrajově. Podobně tomu bylo i u ostatních pomocných živnostenských pokladen, a to ať již byly zřízeny a spravovány samotnými zaměstnavateli nebo společně s dělníky či dělnictvem samým. Informuje nás o tom statistika těchto pokladen z roku 1879, podle níž bylo starobní a invalidní pojištění prováděno v nepatrném rozsahu.¹⁸⁵ Podstatně se tento stav nezměnil ani později. Podle údajů k roku 1890 resp. 1895 existovaly např. v obvodu OŽK Vídeň, kde bylo ve velkých a středních podnicích zaměstnáno 165 618 dělníků, starobní a invalidní pokladny v 72 podnicích pro 26 551 dělníků. Ještě horší situace byla v obvodech ostatních komor: v obvodu pražské OŽK bylo ze 108 267 dělníků ve velkých a středních podnicích pojištěno pro případ stáří a invalidity 14 425, v obvodu OŽK Opava z 65 461 to bylo podle neúplných údajů 8123 dělníků, v obvodu OŽK Liberec ze 154 424 dělníků 17 593 atd. Poněkud lepší situace byla v obvodu OŽK Brno, kde ze 60 611 dělníků ve velkých a středních podnicích bylo pro tento případ pojištěno 15 169 osob v 77 podnicích.¹⁸⁶

Na tento stav měly vliv zejména obavy dělnictva, zda v případě invalidity a stáří podporu skutečně dostanou. Pojištěncům nebylo žádným způsobem zaručeno, že po celoživotním placení příspěvků jim pokladna bude vůbec s to penzi vyplácet. Na druhé straně se však potřeba tohoto druhu pojištění neustále zvětšovala, a to zejména se vzestupem průměrného lidského věku a v tom i věku dělnictva. V 70. letech byl tento průměrný věk velice nízký. Např. v letech 1868–1877 činil průměrně dosažený věk pojištěnců dělnické nemocenské a invalidní pokladny ve Vídni u zámeč-

¹⁸² Srov. JMGV 1863/4, str. 92.

¹⁸³ Srov. J. Auspitz—Fr. Migerka, *Plan zu einer Arbeiter-Invaliden-Pensions-Cassa auf Wahrscheinlichkeits-Rechnung basirt...* JMGV 1863/4, str. 80–91. Dále Fr. Migerka, *Was soll die Pensions-Casse für Invalide Arbeiter?* JMGV 1863/4, str. 70–79. Vyšlo též samostatně v Brně roku 1864.

¹⁸⁴ Srov. DL č. 10, 15. května 1874 (dopis z Brna).

¹⁸⁵ Z celkového počtu 860 pokladen jich provádělo invalidní zaopatření pouze 52, pojištění vdov 18 a sirotků 17. Srov. *Statistik der gewerblichen Hilfskassen in den im Reichsrath vertretenen Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie im Jahre 1879*. Wien 1880, str. XII–XIII.

¹⁸⁶ Srov. F. Schmid, *Beiträge zur Kenntnis des Standes der Invaliditäts- und Altersversicherung in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern*. SM 22 (NF 1), 1896, str. 512–565.

níků 39, továrních dělníků a nádeníků 44¹/₄, kovářů 40¹/₄ a stolařů a dřevo-
dělníků 40 roků.¹⁸⁷ Průměrně dosažený věk dělnictva v jednotlivých vý-
robních odvětvích v Praze se pohyboval od 30,6 roku do 51,5 roku, přičemž
nejvyššího věku dosahovali zahradníci, mlynáři a kočí.¹⁸⁸ Podobné údaje
máme i z Budapeště z první poloviny 70. let, kde se průměrný věk dělníků
pohyboval mezi 30,11 a 42,17 roky, zatímco u úředníků činil 45,20,
u obchodníků 48,57 a u osob žijících z vlastního jmění 60,29 roků (v pří-
padě žen) a 64,97 roků (v případě mužů).¹⁸⁹

Zvýšená potřeba invalidního a starobního pojištění a jeho nedostateč-
nost, způsobená tím, že toto pojištění bylo stále založeno na základě své-
pomoci a stát do něho žádným způsobem nezasahoval, nutila společnost,
aby této otázce začala věnovat zvýšenou pozornost.

Již v 70. letech proto začalo být uvažováno o zavedení obligatorního
invalidního a starobního pojištění za spolupůsobení státu. Myšlenky tohoto
obligatorního dělnického pojištění vycházely opět z Německa, kde byl také
tento druh dělnického pojišťování jako první zaveden.

Stalo se tak roku 1889 a spolu s dělnickým pojištěním nemocenským
a úrazovým zde starobní a invalidní pojištění tvořilo ucelený a uzavřený
systém dělnického sociálního pojištění.

Rovněž v Rakousku značná část veřejnosti počítala se zavedením obli-
gatorního invalidního a starobního pojištění dělnictva. V sociálně poli-
tických diskusích na říšské radě a zejména v debatách o nemocenském
a úrazovém pojištění bylo častokrát vyslovováno přesvědčení, že i v Ra-
kousku bude tento druh pojištění brzy následovat.¹⁹⁰

Rovněž zemské sněmy se stavěly za zavedení tohoto pojištění, a to
zejména v souvislosti se snahami o provedení reformy domovského práva,
neboť zejména města se obávala přílišného zatížení svých financí, jestli
nebude jejich chudinství odlehčeno dělnickým pojišťováním.

Rakouské dělnické pojištění však zůstalo omezeno na pojištění nemo-
censké a úrazové. Bylo tomu tak přesto, že zejména v 90. letech minulého
a počátkem tohoto století hnutí za zaopatření dělnictva v případě stáří
a invalidity neobyčejně zesílilo.

Kromě vlastního dělnictva, které se již v této době stalo výraznou poli-
tickou silou, představovanou sociální demokracií, domáhala se tohoto po-
jištění velmi vehementně i buržoazie. Sledovala při tom zejména zacho-
vání sociálního míru a ulehčení samosprávným financím.

¹⁸⁷ Srov. E. Popper, *Gewerbliche Hilfskassen und Arbeiterversicherung*. Leipzig
1880, str. 66–96.

¹⁸⁸ Srov. M. Popper, *Ueber Lebensdauer und Beruf*. Praha 1879, str. 7.

¹⁸⁹ Srov. J. Körösi, *Die Sterblichkeit der Stadt Budapest in dem Jahre 1874 und
1875*. Berlin 1877, str. 89.

¹⁹⁰ Dne 19. května 1884 v diskusi o novele ž. ř. na říšské radě žádal toto pojištění
důrazně dr. Heilsberg, který mj. řekl: „... Ich will darauf hinweisen, dass es gerade
der Mangel der Altersversorgung, die Ungewissheit der künftigen Schicksales ist,
welche heute noch die Schaaeren der extremen Arbeiterpartei verstärkt und ver-
mehrt...“ (viz SPAH 1884, str. 12942–12981). V souvislosti s projednáváním osnovy
zákona o úrazovém pojištění je požadoval 20. května 1886 řečník levice Prade (SPAH
1886, str. 2485–2512) a podobně tomu bylo i při projednávání osnovy zákona o ne-
mocenském pojištění.

Viděli jsme již, že na přelomu století se pro zavedení tohoto pojištění téměř jednomyslně vyslovovaly okresní výbory v Čechách. Jenom na moravském ZS bylo v letech 1895 až 1904 podáno sedm návrhů rezolucí a interpelací ve věci zavedení tohoto pojištění. Roku 1895 byla z podnětu dr. Fuxe vláda vyzvána, aby provedla zaopatření dělníků, popř. malo-živnostnictva a rolnictva ve stáří a v případě neschopnosti k práci, a v roce 1901 zůstal nevyřízen návrh Ferdinanda Neunteufela na výzvu k vládě, aby co nejdříve předložila osnovu zákona o zavedení všeobecného a chorobního důchodového pojišťování.

V témže roce přijal ZS v důsledku petice zemské jednoty živnostenských společenstev a 275 moravských živnostenských společenstev rezoluci, aby vláda připravila a předložila návrh zákona o závazném pojišťování živnostnictva pro případ stáří a invalidity. V roce 1897 zůstal neprojednán návrh dr. Václava Šíleného, aby bylo zavedeno zemské všeobecné nucené pojišťování starobních a chorobních důchodů, které se mělo týkat dělnictva, rolnictva i živnostnictva. V roce 1898 zůstal rovněž neprojednán návrh Františka Němce, aby vláda za účelem pojišťování rolnictva a živnostnictva pro stáří a invaliditu zřídila na Moravě příslušný fond a podala ZS potřebnou předlohu. V roce 1899 na návrh téhož poslance bylo přikázáno ZV, aby v této otázce provedl anketu a podal příštímu sněmu zprávu spolu s návrhy pro organizaci životního pojišťování. V roce 1900 zůstal neprojednán návrh Augusta rytíře Wiesera na rezoluci vládě, aby co nejdříve podala osnovu zákona o všeobecném pojišťování pro stáří a invaliditu. Současně mělo být ZV přikázáno, aby navrhl, jakým způsobem by se dalo zmírnit hrozící finanční obřemenění jednotlivých obcí (převzetím částí chudinských výloh na zemský fond apod.) V témže roce interpeloval vládu též poslanec, zda hodlá předložit příslušnou předlohu zákona. V roce 1903 ZS přijal rezoluci se stejnou výzvou k vládě, jejímž autorem byl dr. Antonín Stojan. Ten byl rovněž autorem rezoluce, přijaté roku 1904, kterou byla vláda vyzvána k uveřejnění zásad, na nichž má být zbudováno všeobecné starobní a invalidní pojišťování. Návrh dr. Stojana na výzvu ZV, aby předložil osnovu zákona, dle níž by se mohla opatřit matice při životní pojišťovně zemské ve prospěch starobního pojišťování pro malé živnostníky a rolníky, zůstal neprojednán.¹⁹¹

Jenom tlak, který prováděly na vládu zemské sněmy, byl značně silný. Vláda byla proto konečně přinucena k projednání této otázky. Místo všeobecného dělnického pojištění se však osnova předložená říšské radě omezila na starobní a invalidní pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách. Tento zákon byl přijat v roce 1906 a po něm mělo následovat zavedení tohoto pojištění i pro dělnictvo. K tomu však již nedošlo a invalidní a starobní pojištění dělnictva se stalo až dílem předmnichovské republiky.

Invalidní a starobní pojištění se však nemělo vztahovat pouze na námezdně pracující, nýbrž také na drobné živnostenské výrobce a na rolnictvo, takže je možno mluvit o plánech na všeobecné invalidní a starobní

¹⁹¹ Srov. USMM 1893/4—1895/6, str. 76; 1899/1900—1901/2, str. 553—554; 1896/7—1898/9, str. 473—475; 1899/1900—1901/2, str. 224—225; 1902/3—1905/6, str. 469, 473—474.

pojištění nebo na všeobecné pojištění důchodů. Moravská lidová strana si tento požadavek vložila přímo do svého programu.¹⁹²

Mezi námezdně pracujícími měla zvláštní postavení čeledí, o jejímž starobním zaopatření se začalo jednat již v 50. letech. V roce 1858 vzbudil např. pozornost podpurný ústav pro čeledí v Berlíně z roku 1836, jehož statut byl v 50. letech přizpůsoben novým poměrům. Čeledín, který nastoupil v Berlíně službu, musil zaplatit do fondu tohoto ústavu pět grošů, stejně tak při každé změně služby. Při pracovní neschopnosti v důsledku stáří měl potom nárok na podporu, jestli ve věku 60 roků sloužil nepřetržitě v Berlíně a jeho užším policejním obvodu alespoň deset roků. Ve věku 55 roků měl nárok na podporu po patnácti a ve věku 50 roků po dvaceti letech nepřetržité služby.¹⁹³

Podobné ústavy, založené na principu svépomoci, existovaly i v Rakousku, např. v Praze.¹⁹⁴

Jiné názory hlásaly, že zaopatření čeledi by mělo být věcí jejich zaměstnavatelů. Zaměstnavatelé měli při nástupu čeledi složit u obecního představeného určitou částku, z níž by byli odměňováni příslušníci čeledi, kteří byli dlouhý čas ve službě u jednoho hospodáře. Přebytků mělo být použito pro zaopatřování chudých. Tím způsobem mělo být ulehčeno obcím, jejichž chudinské péči čeledí většinou připadala, a zaopatření čeledi mělo být přeneseno na velké a střední rolníky. Pro nízké mzdy čeledi nebylo považováno za vhodné, aby k tomuto fondu přispívala i ona.¹⁹⁵ V roce 1861 navrhoval zaopatření čeledi ve stáří formou penze dr. Jan Palacký. Zdůraznil, že na čeledí je možno nejlépe působit, dá-li se jí naděje na nějakou odměnu ve vyšším stáří.¹⁹⁶

O těchto otázkách bylo i později velmi často jednáno, a to zejména v souvislosti se stále se stupňujícími stesky na nedostatek venkovské čeledi v důsledku stálého odlivu pracovních sil z venkova do lépe placího průmyslu.

Názory na toto řešení byly velmi různé. V některých méně pokročilých zemích se projevovaly snahy o úplné přenesení starobního zaopatření na bedra čeledi. V Ottmanachu v Korutanech byl např. v roce 1874 učiněn pokus, který vycházel z toho, že v současné době jsou všechny společenské třídy a vrstvy zdaněny, zatímco čeledí nikoliv. Poukazoval na to, že všechny podnikatelské vrstvy jsou vystaveny určitému riziku (živelních pohrom u rolníků, finančních krizí u „kapitalistů“ apod.), zatímco čeledí žádné riziko nenese a má vysoké mzdy. Proto bylo rozhodnuto, že každý čeledín bez rozdílu, zda je do obce příslušen nebo nikoliv, musí odvádět ze

¹⁹² Největší zásluhu o to měl její činitel dr. Václav Šílený, který se této otázce hlouběji věnoval. Srov. zejména jeho *Všeobecné pojišťování důchodů pro případ stáří a neschopnosti ku práci*. Brno 1896 (2. vyd. vyšlo v roce 1900). Dále srov. Verkauf, *Dejte nám pojištění invalidní a starobní, jakož i zaopatření vdov a sirotků dělnických!* Praha 1901.

¹⁹³ Srov. *Die Belohnungs- und Unterstützungsanstalt für das Gesinde zu Berlin*. ÖZIV 3, 1858, str. 38–39.

¹⁹⁴ Srov. ÖZIV 3, 1858, str. 303.

¹⁹⁵ Srov. V. Lízálek, *O odměnách čeládce*. HN 8, 1858, str. 108–109.

¹⁹⁶ Tento návrh přednesl na valném shromáždění odboru hospodářského spolku pražského kraje ve Velvarech 17. listopadu 1861. Fr. Kratochvíl na schůzi hned doporučil, „by spolek nějakou pokladnici pro čeledí k práci neschopnou zařídil“.

svého hotového platu od 10 zl. a více 3⁰/₀, která se předávala obecní správě a ta je ukládala do spořitelny jako starobní zaopatřovací fond. Po deseti letech nepřetržité služby v obci měli čeledíni v případě stáří dostávat z tohoto fondu podporu. Byla to však v podstatě chudinská podpora, kterou měla rozdělovat chudinská komise dvakrát ročně — na jaře a před nástupem zimy.¹⁹⁷ Je zřejmé, že se nejednalo o žádné pojištění čeledi, nýbrž na její bedra měly být přeneseny náklady chudinské péče, kterou by jim jinak musila poskytnout domovská obec.

Formou skutečného pojištění však chtěly tuto otázku řešit některé země, jako zejména Štýrsko.¹⁹⁸ Tato otázka totiž patřila podobně jako čelední řády do kompetence zemského zákonodárství. V jejím řešení se však nikde podstatněji nepostoupilo. Koncem 90. let byly např. zřízeny při českém a německém odboru moravské zemědělské rady zvláštní fondy na podělování jistého počtu venkovských čeledinů starobními rentami a v roce 1902 podal Karel Richter na moravském ZS návrh na zřízení zemského fondu pro odměňování zemědělských čeledinů, kteří setrvávají určitý počet let v jedné službě.¹⁹⁹ Na zavedení všeobecného pojištění čeledi se však vážně nepomýšlelo.

První myšlenky na zavedení starobního zaopatření živnostníků a řemeslníků se objevují v 80. letech. Již před tím však bylo navrhováno zřizování domů pro chudé pro zaopatření zchudlých starších živnostníků a jejich vdov.²⁰⁰

V první polovině 80. let se organizace živnostníků vyslovovaly k projednávanému dělnickému pojištění. Např. v rezoluci sjezdu živnostníků ve Vídni z roku 1881 se říká: pokladny pro zaopatřování vysloužilců práce, vdov a sirotek, zavedou se všeobecně za dozoru a přispívání státu.²⁰¹ Sjezd živnostníků konaný v témže roku ve Štýrském Hradci se přimlouval za zřízení pokladen invalidních, pokladen pro vdovy, sirotky a pro případ stáří, a to rovněž pod vedením státu a za jeho podpory. Stavěl se proti rozptylování tohoto pojištění, které spatřoval v předložené osnově živnostenského řádu, v níž se jednalo pouze o nemocenské pojištění. Domníval se, že sloučením všech interesujících se tříd mají být pod dohleden a za pomoci státu zřízeny zemské pokladny pro podporu a pro případ nemoci, jakož i vykonány potřebné předběžné práce k rozřešení největší sociální otázky, tj. „zaopatření invalidů z pracovní třídy“.²⁰²

Na sjezdu řemeslníků z Čech, Moravy a Slezska v roce 1885 se však již

¹⁹⁷ Srov. *Dienstboten-Armensorgungs-Fonde*. ÖZV 7, 1874, str. 193–195 (jde o přetisk článku obecního starosty v Ottmanachu C. J. Gantschnigga z Kärnt. Gemeinde-Blatt 2, 1874, č. 9, str. 181 n.).

¹⁹⁸ Štýrský ZS přikázal dokonce již v r. 1880 zems. výboru, aby konal šetření o zavedení nemocenských a zaopatřovacích pokladen pro veškeré dělnictvo v zemi. Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 8147, sign. XVII/6, 34872/IV/8773.

¹⁹⁹ Srov. USMM 1890/1900–1901/2, str. 56.

²⁰⁰ Srov. K. Procházka, *O spolčování se živnostníků*... Praha 1882, str. 5–6.

²⁰¹ Srov. *Požadavky živnostnictva, projevené na sjezdu dne 13. listopadu 1881 ve Vídni odbývaném*. Sekretář 1, 1881, str. 357–358. Za rezoluci se postavil i druhý živnostenský sjezd ve Vídni následujícího roku (srov. *Der II. allgemeine österreichische Gewerbetag in Wien am 12., 13. und 14. November 1882. Authentisches stenographisches Protokoll der drei Verhandlungstage*. Wien 1882, str. 106).

²⁰² Srov. Sekretář 1, 1881, str. 276–277.

jednalo o specifických zájmech drobných výrobců. V přijaté sjezdové rezoluci se již žádalo „zřízení pojišťovacího ústavu zemského pro stáří sešle a ku práci neschopné řemeslníky“. Tento požadavek byl zdůvodňován nespokojivými sociálními poměry živnostníků a jejich zhoršováním zejména v případě stáří. Na návrh z pléna přijal sjezd další rezoluci, podle níž měla být na kompetentní místa podána žádost, aby zákonodárnou cestou bylo nařízeno nucené pojišťování veškerých řemeslníků a živnostníků náležejících dle živnostenského zákona ke společenstvům pro případ zchudnutí, dočasné nebo úplné neschopnosti k práci, jakož i k podporování vdov a sirotků pro případ úmrtí živitelů.²⁰³

Podobný návrh přijal i sjezd slezských živnostníků v Opavě v roce 1888, který rovněž vyslovil souhlas se snahou opavské OŽK o zřízení zemské starobní, invalidní, vdovské a sirotčí podpůrné pokladny pro živnostníky.²⁰⁴ V roce 1886 se obrátil se stejným požadavkem na český ZS výbor všeobecného řemeslnického sjezdu v Jičíně. Ten žádal zavedení nuceného pojišťování samostatných řemeslníků pro případ stáří a trvalé pracovní neschopnosti pod správou ZV. Za tento požadavek se postavilo i 32 petičí různých řemeslnických a živnostenských spolků a společenstev, které došly českému ZS. ZS uznal závažnost této otázky zejména s ohledem na stále zhoršování stavu řemesla a drobné výroby vůbec a postoupil požadavky vládě a ZV k uvážení.²⁰⁵

Skutečnost, že tyto požadavky měly reálný podklad, dokazují cifry o podporách, udělovaných vídeňským spolkem proti zchudnutí a žebrotě. Podle nich z devadesáti tisíc žadatelů o chudinskou podporu náleželo k řemeslné výrobě 55 % mužů a 23,7 % žen. V případě mužů z toho bylo 14 % samostatných řemeslníků, v případě žen 3 %. K obchodu náleželo 7,2 % mužských a 7 % ženských žadatelů, z nichž bylo v případě mužů 60 % a v případě žen dokonce 90 % samostatných podnikatelů.²⁰⁶

Nejvíce se o otázce starobního a invalidního pojištění drobných živnostenských výrobců začalo jednat v roce 1888 v Čechách v souvislosti se zřízením tzv. zemského pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I., založeného u příležitosti čtyřicátého výročí jeho nastoupení na trůn. Tento pojišťovací fond měl být podle původního návrhu určen pro podporu dělnictva a čeledi v případě stáří, předčasné invalidity nebo smrti. Dělníci

²⁰³ Srov. *Sjezd řemeslníků z Čech, Moravy a Slezska, pořádaný ve dnech svato-václavských 27., 28. a 29. září 1885*. Praha 1885, str. 7, 31–32. Sjezdu se zúčastnilo 1500 delegátů, kteří zastupovali 300 spolků a na 45 tisíc živnostníků. Návrhy byly přijaty s hlučným souhlasem.

²⁰⁴ Srov. *Verhandlungen des am 29. April 1888 in Troppau abgehaltenen österr. schlesischen Gewerbetages*. Opava 1888, str. 72–80.

²⁰⁵ Srov. SZZSČ 1886, str. 305–307. Jičínský sjezd žádal: „1. aby buď na základě zákona shromažďovacího o spolcích, buď na základě jednotného společenstva v městě a okrese každém zařízení byla pokladna podpůrná samostatných živnostníků, která by v nemoci udílela podpory mistrům a dávala příspěvek na pohřeb. 2. aby pro mistry zestárlé a ku práci neschopné zařízení bylo nucené pojišťování zákonem zemským tak, aby každý mistr dle výše dané výdělkové po jistou řadu let platil příspěvky a po dožití věku 60 let, kdež řemesla zanechá aneb když již dříve ku provozování živnosti neschopným se stane, aby mu vyplácena byla přiměřená podpora až do jeho smrti.“

²⁰⁶ Srov. K. T. H. Inama-Sternegg, *Die persönlichen Verhältnisse der Wiener Armen*, str. 12–14.

a příslušníci čeledi se zde mohli pojišťovat sami nebo je mohli pojišťovat jejich zaměstnavatelé. Fond měl být spravován ZV. Sněm věnoval fondu jako základní kapitál půl miliónu zlatých ze zemských prostředků a všechny samosprávné sbory a veřejné korporace, jakož i spolky, společnosti, výdělečná společenstva a soukromníci byli vyzváni, aby svá věnování obrátili k témuž účelu, a to buď příspěvkem k základnímu kapitálu nebo zaručením pravidelných ročních příplatků.²⁰⁷

O úspěchu celé této akce bylo možno již zpočátku pochybovat, poněvadž pojištění bylo založeno na základě dobrovolnosti. Fondem se také dostávalo výhody pouze dělnictvu, které bylo v lepším postavení, zatímco hůře postavenému, kterému nestačila mzda na zapravení pojistných premií a jehož postavení bylo třeba především zlepšit, se jím nijak nepomohlo.

Ještě hůře potom, když fond byl rozšířen na obrovský nátlak i na pojišťování drobných živnostníků a řemeslníků. Českému ZS došlo totiž v roce 1888 46 peticí různých spolků a společenstev s požadavkem, aby při zřízení fondu byl vzat zřetel i na živnostníky a zejména samostatné řemeslníky. Petice advokátních a notářských úředníků z Plzně dokonce žádala, aby do zemského fondu byla pojata i tato kategorie.²⁰⁸

Již zpráva komise ZS, které byla tato otázka v lednu 1888 přikázána proto navrhla, aby požadavkům drobných výrobců bylo vyhověno. Svoje stanovisko zdůvodnila tím, že malý živnostník není méně vydán nouzi a potřebuje tím spíše pomoci, poněvadž dosavadní pojištění k němu nehledí. Domnívala se také, že tímto způsobem se ulehčí chudinským fondům měst, která nebudou musit zchudlé živnostníky vydržovat.²⁰⁹

Zemský pojišťovací fond proto nenabyl většího významu a jeho prostředky zůstaly značně omezeny. Podle zprávy o stavu jeho jmění k 20. říjnu 1889 měl přislíbeno od 77 okresů jenom něco přes 30 tisíc zl., od 109 obcí přes 8 tisíc zl. a od 51 jednotlivců, korporací, spolků apod. 21 tisíc zl., celkem 59 tisíc zl. Z toho bylo zemské pokladně skutečně odvedeno 23 tisíc zl. Úroky této sumy spolu s částkou, kterou poskytla země, nestačily ani na nejnútnejší zařizovací výdaje. Zahájení činnosti fondu musilo být proto odloženo, až budou získány dostatečné prostředky.²¹⁰

Akce za starobní pojištění živnostníků proto pokračovala a vrcholila počátkem 20. století petiční akcí. Říšské radě byla tehdy předložena petice opatřená více než 40 tisíci podpisy 717 živnostenských společenstev za zavedení povinného starobního pojištění samostatných řemeslníků a živnostníků.²¹¹

V 80. letech rovněž vyvstala otázka starobního zabezpečení rolnictva jinou formou, než obvyklým výměnkem. Tento výměnek, označovaný za

²⁰⁷ Srov. SZZŠC 1887, str. 386–390 a předlohu čes. ZS čís. 289 sněm./1887. Tisk XCIII.

²⁰⁸ Srov. SZZŠC 1888, str. 17, 36, 521, 544.

²⁰⁹ Srov. SZZŠC 1887, str. 820–822 a předlohu čes. ZS čís. 371 sněm./1887. Tisk CXXV.

²¹⁰ Srov. předlohu čes. ZS čís. 396 sněm./1889. Tisk CV. Dále *Zemský pojišťovací fond císaře Františka Josefa I. Poučení o jeho zařízeních a ukázky z tabulek důchodových*. Praha 1897.

²¹¹ Srov. K. Polák, *Počátky starobního opatření živnostnictva v království českém*. Praha 1902, str. 7.

zatížení pro venkovská hospodářství, měl být rovněž nahrazen starobním pojištěním rolnictva. Viděli jsme již, jak rozsáhle se touto otázkou v souvislosti s návrhy na všeobecné starobní pojištění zabýval na přelomu století moravský ZS. Podobně tomu bylo i na ostatních ZS, poněvadž otázka sociálního zabezpečení rolníků patřila stejně jako všechny zemědělské otázky do kompetence zemského zákonodárství.

Kromě toho se však ZS zabývaly speciálně otázkou zabezpečení rolníků. Na moravském ZS bylo např. roku 1903 navrženo, aby ZV na základě dosud konaného prozkoumání výměnkářských poměrů na selských statcích předložil sněmu osnovu zákona na úpravu těchto poměrů. Roku 1904 nařídil sněm ZV, aby podrobně zkoumal otázku zaopatřování selského stavu ve stáří použitím 15⁰/₀ slevy a zemských přírážek k osobní dani z příjmu, které měly vstoupit v roce 1906 v platnost. V témže roku byl ZS předložen návrh, aby nynější poměry výměnků u vázaných statků, označovaných za „obtíž a zlo pro hospodáře a trpký chléb pro starého upracovaného zemědělce“, byly zrušeny a nahrazeny pojištěním starobních rent. Pojištění mělo být provedeno tím způsobem, že majitelé středně velkých selských statků, kteří prohlásí u příslušných úřadů svůj statek za nedělitelný až do výměry, která stačí k obživě pětičlenné rodiny, neměli nadále platit pozemkovou daň. Místo ní měla být placena kvóta starobního pojištění, která by se odváděla zemské životní pojišťovně. U ní se měl vytvořit pro každou takovouto selskou živnost fond, z něhož by se vyplácela starobní podpora starým odstupujícím zemědělcům vázaných statků.²¹²

Znovu se tato otázka dostala na pořad, když vládní osnova z roku 1908 počítala s rozšířením projektu sociálního pojišťování i na zemědělství.²¹³ Tento projekt se však jak známo neuskutečnil.

Potud o neúspěšných snahách, které se pokoušely o zmenšení chudinských nákladů obcí a o snížení počtu průmyslové rezervní armády zabezpečením dělnictva, čeledi, ale také drobných řemeslných výrobců a zemědělců pro případ invalidity a stáří zavedením invalidního a starobního pojištění a pojištění vdovského a sirotčího.

Mnohem větší pozornost však byla věnována jiným způsobům, jimiž měl být snížen početní stav rezervní armády. Tyto způsoby vesměs vycházely z předpokladu, že příčiny vzrůstu počtu tuláků jsou subjektivní a spočívají ve štítivosti k práci. Bylo proto požadováno zřízení takového počtu pracoven, v nichž by mohla být značná část tuláků internována a přidržena k práci. Částečně byla již o tomto úsilí zmínka v souvislosti s přijetím protituláckého zákona z roku 1873. Jeho hrot byl však ulomen tím, že z původní osnovy byly vyloučeny ty části, které jednaly o zřizování a vydržování donucovacích pracoven. Stalo se tak proto, že nebylo jasno, zda mají tyto pracovny vydržovat země nebo stát. Země se snažily přenést tuto tíži na stát. Vláda tomuto tlaku ustupovala a v 70. letech vedla rozsáhlá jednání s jednotlivými zemskými zastupitelstvy o převzetí těchto

²¹² Srov. USMM 1902/3—1905/6, str. 562—563, 565. K otázce výměnku a starobního pojištění dále srov. zejména C. Horáček, *Výminek. Úvaha agrární-politická*. Praha 1900; H. Herbatschek, *Ausgedinge oder Bauernversicherung? Wirtschaftspolitische Studie*. Wien 1904.

²¹³ Srov. K. Viškovský, *Sociální pojišťování v zemědělství*. Praha 1911, str. 117 n.

ústavů. Některé ZS přijaly dokonce rozhodnutí o zrušení donucovacích pracoven, která však nebyla provedena jedině proto, že je císař odmítl sankcionovat.²¹⁴ V roce 1882 však vláda v důsledku neutěšené finanční situace státu všechna jednání přerušila;²¹⁵ od této doby bylo tedy jasné, že náklady budou musit i nadále nést jednotlivé země, což bylo potvrzeno zákonem z roku 1885.

Pro 70. léta máme první číselné údaje, z nichž si můžeme udělat představu o velikosti průmyslové rezervní armády. Díky tomu, že od roku 1874 byl soustavně zjišťován počet osob odsouzených na základě protituláckého zákona z roku 1873 a později i podle zákona z roku 1885, jsme o této otázce poměrně dobře informováni.

Podle těchto statistických údajů bylo od 1. ledna 1874 do 31. července 1885 odsouzeno především na základě § 1 tohoto zákona celkem 638 502 osob.²¹⁶ Od 1. srpna začalo být používáno nového protituláckého zákona a podle zákona z roku 1873 bylo souzeno pouze vystavování žebravých vysvědčení (§ 3). Podle nového protituláckého zákona z roku 1885 bylo potom od 1. srpna 1885 až do 31. prosince 1899 odsouzeno 1,294.516 osob.²¹⁷ Podle obou protituláckých zákonů bylo tedy za 26 roků odsouzeno celkem 1,933.018 osob. Je to zřejmě obrovské číslo, uvážíme-li, že v roce 1890 mělo Předlitavsko 23,895.413 obyvatel. Přitom ještě musíme mít na zřeteli, že cifry udávají pouze počet skutečně odsouzených. V řadě případů se však podařilo obviněnému ospravedlnit popř. se nedostal vůbec před soud. Tyto údaje soustavně zjišťovány nebyly, podle některých pramenů však víme, že počet takovýchto osob byl zejména ve větších městech s dokonalejší policejní organizací vysoký. Např. v pražském policejním rajónu bylo v roce 1874 zatčeno pro tuláctví a žebrotu 6803 osob, odsouzeno jich však bylo pouze 779, následujícího roku byl tento poměr 6859 : 1822, roku 1881 to bylo 10 769 : 2417 apod.²¹⁸ Celkový počet osob postižených protituláckými zákony bude tedy značně vyšší.

Převážnou část těchto osob, odsouzených jako tuláci a žebráci, tvořilo dělnictvo, které nemohlo najít zaměstnání.²¹⁹

Podíváme-li se na čísla o počtu odsouzených v Předlitavsku v jednotlivých letech, zjistíme jejich stoupající tendenci z 35 354 osob na 53 408 v roce 1879.²²⁰ V první polovině 80. let spatřujeme další vzestup a počet odsouzených neklesá pod šedesát tisíc – roku 1880 to bylo 60 705, roku 1881 63 949, roku 1882 je možno pozorovat určitý pokles na 60 629, od

²¹⁴ Srov. SLMSZ 1871/I, str. 365–370.

²¹⁵ Srov. SZSZC 1882, str. 122–123.

²¹⁶ Úřední údaje o počtu odsouzených uveřejňovala do roku 1881 oficiální statistická publikace *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1874–1881*. Wien 1877–1884. Údaje od roku 1882 přinášela ročně *Oesterreichische Statistik*. Bd. VI. *Die Ergebnisse der Strafrechtspflege... im Jahre 1882–1900*. Sumární údaje pro léta 1886–1903 přinášá také K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. LXV.

²¹⁷ Pro Německo uváděla *Gemeindezeitung*, roč. 1886, že zde bylo v letech 1877 až 1884 odsouzeno pro žebrotu nebo potulku 2 180 776 osob. Srov. M. Bertsch, *Über Landstreicherei und Bettel*. Tübingen 1893, str. 77–101.

²¹⁸ Podrobné údaje srov. V. Wagner, *Úleva chudobě* (příloha).

²¹⁹ Podrobnější doklady podávám ve své studii *Rakouský protitulácký zákon*.

²²⁰ Roku 1875 bylo odsouzeno 38 445 osob, r. 1876 již 43 392, r. 1877 již 50 538 a r. 1878 49 259 osob.

roku 1883 však tyto cifry stoupají z 64 293 na 69 345 v roce 1884. Vrcholu je dosaženo v roce 1885, kdy bylo na základě starého protituláckého zákona od 31. července odsouzeno 49 186 osob a na základě nového protituláckého zákona z roku 1885, který začal být používán 1. srpnem, dalších 38 826, tj. za jeden rok celkem 88 012 odsouzených.

Vývoj v českých zemích byl obdobný. V letech 1874–1879 pozorujeme vzestup počtu odsouzených z 19 248 na 25 883, v roce 1880 je zřetelný další vzestup na 28 567, v roce 1883 na 32 885, v roce 1884 na 37 794 a v roce 1885 bylo odsouzeno jednak podle zákona z roku 1873, jednak podle nového zákona z roku 1885 celkem 46 252 osob.

Jako hlavní důvod vzestupu počtu odsouzených bylo někdy udáváno stále účinnější zakročování policejních úřadů a četnictva. Tyto důvody sice leckdy udávají i relace moravských okresních hejtmanů, nesouhlas s nimi však projevil již Albin Bráf.²²¹

Skutečná příčina spočívá ve zhoršování hospodářské a sociální situace dělnické třídy, způsobené jednak hospodářskou krizí 70. let, jednak vývojem po krizi, kdy počet zaměstnaného dělnictva nedosáhl počtu v období vrcholné konjunktury na přelomu 60. a 70. let a kdy docházelo naopak k dalšímu zhoršování stavu snižováním mezd. Hlavním důvodem růstu počtu odsouzených se tak jeví vzestup nezaměstnanosti, která byla průvodním jevem hospodářské krize 70. let a která v některých oblastech přetrvávala i po ukončení této krize v první polovině 80. let.²²² Svědčí o tom mj. i to, že počet odsouzených je zdaleka nejvyšší v průmyslových oblastech, kde se soustřeďovalo dělnictvo hledající práci. V ostatních částech je větší pouze v těch místech, kudy procházely důležité spojovací tepny, jimiž proudilo dělnictvo do průmyslových oblastí. Nepatrný počet odsouzených můžeme pozorovat v bohatých zemědělských oblastech, kde byl poměrný dostatek pracovních příležitostí při zemědělských pracích, a v chudých horských krajích bez průmyslové výroby, jimž se dělnictvo vyhýbalo.

Toto tvrzení je možno doložit následujícími čísly, podle nichž z celkového počtu 93 039 osob odsouzených na Moravě v letech 1874–1885 na základě § 1 protituláckého zákona připadalo na Brno a okres Brno-venkov 24 330 případů, na město Olomouc 4140, na místecký okres s průmyslovým Ostravskem 2871 (zde jsou však cifry zkresleny soudním okresem frenštátským, který patřil mezi chudé oblasti s minimálním počtem odsouzených) a na severomoravskou průmyslovou oblast politických okresů Zábřeh, Nový Jičín, Rýmařov, Šumperk, Šternberk a Moravská Třebová 18 136 případů. Na území těchto desíti z třicetišesti moravských okresů bylo odsouzeno 49 477 osob, tj. 53 % z celkového počtu delikventů.

K závěru, že vzrůstající počet osob odsouzených na základě protituláckého zákona je v přímé souvislosti s hospodářskou krizí, vážnutím výroby a obchodu a se vzrůstající nezaměstnaností, dospívají také téměř jednomyšlně moravské relace o stavu veřejné bezpečnosti a o důsledcích zákona čís. 108/1873. To, že k tomuto zhoršování docházelo právě v první polo-

²²¹ Srov. záznam jeho přednášky *O pracovních*. SO 6, 1884, str. 29.

²²² Tuto příčinu uváděla i část soudobé literatury. Srov. např. B. P a c á k, *Tuláctví a jeho odpomoc*. Sekretář 2, 1882, str. 161–165.

vině 80. let, jsem se pokusil dokázat nejenom na základě údajů o mzdách a zaměstnanosti dělnictva, ale i o výsledcích žní a na cifrách o vzrůstu počtu tzv. drobných příležitostných krádeží a o stoupajícím vystěhovalectví.²²³

Podobně tomu bylo i v druhé polovině 80. let a v letech 90. V roce 1886 bylo podle zákona z roku 1885 odsouzeno v Předlitavsku 113 079 a v roce 1887 113 001 osob. Roku 1888 následoval pokles na 97 788, v roce 1890 další pokles na 86 963 osob a roku 1896 na 76 877 osob. Tento pokles je v přímé souvislosti se zřizováním tzv. stravoven, o nichž bude řeč později. V samotných Čechách byly tyto stravovny zřízeny zákonem z roku 1895 a jejich působení se projevilo zmenšením počtu odsouzených podle protituláckého zákona, podle něhož zde bylo roku 1895 odsouzeno 40 384 osob, roku 1896 již jenom 35 971, roku 1897 31 575, roku 1898 34 940, roku 1899 33 780 a roku 1900 pouze 28 605 osob.²²⁴

V názoru, že protituláckým zákonem byla z největší části postihována ta skupina dělnictva, která nemohla ani při nejlepší vůli nalézt zaměstnání, se ostatně shoduje i značná část velmi rozsáhlé literatury věnované této problematice. Bylo poukazováno na to, že u nejpočetnější skupiny osob schopných práce, které chtěly pracovat a za normálních okolností si na živobytí vydělávaly prací, se musily protitulácké zákony mít účinkem. Obava před trestem zde nemohla působit, poněvadž dělníci byli objektivně nuceni k potulce od místa k místu a k vyhledávání práce. Protitulácké zákony jako čistě represivní akty, které se nepokoušely nalézt a částečně odstranit příčiny potulky, nerozlišovaly od sebe různé druhy tuláků a postupovaly proti všem stejně, nemohly mít žádný účinek.²²⁵

Početní síla druhé skupiny osob, proti nimž bylo protituláckého zákonodárství zaměřeno, mohla být zmenšena pouze vyspělým chudinským zákonodárstvím a zavedením sociálního pojištění. Obavy z represe nemohly působit ani v případě osob štitících se práce, které naopak vítaly zaopatření ve vězení přes zimu. To je — vedle nedostatku práce v zimním

²²³ Srov. moji studii *Rakouský protitulácký zákon*, zejména přílohu III a IV. Prudký vzestup vystěhovalectví je možno pozorovat roku 1880 (roku 1879 byl obzvlášť slabý výsledek žní), kdy se vystěhovalo 19 873 osob, zatímco v letech 1874—1879 bylo dosaženo maxima roku 1874 s 8974 vystěhovalci (podle údajů o počtu naloděných v německých přístavech). Vzestup počtu drobných krádeží vidíme rovněž roku 1880 (127 625 případů). V letech 1874—1879 bylo dosaženo maxima roku 1877 (119 623 případů) a nejnižší počet byl zaznamenán v prvních dvou krizových letech (1874 82 413 a 1875 83 931 případů).

²²⁴ Srov. K. Engliš, *Chudinství v království českém*, str. LXV—LXVI.

²²⁵ Srov. k tomu zejména Hoegel, *Die Praxis des Vagabundengesetzes*. ÖZV 12, 1879, str. 229; A. Chevallerie, *Zur Bekämpfung der Bettelei und Vagabundage*. Münster i. W. 1882, str. 16—28; B. Pacák, *Tuláctví a jeho odpomoc*, str. 161—165; G. Schlosser, *Vagabunden-Noth*. Bielefeld 1879, str. 17—29; J. Jagielski, *Die Ueberhandnahme der Bettelei und ihre Bekämpfung*. 3. vyd. Leipzig 1885, str. 7, 23 až 68; P. Chuchul, *Zum Kampf gegen Landstreicher und Bettler*. Kassel 1881, str. 27—40; *Zpráva zemědělského výboru rady zemědělské pro král. české o prostředcích proti vzcházejícímu se tuláctví*. SO 4, 1882, str. 161—176; A. Lammers, *Die Bettel-Plage*. Berlin 1879, str. 23 n.; V. Wagner, *Uleva chudobě*, str. 8—9, 16—38; R. Hippel, *Zur Vagabundenfrage*. Berlin 1902, str. 8 n.; H. Reicher, *Heimatsrecht und Landes-Armenpflege*. Graz 1890, str. 19—31; K. Braun, *Die Vagabundenfrage*. Berlin 1883, str. 17 n.; H. Herz, *Arbeitscheu und Recht auf Arbeit*, str. 35 až 43.

období — jeden z hlavních důvodů, proč počet odsouzených rostl vždy od prosince do března. Kromě toho se u těchto osob neosvědčila ani instituce policejního dohledu. Jedním z důvodů byla nedostatečná koordinace práce mezi soudem a obecním úřadem, který policejní dohled prováděl, hlavní však byl častý nedostatek pracovních příležitostí v domovských obcích těchto osob, který byl buď důvodem nebo záminkou jejich opětného odchodu a další potulky. Rovněž soudních výroků o přípustnosti internování v robotárně nemohlo být využíváno pro nedostatečnou kapacitu těchto ústavů. Moravskoslezská robotárna v Brně byla např. zařízení pro 240 chovanců, během let 1874—1885 však byla na Moravě vyslovena přípustnost internování v robotárně ve 4997 případech a skutečně bylo internováno 2410 osob, k tomu by však bylo třeba ještě připočíst výroky slezských soudů. Znamenalo to, že chovanec byl v robotárně ve většině případů internován maximálně půl roku, což bylo jednoznačně považováno za dobu příliš krátkou, než aby působila odstrašivě.

Není proto divu, že již po vydání zákona z roku 1873 se začaly vyskytovat hlasy o jeho nedostatečnosti a již v roce 1874 byl v této věci na říšské radě interpellován ministr vnitra Lasser.²²⁶

Pozornost se zaměřovala zejména na masové zřizování pracoven jako prostředků chudinské péče. Vzorem měly být zejména pracovny v sousedním Sasku, které byly určeny pro osoby štítící se práce.²²⁷ Bylo o nich jednáno velmi rozsáhle již na valné hromadě rýnsko-vestfálské vězeňské společnosti v Düsseldorfu v roce 1868,²²⁸ kde bylo usneseno prosazovat rovněž zřizování pracoven na základě dobrovolnosti a asylů pro osoby bez přístřeší.

V Rakousku bylo zřízení pracoven podle saského vzoru propagováno již koncem 60. let jako úkol okresních zastupitelstev.²²⁹ Často se o tomto způsobu opatrování chudých jednalo rovněž na kongresech německých národohospodářů. Této otázce se věnoval zejména 14. kongres konaný v roce 1874 ve Vídni, kde došlo ke střetnutí stoupenců tohoto způsobu se zastánci elberfeldského systému. Ti uzavřeným chudinským pracovním vytykali, že se jimi ruší rodinné svazky, chudí se zde izolují a bere se jim poslední pocit možnosti normální cestou uvnitř společnosti se znovu vypracovat. Zdůrazňovali rovněž, že od chudobinců a pracoven jsou neodlučitelné jisté stránky vězeňského života. Sjezd však zřizování chudobinců a pracoven doporučil a stejně tak doporučil, aby ti, kteří vznášejí nárok na chudinskou péči, byli zaopatřováni v těchto ústavech.²³⁰

Již před tím při projednávání chudinského zákona na českém ZV v roce

²²⁶ Srov. SPAH 1873—1879, str. 71—72, 2908—2909.

²²⁷ Podrobně o nich informuje Fr. Bitzer, *Die Bezirks-Armen-Arbeitshäuser im Königreiche Sachsen, mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse in Württemberg und mit Beifügung der hier bestehenden Vorschriften über Gemeinde-Armenhäuser*. Stuttgart—Oehringen 1864. Dále A. Lam m e r s, *Armen-Beschäftigung*. Berlin 1883, str. 16 n.

²²⁸ Srov. Goltz, *Ueber die Aufgabe und Organisation öffentlicher Arbeitshäuser für Arme...* Düsseldorf 1868.

²²⁹ Srov. *Eine Aufgabe der Bezirksvertretungen*. ÖZV 1, 1868, str. 117—119; *Arbeitshäuser als Armen-Anstalten*. ÖZV 3, 1870, str. 73—74.

²³⁰ Srov. *Armen-Arbeitshäuser*. ÖZV 7, 1874, str. 45—48. Odpůrcem uzavřeně chudinské péče byl zejména prof. Gneist z Berlína a L. F. Seyffardt z Crefeldu.

1866 kladl dr. Čupr váhu na § 8, v němž se pravilo, že obec má právo přinutit chudého k práci a navrhoval jeho doplnění v tom smyslu, že obec má k tomuto účelu zřídit veřejné dílny.²³¹ Na moravském ZS vyslovil ve stejnou dobu opat Šírek myšlenku, že by mělo být v zemi zřízeno tolik okresních pracoven, kolik bude okresních zastupitelstev.²³²

Totéž požadovaly i petice, které jednotlivým ZS v 70. a 80. letech docházely. V roce 1872 žádala městská rada v Příboře a obec Nový Jičín zřízení pracovních domů v okresech, druhý hospodářský sjezd konaný 24. září 1881 v Olomouci předložil rovněž petici, žádající zřízení okresních robotáren, za něž se stavěly také obce soudních okresů zduoneckého a kroměřížského²³³ apod. Petice okresního výboru v Jablonném, předložená roku 1878 českému ZS, chtěla k odstranění velké chudoby a žebroty a potulky zřízení pracoven pokud možno v každém kraji, přičemž zdůrazňovala, že bída je způsobena zejména nedostatkem práce.²³⁴ V témže roce žádaly zřízení donucovacích pracoven ze zemských prostředků okresní výbory v Benešově a Sedlčanech.

Velmi rozsáhlé hnutí za zřizování veřejných pracoven, v nichž by byla poskytnuta práce nezaměstnaným dělníkům, se rozvinulo v Čechách v roce 1877. Pracovny se měly zřídit na zemské náklady, a to v každém kraji, a chudina v nich měla být zaměstnána rovněž na zemské náklady. Na zemské náklady se mělo dít i zaměstnání v donucovacích pracovnách.

Toto hnutí zahájil svou peticí k ZS okresní výbor v Unhošti, k němuž se přidalo 35 dalších okresních výborů.²³⁵ V těchto peticích se zdůrazňovalo, že obec nemá povinnost starat se pouze o ty chudé, kteří nejsou schopni práce, nýbrž i o chudé k práci způsobilé, kteří však jsou bez zaměstnání. Petice argumentovaly tím, že počet chudých se od roku 1873 rozmnožil takovým způsobem, že většina obcí není s to, aby bez přílišného zatížení občanů platících daň vyhověla potřebám na veřejné opatrování chudých. Následkem toho se všude v Čechách vesměs naléhalo na okresní zastupitelstva, aby obcím zapravila ty náklady chudinské péče, které nemohly samy nést. V peticích se dále říkalo, že příčinou ohromného vzrůstu počtu chudých není ztráta pracovní schopnosti, nýbrž to, že velká část lidí není s to v důsledku hospodářské krize nalézt zaměstnání. Chudí žádající podporu proto patřili vesměs k těm, jež měly obce právo podle § 10 chudinského zákona přidržet ve svůj prospěch k zaměstnání za volně ustanovený plat. To však obce nemohly provádět, poněvadž v nich nebyly zřízeny žádné pracovny. Podle § 27 by bylo povinností okresních zastupitelstev, aby se postaraly o zřízení okresních pracoven. Poněvadž však bída je v Čechách všeobecná a tudíž chudina bez zaměstnání není omezena jen na

²³¹ Srov. SZZŠ 1866, II/12–24.

²³² Srov. SLMSZ 1865, str. 295–296, 489–490.

²³³ Srov. SLMSZ 1872, str. 161, 227; USMM 1880–1884, str. 287.

²³⁴ Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 8126, XVII/1, čj. 14608/IV/3549.

²³⁵ Srov. SÚAr Praha, ZV, k. 8126, XVII/1, konv. Sammlung. Zde jsou petice OV Libochovice, Volyně, Neveklov, Chlumeck, Vys. Mýto, Ústí n. Orl., Hluboká, Kraslice, Louny, Soběslav, Planice, Bechyně, Semily, Přebyslav, Rokycany, Tachov, Trhové Sviny, Lišov, Rychnov n. Kn., Brandýs, Tábor, Jaroměř, Hořovice, Zbraslav, Jílové, Nymburk, Křivoklát, Král. Městec, Blatná, Horažďovice, Benátky, Opočno, Nové Město n. Met. a Mírovice.

určité okresy, musila by se zřídit veřejná pracovna v každém okrese, říkalo se dále v peticích. Okresní výbory se však domnívaly, že by stačila vždy jedna v každém kraji, a to na zemský náklad.²³⁶

V květnu 1877 se o této otázce mělo rovněž jednat na sjezdu hospodářských spolků severovýchodních Čech v Pardubicích, který se však nekonal.²³⁷ Ohlášení tohoto bodu programu připravovaného sjezdu však mělo značný ohlas a jako prostředky k zamezení tuláctví bylo uváděno zřízení okresních nebo krajských robotáren, na které by přispíval stát a ve kterých by byli přidržováni tuláci štitíci se práce, pečování obcí o domácí chudinu schopnou práce opatřením dostatku práce, netrpění žádného cizího žebračka v obci a řádné zaopatření domácích chudých neschopných práce, aby se nemusili potloukat žebrotou ve světě.²³⁸

Poslanec Hevera, který měl k tomuto bodu na pardubickém sjezdu přednést referát, se zabýval touto otázkou hlouběji a dokazoval, že „dostatek práce je vždy pevnou hrází, aby neklesla veřejná bezpečnost“. Žádal zejména odpomoc zavedením nouzových veřejných prací, jako staveb a oprav silnic, regulace řek apod. Přesto však se domníval, že v řadách tuláků je více lidí práce se štitících než práci nemajících a hlavní důraz proto kladl na represii.²³⁹ Podobně i ve své rozsáhlejší práci, vzniklé z původního sjezdového referátu, žádal řešení otázky především reformou vězeňství a odstraněním nedostatku káznic v zemi.²⁴⁰

I většina ostatních prací hledala stále příčiny velkého množství tuláků a žebráků především v subjektivní sféře. Tyto práce byly ochotny přiznat, že počet tuláků a žebráků zvyšuje nedostatek pracovních příležitostí a nezaměstnanost, konkrétní návrhy na odstranění tohoto stavu kromě zřizování pracoven však nepřinášely. Některé z nich nanejvýš navrhovaly zřizování chudinských ústavů v každém okrese nebo kraji, v nichž by našli útočiště staří, neduživí a zmrzačení lidé, přičemž protiváhou měly být okresní nebo krajské pracovny, v nichž by mohli vykonávat různé práce „tuláci, mladí žebřáci a lenoši různého stáří“.²⁴¹ Tito autoři však již

²³⁶ K poměrům v jednotlivých okresech je možno uvést: z petice OV Ústí n. Orli.: „... V zdejších kraji je nevyhnutelně zapotřebí zřízení krajské pracovny pro tuláky z příčiny, že v zdejších okrese a okolí následkem bez malé výminky úplně zaslého řemesla soukenického a dílem i tkalcovského, kteréžto zaniknutí způsobeno bylo nepříznivými obchodními smlouvami zahraničními, zvláště s Anglií, tak že se zde mnoho lidu bez práce nachází a tím tuláků přibývá, kteří velkou obtíž jsou obecnstvu, aniž by představenstva obcí v stavu byly, přitřž v tom učiniti.“ OV Hluboká: „... Okres hlubocký je nápodobně chudým lidem přetížen.“ OV Semily: „V horském našem okrese, kde výroba polní je velmi nepatrná a kde tedy o zámožnosti v obcích nemůže býti řeči, je třída chudých velmi četná, v nichž mnoho je těch, kteří k práci jsou neschopní a podpory potřebují, a taktěž mnoho takových, kteří pracovat mohou, avšak za nynějších neblahých národohospodářských poměrů potřebného zaměstnání dodělati se nemohou.“ OV Rokycany: „V okrese rokycanském uhebné doly, želez. a jiné průmyslové závody rozpoloženy jsou, a tudy velká část pracovních sil se do okresu hrne, kteří nebyvše zaměstnání neb nechťíce řádně pracovati, obyvatelstvo buď obtěžují neb stanou se majetku škodnými.“

²³⁷ Srov. ČHL 2, 1876/7, str. 102.

²³⁸ Srov. J. Daněk, *Zasazujeme se o zamezení tuláctví*. ČHL 2, 1876/7, str. 207.

²³⁹ Srov. Č. Hevera, *Bezpečnost osoby a majetku*. HL 3 (6), 1880/1, str. 321–323.

²⁴⁰ Srov. Č. Hevera, *Vězeňství a ústavy dobročinné*. Pardubice 1882, zejm. str. 7 až 24.

²⁴¹ Viz K. Knížeck, *Starejme se o chudinu!* HL 3 (6), 1880/1, str. 209–210.

přece jenom viděli, že jediné zřizováním robotáren nebo dobrovolných pracoven není možno s řešením této otázky pohnout. Žádali proto důkladnou reformu robotáren a zlepšení chudinské péče, aby v robotárnách nebyli zavíráni lidé, kteří se „stali obětí neblahých poměrů sociálních“.²⁴²

K těmto hlasům náleží rovněž stanovisko české zemědělské rady z roku 1882, které žádalo vládu o zdokonalení robotáren podle nejnovějších poznatků a o jejich rozšíření a také, aby všemožně podporovala zřizování dobrovolných pracoven v obcích. Současně žádalo změnu § 1 protituláckého zákona v tom smyslu, aby se každému obžalovanému poskytla lépe než dosud možnost důkazu o své nevině. Stanovisko vycházelo z příliš široce stanovené definice tuláka, která ukládala osobě zachycené jako tulák provedení negativního důkazu, tj. že má prostředky k výživě nebo že se opravdu snaží je získat zákonnou cestou. Uvádělo, že jsou možné dva případy: buď má tato osoba požadované průkazy po ruce anebo ani při nejlepší vůli není s to poskytnout žádaný důkaz. V prvním případě trvá delší dobu, často celé týdny, než mohou být potřebná vyhledání u úřadů nebo obcí provedena, po kteroužto dobu je obviněný nevině zadržen. V druhém případě může být takováto osoba odsouzena jako tulák, ačkoli v nedostatku důkazů není možno ještě soudit, že tulákem skutečně je. Zdůrazňovalo se zde, že je nesčetné množství případů, kdy dělníci obcházející v zemi nemohou nalézt práci. Známky § 1 se na ně hodí a proto snadno mohou být potrestáni jako tuláci. Zemědělská rada proto navrhovala, aby obcházejícím a práci hledajícím osobám byl vhodnými opatřeními poskytnut prostředek, aby žádaný důkaz mohli co nejnadhěji podat. Zejména měla být stanovena povinnost, aby zaměstnavatel v pracovní knížce potvrdil, že dělník u něho hledal práci, avšak nenalezl ji.²⁴³

Počátkem 80. let se rovněž začalo uvažovat o zvláštním druhu pracoven tzv. dělnických koloniích, v nichž by byli nezaměstnaní dělníci používáni zejména pro zemědělské práce. Otázka rozsáhlého zřizování pracoven, v nichž by se prováděly různé řemeslné práce, nebyla totiž reálná také z toho důvodu, že tyto pracovny narážely na rozhodný odpor řemeslných malovýrobců. Tito výrobci se jenom velmi těžce smířovali s tím, že v rakouských věznicích byl zaveden systém, podle něhož trestanci vykonávali různé řemeslné práce. V 70. a 80. letech docházely téměř všem zákonodárným sborům velmi četné petice žádající zákaz provádění řemeslných prací ve věznicích. O této otázce také velmi často jednaly různé živnostenské a řemeslnické sjezdy a vznikla o ní rozsáhlá literatura. Uvádělo se zejména, že tímto způsobem se provádí nekalá konkurence živnostníkům odvádějícím řádně daně a ruinuje se střední stav.²⁴⁴ V dělnic-

²⁴² Viz F a b. Č., *O robotárnách a o tuláctví*. Sekretář 2, 1882, str. 52–56.

²⁴³ Srov. *Zprávu zemědělského výboru radě zemědělské pro král. české o prostředcích proti vzcházejícímu se tuláctví*. SO 4, 1882, str. 161–176.

²⁴⁴ Např. v letech 1885–1890 došlo říšské radě 31 peticí za zrušení řemeslnických prací v trestnicích (srov. *Index zu den stenographischen Protokollen des AH, X. Session 1885–1890*, str. 750–751). Roku 1885 se na přijetí petice, žádající její zákaz, usnesl sjezd řemeslníků z českých zemí (srov. *Sjezd řemeslníků z Cech, Moravy a Slezska*, str. 32–37) a tato otázka byla na celé řadě dalších jednání řemeslníků a živnostníků. Ve Vídni se vytvořilo zvláštní agitační komitě pro odstranění řemeslné práce v trestnicích se stále úřadující kanceláří, které opatřilo rozsáhlý materiál proti těmto pracím, který využilo v brožurě *Die Strafhaus-Arbeit. Ein Nothruf*

kých koloniích, do nichž by se vstupovalo na základě dobrovolnosti, měli být proto dělníci zaměstnáváni zejména polnohospodářskými pracemi, u nichž se mimo jiné taky předpokládalo, že jsou mnohem vhodnější pro odstranění štitivosti k práci a pro získání pracovních návyků.²⁴⁵

Vzor pro tyto kolonie byl hledán především v Německu. Veliký věhlas si získala zejména kolonie ve Wilhelmsdorfu u Bielefeldu, kterou založil pastor Bodelschwingh. Již 18. října 1882 přijal moravský ZS rezoluci, která žádala vydání přísnějšího zákona o tuláctví, zřízení okresních robotáren, ale rovněž také dělnických kolonií.²⁴⁶ Ačkoliv kolonie ve Wilhelmsdorfu vznikla teprve v roce 1882, již v roce 1883 se na ni odvolává zpráva národohospodářského výboru moravského ZS a použití jejího vzoru navrhoval již v témže roce Emanuel Proskowetz. Ten podal 11. října 1883 na moravském ZS návrh, aby se prozkoumalo zařízení wilhelmsdorfské kolonie jakož i ostatní podobná zařízení v Německu a Holandsku, dále pak zásobárny potravin a podobné dobročinné ústavy, a uvážilo se, zda by se daly zavést také na Moravě.²⁴⁷ Proskowetz informoval ZS o zásadách kolonie ve Wilhelmsdorfu jednak podle brožury, kterou mu poslal její zakladatel Bodelschwingh, jednak však podle vlastních zkušeností, neboť tuto kolonii sám navštívil, aby její působení prozkoumal přímo na místě. Domníval se, že zřízení těchto kolonií je cestou, kterou je možno se zbavit tuláků i na Moravě. Požadoval ale také chudinské zákonodárství a řádnou chudinskou péči.²⁴⁸

ZS se usnesl, aby do Německa byl vyslán znalec k prozkoumání systému německých dělnických kolonií. ZV měl rovněž vyjednávat o vyslání znalce s Hospodářskou společností, jejíž petice z téhož roku se rovněž za zřízení dělnických kolonií na Moravě přimlouvala,²⁴⁹ a s OŽK v Brně a Olomouci.

Národohospodářský odbor ZS, jehož zpravodajem byl Proskowetz, souhlasně s navrhovatelem zdůraznil kromě zřízení těchto kolonií nutnost úpravy chudinství, revize domovského zákona a čeledního řádu, přičemž nevyklučoval ani zřizování robotáren, na něž se tázalo několik interpelací z roku 1883. Vyslovil přesvědčení, že dělnické kolonie by měly být zřízeny v místech, kde je dostatek polních a lesních prací a kde by byla možnost kultivace půdy. Podle jeho názoru by byly nejvhodnější nejzápadnější a nejuvýchodnější části Moravy a zejména pšcečnaté roviny u Kyjova, Hodonína, Cejče a okolí. Na Vsetínsku mělo být použito kolonie k levnému a rychlému zalesňování. Odbor se však nakonec přece jenom přikláněl k přesvědčení, že zařízením dělnických kolonií by se tuláctví úplně neučí-

der Gewerbetreibenden und der Arbeiterbevölkerung Oesterreichs. Wien 1886. Dále srov. J. Kousal, *O žemeslné práci v trestnicích.* Plzeň 1886; *Bericht über den Betrieb von Arbeiten in den Zwangsarbeitsanstalten.* Praha 1887; C. J. Hauck, *Zur Lösung der Frage der Strafhaus-Arbeit vom Standpunkte des Interesses des Klein-gewerbestandes, der Grossindustrie und des Staates.* Wien 1886.

²⁴⁵ Srov. např. F. Lentner, *Landwirtschaft und Zwangsarbeit.* ÖZV 9, 1876, str. 97–99.

²⁴⁶ Srov. USMM 1884–1886, str. 37, 84.

²⁴⁷ Srov. předlohu mor. ZS čís. 456 z. h. r. 1883.

²⁴⁸ Srov. SLMSZ 1883, str. 144–148.

²⁴⁹ V r. 1884 byla podána rovněž petice hospodářské a lesnické okresní jednoty v Novém Městě na Mor. za zřízení dělnických kolonií. Srov. SLMSZ 1884, str. 268, dále 1883, str. 144–148 a USMM 1880, 1881, 1882, 1883, str. 37–38.

nila přítrž a účinnější prostředek viděl v dobře zařízených robotárnách²⁵⁰

Národohospodářský odbor tak zajisté se souhlasem navrhovatele omezil celou otázkou pouze na zřizování dělnických kolonií. Stranou ponechal stravovací stanice (Naturalverpflegstationen), překládané v původním návrhu jako „zásobárny potravin“.

Již zpočátku se však vyskytovaly skeptické názory na možnost použití dělnických kolonií jako prostředku ke zlikvidování tuláctví. V Německu a Holandsku zřizovaly a vydržovaly tyto kolonie totiž převážně rozsáhlé soukromé dobročinné společnosti náboženského charakteru. V Rakousku však takovéto společnosti neexistovaly a pro nákladnost dělnických kolonií mohlo být jenom stěží počítáno s tím, že by mohly být provozovány ze zemských prostředků. Takovýto skeptický názor projevil zejména dr. Adolf Stránský, který však souhlasil s tím, že je nutno učinit nějaká opatření ke zlepšení situace, i když jeho motivace byla jiná. Zatímco Proskowetz učinil svůj návrh proto, poněvadž trvající stav byl „trápením venkovanů, průmyslníků a živnostníků“, zdůraznil Stránský sociální moment: hlavním cílem mělo být, „aby chudině a bídě pomozeno bylo“.²⁵¹

Usnesení ZS o prozkoumání systému německých dělnických kolonií na místě samém nebylo stále prováděno, takže 14. července 1884 přednesl dr. Josef Tuček interpelaci, která vycházela z toho, že tuláctví se stává takřka již nesnesitelným břemenem obyvatelstva Moravy. Dotázal se proto zemského hejtmána co bylo v této věci podniknuto.

Na interpelaci odpověděl 18. července 1884 přisedící ZV hr. Jindřich Belrupt, který měl na starosti chudinské záležitosti. Soustředil se však především na otázku robotáren. Sdělil, že ZV se obrátil na okresní hejtmanství a obecní zastupitelstva měst Znojma, Jihlavy, Šumperku, Nového Jičína a Uherského Hradiště a později i Prostějova, aby vypátral objekty, které by se daly uzpůsobit na robotárny s kapacitou 200–250 kárenců. Poněvadž vhodné objekty nebylo možno nalézt, byly vypracovány stavební plány na výstavbu nového ústavu v Novém Jičíně a v nejbližší době měly být dodány i pro stavby v Jihlavě, Znojmě a Šumperku. Podle Belrupta se tak jevila možnost, že již na podzim 1885 budou hotovy čtyři nové robotárny schopné přijmout asi tisíc kárenců.

Pokud se týkalo dělnických kolonií zjednal si podle této odpovědi ZV potřebná data o kolonii ve Wilhelmsdorfu, avšak podle jeho názahu nebylo by *pro tentokráte* (podtrž. v orig.) ještě záhodno, aby byly kolonie, které jsou zakládány hlavně soukromými spolky a státem jenom mírně podporovány, na Moravě zřízeny. ZV podepíral toto svoje stanovisko rovněž poukazem na to, že na Moravě je doposud velmi špatně postaráno o chudinství, zatímco v Německu spočívá z větší části v rukou soukromých spolků, které přikazují osoby bez práce dělnickým koloniím a opatřují zaměstnání těm, kteří z těchto ústavů vystupují. Podle názoru ZV dalo by se vzrnáhající žebráctví neúčinněji omezit jenom tím, kdyby

²⁵⁰ Srov. předlohu mor. ZS čís. 588/456 z. h. r. 1883.

²⁵¹ Viz A. Stránský, *O dělnických osadách*. ČMNH 4 (1), 1883, str. 21–33. Stránský zde také formuluje úkoly státu na tomto poli: hlavní význam státu spočívá v tom, že se v něm každému musí dostat nejen práva, nýbrž i příležitosti, aby žil docela normálně. Není dost na tom, chránit majetek zámožného, je také třeba, aby stát právě tak jako jednotlivec měl otevřené srdce pro bídu.

se přijala již jednou předložená osnova chudinského zákona, neboť jestli bude každá obec zavázána postarat se sama o své chudé, pak nebudou chudí nuceni vyžebrať si jako tuláci svůj denní chléb.²⁵²

ZV podle této zprávy nejevil ochotu k provedení příkazu ZS a k otázce zřizování dělnických kolonií se stavěl odmítavě. Teprve po Tučkově interpelaci byla provedena studijní cesta do Německa, které se zúčastnil přísedící ZV hr. Belrupt a zemský inženýr Rudolf Rentel. Téměř současně zde studoval systém dělnických kolonií a stravovacích stanic z usnesení dolnorakouského ZS ředitel robotárny ve Weinhausu u Vídně Alois Rosenbaum.

Zprávy o obou cestách byly předloženy v roce 1885. Rozsáhlá zpráva, kterou po návratu podal hr. Belrupt, je doplněna ještě obsáhlejší zprávou Rosenbaumovou, kterou si moravský ZS od dolnorakouského vyžádal a rovněž prostudoval.²⁵³

Obě zprávy podávají velmi podrobný přehled o uvedených zařízeních v jednotlivých německých zemích a v Holandsku. Belruptova zpráva je zakončena pokusem o aplikaci na Moravu. Nejdříve se zabývá robotárnami: doporučuje pro Moravu zřizování menších ústavů a zároveň i zvláštních ústavů pro mladistvé kárance nebo pro zanedbanou mládež, které se mu zdají být velmi důležitými, poněvadž by velmi přispěly ke zmenšení počtu tuláků a budoucích kárenců. Za důležité označuje jeho zpráva zřizování naturálních stravovacích stanic, které se v Německu i Holandsku velmi osvědčily. Jejich zřízení na Moravě považuje za velmi prospěšné, jestli bude obyvatelstvo přesvědčeno, aby nedávalo žebrákům žádné almužny. Upozorňuje, že již na základě zprávy Rosenbaumovy, která zůstávala ke stravovacím stanicím stejně kladné stanovisko, byly všechny moravské hospodářské spolky požádány o dobrozdání ohledně zřízení takovýchto stanic a všechny až na několik výjimek se vyslovily pro jejich zřízení cestou zákona zároveň se žádostí o rozmnožení počtu robotáren. Zpráva doporučovala přikročit k předložení tohoto zákona jakmile dojdou dobrozdání okresních hejtmanství, která byla rovněž vyžádána, a to tím způsobem, jak zamýšlel učinit dolnorakouský ZV. Na třetí otázku, zda se mají na Moravě zříditi dělnické kolonie podle vzoru kolonie wilhelmsdorfské, odpovídala zpráva tak, že tyto ústavy jsou možné a dají se také zavést, ale zcela jiným způsobem než ve Wilhelmsdorfu nebo v Holandsku. Podle přesvědčení autorů zprávy byla na Moravě půda tak drahocenná,

²⁵² Srov. SLMSZ 1884, str. 61–62, 132–134.

²⁵³ Zpráva Belruptova je v předloze mor. ZS čís. 116 z. h. r. 1885. Dále *Bericht des Directors Alois Ritter von Rosenbaum über die Arbeiter Colonien in Deutschland und über die Ackerbau-Colonien in Holland*. Tato zpráva byla přetištěna nákladem moravského ZV a má 23 stran. Její podstatnou část otiskl také ČMNH 5 (2), 1885, str. 119–128, pod titulem *Zařízení dělnických kolonií a naturálních stravovacích stanic v Německu*. K německým dělnickým koloniím existuje také velmi obsáhlá literatura. O jejich počátcích informují zejména práce Bodelschwingovy, *Die Ackerbau-Kolonie „Wilhelmsdorf“ nach ihren bisherigen Erfahrungen*. 3. vyd. Bielefeld 1883; *Vorschläge zur Vereinigung aller deutschen Arbeiter-Kolonien nach allgemeinen Grundsätzen...* Bielefeld 1883; *Der Kampf wider die Vagabundennoth, wie kann er siegreich zu Ende geführt werden?* Bielefeld 1888 aj. Dále G. Berthold, *Die Entwicklung der deutschen Arbeiterkolonien*. Leipzig 1887; L. Kunwald, *Die Deutschen Arbeiter-Kolonien*. Wien 1893 aj.

že země by si ji mohla jenom stěžít a velmi draze zjednat a venkovské obyvatelstvo by si pak stěžovalo na konkurenci dělnických kolonií právě tak, jak si stěžovali živnostníci na konkurenci robotárny. Proto kdyby se na Moravě zřídily dělnické kolonie, pak by se měly zřídít podobně jako robotárny jenom s tím rozdílem, že by se do nich vstupovalo na základě dobrovolnosti.

Jak Rosenbaum, tak i Belrupt byli názoru, že v první řadě by měl být rozmnožen přiměřeným způsobem počet robotáren. Ve druhé etapě by se mělo přikročit ke zřízení stravovacích stanic a teprve naposled k zavádění dělnických kolonií.

Tento postup byl také zachován. Již předtím 27. července 1884 se usnesl ZS zásadně na zřízení dalších čtyř robotáren na Moravě, takže spolu s již existující robotárnou v Brně tak mělo na Moravě působit pět donucovacích pracoven s kapacitou 1000–1250 káránců.²⁵⁴ Myšlenka zřízení dělnických kolonií však byla opuštěna. ZS se k ní sice ještě několikrát v 90. letech vrátil, a to opět z popudu Proskowtze, a získal si velmi rozsáhlý dokumentační materiál o dělnických koloniích,²⁵⁵ vcelku se však jejich zřízení na Moravě ukázalo jako nereálné. Ostatně v 90. letech došlo k částečnému zmenšení počtu tuláků a žebráků, takže potřeba těchto kolonií nebyla již tak naléhavá.

Mezitím říšská rada přijala zákon, kterým byl podstatně uspišen proces zřizování donucovacích pracoven v jednotlivých zemích. Všeobecným stížnostem na neustálý vzrůst počtu tuláků a žebráků a na malou účinnost protituláckého zákona z roku 1873 chtěla vláda čelit vydáním nového protituláckého zákona. Tento zákon se měl vyvarovat nedostatků jeho předchůdce a zejména měl být doplněn zvláštním zákonem o donucovacích pracovnách.

Oba tyto zákony přijala poslanecká sněmovna neobvykle rychle a bez jakékoliv debaty dne 27. března 1885 v poslední den svého sezení. Zpravodaj výboru o protituláckém zákonu se omezil na pár slov, oba řečníci přihlášení do generální debaty se vzdali slova, poněvadž se nikdo nepřihlásil proti. Rovněž ve speciální debatě nevystoupil nikdo, takže ve druhém čtení byla osnova přijata rovněž bez diskuse a hned nato byla přijata i ve třetím čtení. Druhý zákon o vydržování a zřizování donucovacích pracoven byl přijat stejným způsobem s tím rozdílem, že v diskusi k němu vystoupil omylem předsedajícího moravský poslanec Gomperz, který byl přihlášen k projednávání jiné osnovy – v týž den byla totiž po přijetí uvedených zákonů projednávána další předloha o státním příspěvku na zřízení donucovací pracovny v Dolních Rakousích a Gomperz se domáhal podobného příspěvku i pro robotárny moravské.²⁵⁶

Nový protitulácký zákon a zákon o zřizování a vydržování donucovacích pracoven byly sankcionovány již 24. května 1885 a vyhlášeny pod čísly 89 a 90 ř. z.

Oba dva byly v podstatě vyvrcholením směru, který spatřoval vyřešení

²⁵⁴ Srov. USMM 1884, 1885, 1886, str. 284–285.

²⁵⁵ Srov. USMM 1899/1900–1901/2, str. 77; 1893/4–1895/6, str. 75. Rozsáhlý materiál o dělnických koloniích zejména v Německu, ale i ostatních západoevropských zemích, je uložen v SAB, ZV, fasc. 7243 a–c.

²⁵⁶ Srov. SPAH 1879–1885, str. 14999–15002.

problému průmyslové rezervní armády ve zvýšené represii. Musíme však vidět, že současně s těmito zákony projednávaly již některé zemské sněmy, zejména dolnorakouský a moravský, návrhy na pozitivní řešení otázky. Zatímco nový protitulácký zákon měl platnost pro celé Předlitavsko, stravné stanice, o nichž se již v této době začalo jednat, měly být zřízeny jenom v některých zemích.

Ustanovení nového protituláckého zákona z roku 1885 byla především přísnější než tomu bylo u zákona prvního. Vyhovovalo se tím přání, které bylo všeobecně vyslovováno a které obsahovaly také petice zasílané říšské radě.²⁵⁷ Toto přání vyslovovali také při různých příležitostech na říšské radě někteří poslanci. Při projednávání rozpočtu na rok 1881 předložil poslanec Fürnkranz návrh na zřizování státních donucovacích pracoven, korekčních ústavů a asylů pro zanedbané děti tuláků. Rozpočtový výbor jej modifikoval v tom smyslu, aby vládní orgány postupovaly přísněji a energičtěji proti osobám šitícím se práce a tulákům a aby k těmto postupu byly vyzvány i autonomní orgány. Poněvadž se podle mínění tohoto výboru ukázaly dosavadní zákony a zejména protitulácký zákon z roku 1873 k dosažení vyžadovaného účelu nedostatečné, měla vláda předložit návrh nového zákona. Sněmovna se stanoviskem výboru vyslovila souhlas.²⁵⁸

V roce 1883 jednala o této otázce říšská rada znovu z podnětu Čeňka Hevery, který vycházel z jednání českého ZS z roku 1882 a 1883.

Český ZS se totiž v roce 1882 zabýval řešením otázky hnanství, tuláctví a donucovacích pracoven. Názory, které se zde projeví, je možno zjistit ze zprávy sněmovní komise z roku 1882, kterou však sněm již neprojednával, a ze zprávy nové komise z roku 1883.²⁵⁹ Již zpráva komise z roku 1882 poukazuje na nedostatek protituláckého zákona spočívající v tom, že úřad vynášející postrkový nález není povinen učinit oznámení příslušnému soudu. Poněvadž tulák však bývá zadržen a odednán do své domovské obce na nejrůznějších místech, může být známo jenom domovské obci, zda se jedná skutečně o případ trestného tuláctví ze zvyku. Doporučovalo se proto rozšíření zákona z roku 1873 o ustanovení, že návrh na potrestání může soudu učinit také starosta domovské obce. Dále se navrhovalo přenést právo rozhodovat o dodání do robotárny ze zemského politického úřadu na okresní politické úřady zvláště také proto, že se za účinnějšího provádění navržených předpisů mohlo očekávat značné rozmnožení počtu těchto případů. Dále bylo podle této zprávy žádoucí, aby zákon připustil, že každá osoba potrestaná pro potulku (tedy bez omezení, poněvadž dosud to bylo možno jenom u tuláků, kteří se jeví být nebezpečnými v průměrně majetku) mohla být postavena pod jakýsi mírnější policejní dohled. V otázce donucovacích pracoven si ZV vyžádal prostřednictvím místodržitelství dobrozdání politických úřadů a většina okresních hejtmánství (40) se vyslovila pro rozmnožení donucovacích pracoven, stejně jako magistrát v Liberci a pražské policejní ředitelství. ZV mělo být nařízeno,

²⁵⁷ Poslanecké sněmovně došlo 6 takových peticí. Srov. *Index zu den stenographischen Protokollen des A.H. X. Session 1885—1890*, str. 696.

²⁵⁸ Srov. SPAH 1879—1885, str. 6486—6489.

²⁵⁹ Srov. předlohy čes. ZS čís. 328 sněm./1882. Tišt. LXXXIII a čís. 395 sněm./1883. Tišt. LXXV.

aby k rokováni o otázce zřízení a organizace káznic (pracoven) svolal anketní komisi. Toto stanovisko vlastně znamenalo oddálení vzniku káznice a proto menšina, jejímž mluvčím byl Hevera, se v tomto bodu lišila a žádala okamžité zřízení pracoven.

Zpráva komise z roku 1883 přijala většinu zásad předchozí zprávy, zdůraznila však, že donucovací pracovny jsou v první řadě represivním zařízením a teprve v druhé řadě prostředky k odstranění od tuláctví, tedy prostředky preventivními, a podtrhla proto nutnost hledat příčiny. Podle jejího mínění nebylo možno jednostranně vkládat naděje v represivní prostředky a bylo nutno provozovat sociální politiku. Žádala proto přísné rozlišování mezi chudými, kteří jsou způsobilí k práci a těmi, kteří nejsou. Teprve když člověk, který je bez výdělku, odmítne přiměřenou práci, kterou mu nabídne obec, je zapotřebí, aby se s ním přísněji naložilo. Odmítnutí vykonat práce nabídnuté obcí by mělo vést do pracovny. Jako důkaz, že zákonodárce může takovýto postup předepsat za pravidlo, byl uváděn § 361 ad 7 německého trestního zákona. Komise proto doporučovala, aby se předpisy protituláckého zákona z roku 1873 doplnily ustanovením, že obec má právo nezaměstnaným osobám ucházejícím se o podporu přikázat práci přiměřenou jejich způsobilosti. Odmítnou-li ji, propadnou trestu. Ustanovení o něm mělo být upraveno podle vzoru německých trestních předpisů.

Všechny tyto návrhy český ZS 10. srpna 1883 přijal, přičemž někteří poslanci (jako Hevera) v diskusi naléhali, aby ke zřízení pracoven bylo přikročeno co nejdříve.²⁶⁰

V roce 1883 vystoupil s těmito návrhy Hevera na říšské radě, kde zejména žádal, aby právo na podání návrhu na potrestání tuláka dopraveného do domovské obce postrkem měl také představený této obce, který měl mít také možnost podání návrhu na vyslovení přípustnosti předání takové osoby do donucovací pracovny. Konečně mělo být ponecháno pravomoci zemského zákonodárství, aby rozhodování o předání osob do robotárny, u nichž byla tato možnost vyslovena soudem, mohlo být přeneseno na politické okresní úřady.²⁶¹

Český ZS vycházel ve svém jednání z četných peticí, kterých mu v těchto otázkách došlo více než padesát. Roku 1882 např. přijal petice čtyř jihočeských okresních výborů za zřízení donucovací pracovny pro jižní Čechy

²⁶⁰ Hevera argumentoval tím, že škody způsobené v Čechách požáry činí ročně 5 a půl mil. zl. a nikdo neví, jak velké procento z nich zavinili tuláci. Kdyby byly zřízeny tři zemské káznice, činil by roční náklad 210 tisíc zl., přičemž 1% přírážky přímých daní v zemi dělalo 240 tisíc zl. Jednoprocentní přírážkou by tedy mohl být udělán pokus, který by aspoň v zárodku dusil tuláctví, a zřízeny pracovny pro dva tisíce tuláků. O jejich naléhavosti Hevera řekl: „Komise měla rozhodovat ne méně než o 50 peticích obcí, korporací, hospodářských spolků a akta v tomto ohledu komisi snešená tvoří celou registraturu. Jsou tam vyjádření veškerých okresů, hejtmanství, policejního ředitelství, magistrátu pražského a libereckého a těmi všemi táhne se prání jako červená nit, že zlu tomu odpomůže se jen zřízením pracoven.“ (Podtrž. v orig.) Ve zprávě komise čteme, že „pracovny donucovací staly se populárním heslem mínění veřejného“. Karel Adámek naopak varoval před přeceňováním robotáren, které samy nestačí k vyléčení této choroby. Srov. SZZSC 1883, str. 986 až 997.

²⁶¹ Srov. SPAH 1879–1885, str. 9968–9973.

a okresního výboru v Chlumci za zřízení pracoven v každém kraji ze zemských prostředků. O poučení v této věci žádal OV v Liberci, zřízení káznice a pracovny žádal OV Rakovník aj. Rada města Prahy žádala vydání zemského zákona o zakoupení staveniště, na kterém by město vystavělo donucovací pracovnu, a za zmocnění, aby mohla nutit k práci zahálčivé živly, nebo za svolání vyšetřující komise pro zamezení vzrůstajícího se tuláctví. ZS potom zmocnil ZV ke svolání této komise.²⁶² Již v roce 1880 bylo ZV nařízeno, aby příštímu sněmu předložil návrh zákona na změnu ustanovení o postrku a tuláctví a v roce 1881 zvolil český ZS komisi k poradě o změně těchto zákonů. Ve zprávě ZV se říkalo, že prostředky proti tomuto zlu je třeba hledat spíše v pronikavějším a silnějším využívání platných říšských zákonů než v jejich změně. Zdůrazňovalo se zde však, že potulka nemůže být vydatně potírána bez vytvoření více robotáren v zemi.²⁶³

Od roku 1882, kdy skončilo s neúspěchem jednání s vládou o převzetí dosavadních robotáren,²⁶⁴ začal se zřizováním donucovacích pracoven český ZS zabývat velmi intenzivně.

ZS se však stále stavěl na stanovisko, že zřizování a vydržování těchto ústavů je věcí státu a snažil se o obnovu jednání s vládou. Současně však postupně upustil od zásady do té doby v Čechách platné, že totiž náklady za internované příslušníky v káznici, jak se říkalo české donucovací pracovně, mají nést domovské obce. Do té doby totiž měla domovská obec povinnost platit za každého svého internovaného příslušníka poměrně vysokou částku sto zlatých ročně.²⁶⁵ Teprve roku 1883 odepřela tuto náhradu zaplatit obec Jindřichův Hradec a její stanovisko nalezlo plnou podporu v rozsudku nejvyššího správního soudního dvora z 27. června 1883.²⁶⁶ Ministerstvo vnitra proto výnosem z 18. října doporučilo, aby otázka zapravování ošetřovného byla rozhodnuta zemským zákonem. Tento zákon byl připraven, český ZS však jej odmítl a přijal rezoluci s výzvou k vládě, aby zřízení a vydržování káznic urychlila říšským zákonem.²⁶⁷

Zpravodajem o chudinských otázkách a o donucovacích pracovnách v českém ZS býval zpravidla dr. Albín Bráf a obě důležité zprávy z let 1882 a 1883, které daly podnět k Heverově návrhu na říšské radě, byly bezpochyby z valné části jeho dílem. Bráf se rozsáhle zabýval donucovacími pracovnami i v článcích uveřejňovaných v letech 1883–1884 v Pokroku, které záhy vyšly rovněž samostatně. V nich dospěl ke stejným

²⁶² Srov. SZZSČ 1880, str. 47, 164, 282, 318, 412, 497; 1881, str. 117–118, 142, 173; 1882, str. 77, 111, 134, 144–145, 311.

²⁶³ Srov. SZZSČ 1881, str. 101–104, 110.

²⁶⁴ Srov. SZZSČ 1882, str. 122–123.

²⁶⁵ Roku 1882 bylo v pražské káznici ošetřováno 96 káránců za plnou náhradu od domovské obce ve výši 100 zl., 20 za sníženou náhradu po 66 zl. 33 1/3 kr., 2 po 70 zl., 24 po 50 zl., 23 po 33 zl. 33 1/3 kr. a pouze 34 bez náhrady domovských obcí. Srov. předlohu čes. ZS čís. 230 sněm./1883. Tišt. XXI.

²⁶⁶ Srov. předlohu čes. ZS čís. 62 sněm./1884. Tišt. XVI.

²⁶⁷ Srov. SZZSČ 1883, str. 997–998 a předlohy čes. ZS čís. 338 sněm./1883. Tisk LXIII a čís. 230 sněm./1883. Tišt. XXI. Teprve usnesením českého ZS ze 6. října 1884 však byly veškeré výlohy za umístění kárance převzaty zemským fondem, podobně jako tomu bylo již dříve v Dolních Rakousích, ve Štýrsku, na Moravě a ve Slezsku. Srov. SZZSČ 1884, str. 50–51, 450–452.

závěrům jako ve zprávě výboru a navrhoval vytvoření ústředních kázníc hlavně pro osoby potrestané podle § 2 protituláckého zákona, dále donucovacích pracoven pro osoby štítící se práce a konečně obyčejných pracoven jako orgánů veřejného chudinství, které by byly určeny pro osoby způsobilé k práci a buď se o ni hlásící nebo tam dodané s výhrůžkou, že odmítnutí je přivede k potrestání a konečně do donucovací pracovny.²⁶⁸

V listopadu 1883 jednal o pracovnách rovněž Český klub v Praze, na němž referoval opět Bráf ve stejném duchu. Zde však dospěl dokonce k závěru, že by bylo třeba uvážit, zda by se nedoporučovalo změnit protitulácký zákon z roku 1873 i v tom smyslu, že zahálčivé a žebravé osoby a tuláci se mohou přidržovat k práci i pouhým administrativním výrokem. Znamenalo to, že o dodání do pracoven by nerozhodovaly soudy, ale politické úřady. Bráf si byl vědom, že by to předpokládalo změnu základních státních zákonů o osobní svobodě, svoje stanovisko však podpiral názorem německého odborníka na otázky chudinství Rocholla, podle něhož se za tento způsob přimlouvali i někteří soudci.²⁶⁹ Sám Bráf se domníval, že jde o možnost, které by bylo třeba použít v budoucnu, kdyby se navrhované změny protituláckého zákona ukázaly nedostatečné. Z názorů, které se v diskusi klubu projeví, je třeba upozornit na názor dr. Jana Palackého, který se přimlouval za naprosté odloučení donucovacích pracoven od pracoven dobrovolných, ing. Richarda Jahna, podle něhož bylo třeba do pracoven posílat nejen tuláky a žebráky, ale také zchudlé dělníky, kteří hledají zaměstnání, a dr. F. L. Riegra, který soudil, že zatím by vystačilo šest pracoven pro celou zemi, který však větší váhu než na pracovny kladl na ústavy pro zanedbanou a opuštěnou mládež. Zřizování pracoven pro lidi nemající zaměstnání se zdálo Riegrovi povážlivé a obtížné a poukazyval na to, jak by bylo možno každého v takovémto ústavě zaměstnat podle jeho schopností a vědomostí. Domníval se proto, že nejlépe by bylo zříditi zatím donucovací pracovny, kázeňské ústavy a ústavy pro zanedbanou mládež a teprve v druhé řadě by se mohlo jednat o pracovny všeobecné. V této souvislosti je třeba vyzvednout názor Kuzmanyho, který upozornil na ústavy v Curychu a jinde ve Švýcarsku, při nichž jsou nejenom školy, ale též kanceláře pro zprostředkování práce, které jsou ve stálém spojení s továrními a jinými závody, které si u těchto ústavů přímo objednávají dělníky.²⁷⁰

V roce 1884 projednával český ZS zprávu ZV, vypracovanou na základě výsledku anketní komise svolané podle rozhodnutí z předchozího roku. Tato komise si opatřila materiál z Moravy, Dolních Rakous, Štýrska, Kraňska i mnoha jiných zemí, zejména z Pruska, Saska, Wirtemberska, Švýcarska, Belgie a Holandska. Rozhodující podíl na výsledku ankety měl zřejmě rovněž Bráf, který byl členem komise. Všechn soustředěný materiál mu

²⁶⁸ Doplněny vyšly tyto články samostatně pod názvem *Donucovací pracovny* a se studií o nutnosti opravy domovského práva vyšly společně v knižní formě s titulem *Dvě nutné opravy*. Praha 1884. Znovu byla tato práce přetištěna in: *Albín Bráf. Život a dílo. Díl pátý. Výbor statí z politiky a samosprávy*. Vydali J. Gruber a C. Horáček. Praha 1924, str. 186–208. Část byla přetištěna také v SO 6, 1884, str. 26–32, pod názvem *O pracovnách*.

²⁶⁹ Srov. C. Rocholl, *Ueber die Reform des Armenwesens*. Berlin 1880, str. 48.

²⁷⁰ Srov. *O pracovnách. Rozprava v Českém klubu*. SO 5, 1883, str. 373–381.

byl předán a on byl pověřen sestavením organizačního programu na základě zásad přijatých anketní komisí. Tyto zásady říkaly, že dosavadní káznice v Praze se má rozšířit, aby v ní mohli být umístěni potrestaní zločinci a ti, kteří se v okresních pracovnách ukázali vzdorovitými. V okresech měly být zřízeny pracovny pro žebráky a tuláky. Měly je zříditi okresy, obce nebo více okresů společně a země na ně měla přispívat. Ke zřízení těchto ústavů neměl být nikdo nucen, ZV si však měl ponechat právo, aby pro případ potřeby takový ústav byl zřízen za přispívání konkurence okresní. Ve správě okresních donucovacích pracoven měla mít země svého zástupce. Způsob zaměstnání káránců v pražské káznici měl být ponechán vnitřní správě ústavu. Co se týče zaměstnávání káránců na venkově, měla být tato otázka, jakož i to, zda se káránci mají zaměstnávat hospodářskými pracemi apod., vyznačena v příslušném statutu. Na základě těchto zásad sestavil Bráf rozsáhlou zprávu, v níž se zabýval jednotlivými druhy pracoven. V dosavadní zemské káznici, která měla být ponechána pro těžší případy (pro osoby vícekrát potrestané pro přestupek krádeže nebo podvodu) měli být káránci oddělení „podle zkaženosti“, v nových okresních pracovnách, které na rozdíl od káznice se označovaly za „donucovací pracovny“, měly být internováni především tuláci podle § 1 zákona z roku 1873, žebráci z povolání a zahalečí. Upozornil na § 27 chudinského zákona z roku 1868, který pokud se týká ústavů pro zaměstnání chudých zůstal mrtvou literou. Hlavní překážkou podle něho bylo, že orgány místní chudinské správy neměly žádnou moc, aby chudého způsobilého pracovat k práci donutily a rovněž tak chudého štítícího se práce. Poněvadž počet odsouzených podle protituláckého zákona byl v jednotlivých oblastech různý, měla být iniciativa při zřizování pracoven i jejich správa ponechána okresům, které se mohly sdružovat podobně jako v Sasku, jehož systém okresních pracoven zpráva v podstatě přejímala. V případech okresních pracoven si země měla vyhradit právo zříditi o své újmě donucovací pracovny pro některé obvody, jestli by přes všechnu zjevnou potřebu okresní zastupitelstva s jejím zřízením otálela. Okresům mohly být v tom případě uloženy k úhradě přiměřené příplatky. Dále si měla země vyhradit právo schvalovat zřizovací stanovy každé pracovny aj., popř. převzít nějakou pracovnu zcela ve vlastní správu.²⁷¹

Český ZS tuto zprávu přijal a uložil ZV vypracování statutu pražské zemské káznice. ZV měl také vyjednat s vládou příspěvky ze státní pokladny a v nejbližším zasedání měl sněmu předložit osnovu zákona o zřízení a vydržování pracoven na venkově. Konečně byla vláda vyzvána k urychlenému provedení opravy protituláckého zákona z roku 1873 podle návrhů obsažených v rezoluci českého ZS z 10. srpna 1883.²⁷²

Dne 15. března 1884 vystoupil na říšské radě při projednávání rozpočtu dolnorakouský poslanec Schöffel s velmi ostrým příspěvkem. Prohlásil, že zákon z roku 1873 je bez nutných donucovacích pracoven nožem bez střenky a čepeli. Z postrkových stanic se staly herberky vagabundů a enormně vzrůstá počet vagabundů z profese. Podle něho bylo možno již

²⁷¹ Srov. předlohu čes. ZS čís. 106 sném./1884. Tišt. XXVI.

²⁷² Srov. SZZSC 1884, str. 127–129, 376–377, dále předlohu čes. ZS čís. 176 sném./1884. Tišt. LIX.

mluvit o pátém stavu — stavu vagabundů — jejichž počet prý byl dvakrát tak velký jako mírový stav vojska. Vláda měla být proto vyzvána, aby vzala v úvahu možnost použití káránců ke stavbám silnic, železnic a meliorací v okupované Bosně a Hercegovině. V záporném případě měla buď podle potřeby zříditi na státní náklady v jednotlivých zemích donucovací pracovny a korekční ústavy nebo alespoň při zřizování těchto ústavů ze zemských prostředků uhraditi zemím odpovídající část zřizovacích a vydržovacích nákladů ze státního rozpočtu.²⁷³

Ličení situace, jak je podal Schöffel, nebylo nikterak přehnané. Vždyť od roku 1880 bylo v Předlitavsku pravidelně odsuzováno podle protituláckého zákona ročně přes šedesát tisíc osob, z toho v Dolních Rakousích je dosaženo vrcholu v letech 1879—1881, kdy bylo ročně odsuzováno přes devět tisíc lidí. Proti roku 1874 to znamenalo vzestup o více než sto procent. Počet osob, které byly skutečnými tuláky ze zvyku, byl rovněž dost vysoký. Např. na Moravě bylo v roce 1880 v souvislosti se zjišťováním počtu chudých konstatováno, že je zde 6337 opravdových tuláků.²⁷⁴ V Čechách byl jejich počet v této době odhadován na deset až jedenáct tisíc.²⁷⁵ Částky, které byly těmto opravdovým tulákům stejně jako nezaměstnaným osobám hledajícím práci, veřejností rozděleny, mohly být samozřejmě jenom odhadovány. Uvádělo se však, že již v roce 1866 zjistil salzburský ZV prostřednictvím obecních zastupitelstev, že na obyvatelstvu této země v počtu asi sto padesáti tisíc si tuláci vynutili almužny ve výši 600 tisíc zl. K podobným výsledkům se dospělo i v Dolních Rakousích a ve Štýrsku.²⁷⁶ Tato částka bude zřejmě poněkud přehnaná, neboť na Moravě se počátkem 80. let odhadovalo, že tuláci vyžebrají ročně asi 70 tisíc zl.²⁷⁷ a v Německu, kde se v tutéž dobu odhadoval počet žebráků na sto tisíc, se uvádělo, že od obyvatelstva ročně získají 36½ miliónu marek.²⁷⁸ Nemůže však být pochybností o tom, že v každém případě se jednalo o poměrně velké částky.

Řekli jsme již, že nový protitulácký zákon z roku 1885 vyhověl zejména tlaku venkovského obyvatelstva, vyvaroval se některých nedostatků starého zákona a proti tulákům a žebrákům poskytoval možnost ostřejšího postupu.

Zákon č. 89 především vymezoval pojem tuláka ještě mnohem šířeji než zákon z roku 1873. Tulákem byl každý, „kdo bez zaměstnání a práce se potuluje, nemoha prokázati, že má prostředky k své výživě nebo že jich poctivě nabýti hledí“. Již pouhé potulování se nezaměstnaných osob, které neměly dostatečné finanční prostředky, byl dostatečným důvodem k tomu, aby se takováto osoba považovala za tuláka.

²⁷³ Srov. SPAH 1879—1885, str. 11980—11985. V r. 1887 podali Fürnkranz, Schönerer, Fiegel a Türk návrh na zřízení trestné kolonie na nějakém ostrově. Srov. SPAH 1886—1887, str. 4561.

²⁷⁴ Srov. předlohu mor. ZS čís. 106 z. h. r. 1881.

²⁷⁵ Srov. SZZSČ 1883, str. 986—997.

²⁷⁶ Srov. F. Lentner, *Bettelunfug und Bettelbetrug*. Innsbruck 1892, str. 19—24.

²⁷⁷ Srov. SLMSZ 1883, str. 144—148.

²⁷⁸ Srov. *Ueber die Zweckmässigkeit von Kolonien zur Beschäftigung arbeitsloser Leute*. ÖZV 16, 1883, str. 183—185. Jindy se uváděl počet cifrou 200 tisíc a vyžebaná částka přes sto miliónů marek, liberálové však tyto údaje snižovali a ironizovali. Srov. K. Braun, *Die Vagabunden-Frage*. Berlin 1883, str. 28.

Už rozhodnutím pruského vrchního tribunálu z 27. března 1867 bylo stanoveno, že pro posuzování toho, zda jde o tuláka nebo ne, není rozhodující existence určitého bydliště.²⁷⁹ Ve Francii naopak byla neexistence určitého bydliště brána v úvahu.²⁸⁰ Rakouský protitulácký zákon z roku 1885 se však přidržel německého vzoru. Znamenalo to, že okruh osob, které mohly být tímto zákonem postiženy, se znatelně rozšířil. Jak tvrdí pražský policejní komisař Václav Trümmel, podle praxe, vytvořené na základě zákona z roku 1873, se dospělo k závěru, že § 1 tohoto zákona se nemůže vztahovat na domácí vaganty. Podle jeho tvrzení bylo možno tuto praxi u soudů pozorovat ještě v roce 1887, ačkoliv zákon z roku 1885 umožňoval i trestání domácích tuláků, poněvadž u nové definice pojmu tuláka vynecháním slov „kdo nemaje určitého bydliště aneb opustiv své bydliště“ odpadla nutnost brát na tuto okolnost zřetel.²⁸¹

Nový zákon rovněž zvyšoval trestní sazby, takže potulka se trestala tuhým vězením od jednoho do tří měsíců.²⁸²

Změnou, provedenou rovněž podle vzoru německého trestního zákona, bylo rozšíření protituláckého zákona o žebrotu. Podle příkladu jeho § 361 rozlišoval tento zákon mezi potulkou a žebrotou,²⁸³ což mělo za následek, že potulná žebrota zdůvodňovala konkurenci obou deliktů.²⁸⁴

Podle § 2 byli souzeni ti, kteří žebřali na veřejných prostranstvích nebo dům od domu, nebo kteří se ze štítivosti k práci dožadovali veřejného milosrdenství. Dále potom se trestalo zneužívání nezletilých k žebrotě. Tyto delikty byly trestány tuhým vězením od osmi dní do tří měsíců. Definicí žebroty však zákon neobsahoval.²⁸⁵

V § 3 se dávala bezpečnostním úřadům možnost, aby přikázaly osobám štítícím se práce povinnost vykazovat, že zdroje příjmu získávají dovoleným způsobem. Neuposlechnutí mohlo mít za následek potrestání tuhým vězením od osmi dnů do tří měsíců.

²⁷⁹ Srov. M. Bertsch, *Über Landstreicherei und Bettel*. Tübingen 1893, str. 26–44.

²⁸⁰ Srov. W. Trümmel, *Zur Handhabung des Vagabundengesetzes vom 24. Mai 1885*, *RGBl. Nr. 89. ÖZV* 20, 1887, str. 65–67.

²⁸¹ Srov. W. Trümmel, *Zur Handhabung*, str. 65–67. V HL (11, 1885/6, str. 9, *Ještě jednou tuláctvo*), se k tomu na jedné straně říkalo, že pojem tuláka je určen příliš neurčitě, takže se na orgánech veřejné bezpečnosti žádá příliš mnoho, ukládá-li se jim, aby dokázaly tuláku, že je skutečně tulákem, na druhé straně však „spadá pod zákon stejně tulák ze řemesla jako mrzák k výživě neschopný a jako pocestný řemeslník, který nemoha naleznout práci, nucen je prosit o nějaké to sousto chleba“.

²⁸² Znění zákona s komentářem srov. C. Fürstl, *Die strafrechtlichen Nebengesetze des österreichischen Rechtes*. III. Heft. Wien–Prag 1894, str. 1–32. Kromě uvedeného článku Trümmelova dále S. A. Bráza, *Nový zákon na zamezení tuláctví*. ČMNH 5 (2), 1885, str. 267–273; V. Teklý, *Nový zákon na zamezení tuláctví*. HL 10, 1884/5, str. 272.

²⁸³ Srov. F. Lentner, *Bettelunfug und Bettelbetrug*, str. 19–24.

²⁸⁴ O ideální konkurenci obou deliktů srov. P. Stelling, *Ueber das Umherziehen als Landstreicher*. Hamburg 1891, str. 20–26. Dále G. Kassel, *Die geschichtliche Entwicklung des Delikts der Bettel- und setner Bestrafung in den europäischen Staaten*. I. Teil. Breslau 1898, str. 53 n.

²⁸⁵ Na potíže spojené s definováním žebroty poukazovala rozsáhlá literatura. J. J. Vogt dokonce říkal, že je právně nemožné kvalifikovat žebrotu jako důvod trestu (srov. *Das Armenwesen und seine Bedeutung für die Entwicklung der öffentlichen Zustände*. Bd. II. Bern 1854, str. 215).

Čtvrtý paragraf vyhovoval rozsáhlé vyslovovaným přáním²⁸⁶ a ustanovoval, že obce mohou přikázat přiměřenou práci osobám, které se v nich nacházely nebo byly v jejich obvodě přistíženy. Tyto osoby měly přikázanou práci vykonat buď za mzdu nebo za naturální zaopatření. Jestli se práci vykonat zdráhaly, mohly být potrestány tuhým vězením od osmi dnů až do jednoho měsíce.

V dalších částech se v podstatě doplňovala ustanovení protituláckého zákona z roku 1873 o policejním dohledu²⁸⁷ a o možnosti předání do donucovací pracovny a polepšovny, která byla určena pro nezletilé.

Zákon č. 90 o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech především říkal, že péče o tyto ústavy je věcí jednotlivých zemí. Ke zřízení donucovací pracovny se mohlo také spojit více zemí. Byl tím rozhodnut dlouholetý spor, zda má donucovací pracovny zřizovat stát nebo země.

Zemskému zákonodárství bylo ponecháno rozhodnutí, zda tyto ústavy mají zřizovat také okresy nebo obce.

Zákon rozlišoval mezi donucovacími pracovnami pro dospělé kárance a mezi zvláštními pracovnami (polepšovnami) pro mladistvé provinilce. Osoby, které nepřekročily 18. rok svého věku, mohly být internovány jenom v těchto zvláštních ústavech. Až do této doby mohly být totiž v robotárnách internovány i děti. Podle stanov moravskoslezské robotárny zde např. nemohly být uzavřeny děti pod 12 roků, pravidelně však zde bývalo několik kárenců ve věku do 14 roků.²⁸⁸

Podle zákona z roku 1885 mohlo uzavření v polepšovně trvat až do polepšení, ne však déle než do dvaceti roků věku. Pokud nebyly zřízeny zvláštní polepšovny, měli být mladiství předáni do zvláštních oddělení donucovacích pracoven.

Nový protitulácký zákon č. 89 ř. z. z 24. května 1885 znamenal tedy podstatné rozšíření okruhu osob, které mohly být označeny jako tuláci a jako takové odsouzeny. Je to zřejmé i z toho, že v tomto období se značně zvyšuje počet odsouzených podle protituláckého zákona. Přesvědčivé cifry o tom byly již uvedeny. Nový zákon tedy nejenomže podobně jako zákon z roku 1873 nepátral po příčinách a nerozlišoval mezi jednotlivými složkami průmyslové rezervní armády, ale přinášel zvýšenou represii pro velkou masu lidí. Více než šestina všech rozsudků trestních soudů a téměř čtvrtina jimi vynesených trestů na svobodě připadala na přestupky protituláckého zákona.²⁸⁹ Z toho více než polovina připadala na vlastní

²⁸⁶ Vedle literatury uvedené k této otázce již dříve srov. ještě Fr. Rozkošný, *Jakých právních prostředků mohou upotřebiti obce proti osobám chudým, kteréž pracovati mohou, avšak pracovati nechťejí*. ČMNH 4 (1), 1894, str. 33–45.

²⁸⁷ Srov. k tomu zejména A. Zucker, *Die Polizeiaufsicht nach österreichischem Rechte*... Praha 1894, str. 27 n. Dále K. Fuhr, *Strafrechtspflege und Sozialpolitik. Ein Beitrag zur Reform der Strafgesetzgebung auf Grund rechtsvergleichender und statistischer Erhebungen über die Polizeiaufsicht*. Berlin 1892, str. 248 n.

²⁸⁸ Srov. SLMSZ 1886, str. 364–371. Koncem roku 1881 bylo v ústavu 9 dětí ve věku od 10 do 14 let. Srov. Sekretář 2, 1882, str. 62–63.

²⁸⁹ Srov. C. Fürstl, *Die strafrechtlichen Nebengesetze*, str. 1. V roce 1889 bylo např. vydáno 542 714 trestních rozsudků pro různé přestupky. Z toho bylo 155 303 přestupků proti bezpečnosti majetku, 97 420 proti bezpečnosti těla, 96 163 přestupků potulky a žebroty, 83 197 přestupků proti bezpečnosti cti atd. Srov. A. Zucker, *Kriminalistische črty zejména se zřetelem k zločinné a zpusilé mládeži*. Praha 1894, str. 13.

potulku a více než čtvrtina na žebrotu. Údaje o zaměstnání osob odsouzených podle tohoto zákona v Rakousku bohužel neznáme, pro konec 70. let se však uvádělo, že mezi potrestanými žebráky a tuláky v Šlesvicku-Holštýnsku bylo téměř 60 % řemeslníků a jedna třetina pocházela z řemeslnických rodin.²⁹⁰ Poněvadž v roce 1885 byly převzaty v podstatě zásady německých ustanovení proti žebrákům a tulákům, je možno se domnívat, že toto procento bude v Rakousku podobné. Znamená to, že tento zákon postihoval převážně dělnickou třídu (k řemeslníkům by bylo třeba připočít ještě tovární dělnictvo), v čem se ostatně shodovala značná část literatury, citované již v souvislosti s zákonem z roku 1873. Je možno tedy souhlasit s myšlenkou, kterou vyslovil Karel Malý, že totiž tato agenda byla svou masovostí a soustavností zdaleka nejúčinnější formou útlaku dělnické třídy.²⁹¹ V roce 1893 v souvislosti s připravovanou osnovou nového trestního zákona poukazoval profesor trestního práva na pražské univerzitě Alois Zucker na nutnost změny ustanovení protituláckého zákona. Žádal diferenciaci v tom smyslu, aby byl zrušen trest pro žebrání z nouze a na druhé straně, aby byl podstatně zvýšen trest pro nebezpečné tuláky. Argumentoval tím, že nemá být trestán ten, kdo je dohnán k žebrotě nouzí a nedostatkem, poněvadž jedná pod nátlakem neodolatelného donucení. Osnova nového trestního zákona v § 425 k tomu říkala, že žebrotu nelze stíhat, byl-li k ní žebrák donucen zvláštními poměry. Toto ustanovení však nevešlo v platnost. Později k této otázce Zucker napsal, že by bylo mnohem lépe, kdyby byly trestány obce pro nedostatečnou chudinskou péči, než nevinné oběti.^{291a}

Důsledkem zákona č. 90 ř. z. z 24. května 1885 o donucovacích pracovnách a polepšovnách bylo houfné zřizování nových robotáren a polepšoven, mnohdy se státními příspěvky. Stát povolil zejména vysoký příspěvek na stavbu robotárny v Dolních Rakousích se zdůvodněním, že se zde soustřeďují tuláci z celého Rakouska, a v roce 1887 poskytl 40% příspěvek na stavbu donucovacích pracoven na Moravě, které byly zřízeny nákladem 680 000 zl. Ty nevstoupily sice v život rokem 1885, jak bylo na ZS slibováno, ale v roce 1889, kdy se začaly zvolna naplňovat. Oddělení pro mladistvé kárance bylo zřízeno v robotárně v Novém Jičíně.²⁹²

V Čechách, kde se zřizování pracoven snažili přenést jednak na stát, jednak na okresy a obce, nemohlo být provedeno dřívější usnesení, neboť podle nového zákona se o zřízení těchto ústavů měla starat v první řadě země a teprve v druhé řadě nižší samosprávné svazy. ZS proto přijal 5. ledna 1886 nové usnesení, podle něhož měly být na základě zákona č. 90 ř. z. z roku 1885 zřízeny v Čechách zemským nákladem pracovny v přiměřeném počtu a pro osoby do osmnácti let polepšovací ústav. ZV

²⁹⁰ Srov. A. Lammers, *Die Bettel-Plage*. Berlin 1879, str. 6.

²⁹¹ Srov. *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*. Praha 1967, str. 270–271.

^{291a} Srov. A. Zucker, *Kriminalistické črty*, str. 13–15; týž, *Einige dringende Reformen der Strafrechtspflege*. Leipzig–Wien 1896, str. 46 n. Dále H. Herz, *Arbeits-scheu und Recht auf Arbeit*, str. 76–81.

²⁹² Srov. předlohu mor. ZS čís. 424/417 z. h. r. 1887; SLMSZ 1889, str. 149–150. Vedle toho existuje řada méně důležitých předloh k této otázce.

měl vyšetřit, kolik nových pracoven je třeba zřídit a kde a jakým způsobem zaměstnávat kárance. Podle mínění sněmu by to měly být především rolnické práce, aby se předešlo stížnostem živnostníků. Dále bylo ZV přikázáno získání stavenišť, sestavení rozpočtu nákladů, získání vhodných správců, kterým měla být umožněna návštěva zahraničních ústavů, apod. ZV měl dále působit, aby se v jednotlivých okresech na okresní náklady zřídily ústavy, ve kterých by obce okresu mohly zaopatřit osobám způsobilým k práci a v jejich obvodech se nacházejícím nebo přistřiženým přiměřeně zaměstnání podle § 4 zákona č. 89/1885 ř. z. ZV měl rovněž předložit návrh zemského zákona, jakým způsobem se mají osoby přikázané do donucovacích pracoven odevzdávat do různých ústavů, aby nebyli v těžce pracovním spolu potrestaní zločinci s obyčejnými tuláky a osobami šťífcími se práce. Dále zde mělo být ustanovení o náhradě ošetrovacích nákladů a o podmínkách, za nichž bude i okresům nebo větším městským obcím dovoleno, aby si buď samy nebo společně s jinými zřizovaly a spravovaly donucovací pracovny.

Již v diskusi k tomuto návrhu zdůraznil přisedící ZV dr. Waldert, že je třeba předcházet zlu a učinit opatření proti vzrůstu potulky. Za vhodné instituce označil stravovací stanice a uváděl příklad dolnorakouského a moravského ZS, kde se již o stanicích jednálo, a slezského ZS, který se již rovněž vyslovil pro jejich zřizování. Poukázal rovněž na dělnické kolonie podle příkladu Wilhelmsdorfu a na to, že zástupce moravského a dolnorakouského ZV studovali systém tohoto ústavu přímo na místě.²⁹³

Toto vystoupení však zapadlo a sněm se rovněž již vážněji nezabýval otázkou dobrovolných pracoven. V Čechách tak stále jediným zařízením, kterým se sledovalo zmenšení početního stavu průmyslové rezervní armády byly donucovací pracovny. Dr. Bráf sice v roce 1888 mluvil na ZS o dělnických koloniích a stravovacích stanicích, vcelku se však k nim stavěl zdrženlivě, i když prohlásil, že se jimi ukazuje nový a v principu zajisté správný systém, jakým lze bojovat proti tomuto zlu. Oceňoval na nich zejména to, že žádný z těchto ústavů nemá charakter donucovací pracovny a v žádném se nikdo nedrží na základě soudcovského rozsudku, konkrétní návrh však neučinil. Větší pozornost věnoval zřizování ústavů, v nichž by se podle § 4 protituláckého zákona z roku 1885 zaměstnávaly osoby, dovolávající se veřejné dobročinnosti. Na návrh hr. Zedtwitze český ZS také přijal rezoluci, podle níž se měl ZV znovu zabývat otázkou zřizování okresních a obecních pracoven a výsledek předložit sněmu.²⁹⁴

Stále se tedy projevovala snaha přesunout vytváření i donucovacích pracoven na okresy. Teprve 24. ledna 1887 přijal ZS usnesení, aby se provedla přiměřená reforma dosavadní zemské káznice a aby se zřídila alespoň jedna větší donucovací pracovna asi pro 300–400 dospělých mužských kárenců a jeden polepšovací ústav asi pro 100 mladistvých mužských kárenců. Jednání se však stále protahovalo a komplikovalo a teprve 25. ledna 1890 dostal ZV plnou moc k vyjednávání o zakoupení budovy bývalého cukrovaru v Opatovicích k umístění polepšovny pro mladistvé,

²⁹³ Srov. SZZSČ 1885, str. 441–470, 99–101, 106.

²⁹⁴ Srov. SZZSČ 1887, str. 425–442.

zatímco donucovací pracovna pro dospělé kárance měla být zřízena v Pardubicích.²⁹⁵

Myšlenka dobrovolných pracoven a dělnických kolonií byla zcela opuštěna. Ukázalo se, že jejich zřizování je za panujícího společenského systému, jehož nezbytným průvodním jevem byla existence průmyslové rezervní armády, ve větším rozsahu zcela nemožné. Rakouská zdravotní statistika uváděla od roku 1878 údaje o těchto ústavech, kterých bylo v Předlitavsku do roku 1882 celkem pět (nejrozsáhlejší z nich byl ve Vídni, kde byl později spojen s asylem pro osoby bez přístřeší,²⁹⁶ další byl v Salzburgu a tři byly v Praze).²⁹⁷ Jejich počet se však postupně snižoval a do roku 1898 zůstaly již jenom dva. Z těchto údajů vychází najevo, že počet osob opatřených v takovýchto ústavech se v jednotlivých letech pohyboval od dvou až do více než 25 tisíc. V těchto cifrách jsou však všechny osoby, které ústavem ročně prošly; do vídeňského bylo např. přijato v roce 1885 23 561 osob a odešlo 23 279 osob. Z toho vyplývá obrovská fluktuace a malá obliba takovýchto zařízení, která odpuzovala svým kasárenským režimem. Dělník z nich proto okamžitě odcházel, jakmile se mu nabídla sebestmenší jiná pracovní příležitost.

Ustanovení § 4 protituláckého zákona z roku 1885 neměla rovněž v praxi žádný účinek. Obecní ani okresní ústavy, ve kterých by bylo poskytováno přiměřené zaměstnání osobám hlásícím se o chudinskou péči, nebyly nikde zřízeny. Toto ustanovení mělo svůj vzor ve starém pruském zemském právu z 5. února 1794, podle jehož ustanovení měla být těm osobám, které mají nedostatek prostředků na výživu, přikázána práce přiměřená jejich silám a schopnostem. K této zásadě se přihlásil i Bismarck, který 9. května 1884 v debatě o době platnosti protisocialistického zákona proklamoval na říšském sněmu zásadu práva na práci.^{297a} Uplatnění této zásady však bylo neproveditelné ze stejných důvodů, z jakých nebylo možno rozsáhlejší měrou zřizovat dobrovolné pracovny.²⁹⁸

V souvislosti s donucovacími pracovny se vynořila rovněž potřeba zvláštních ústavů pro zpustlou mládež, a to zejména pro děti školního

²⁹⁵ Podrobněji k tomu srov. SZZŠC 1886, str. 313–314, 333, 589–590, předlohy čes. ZS čís. 227 sněm./1887. Tisk LXI; čís. 140 sněm./1887. Tisk XX; SZZŠC 1887, str. 79 až 80; 1888, str. 97–98, 718; 1889, str. 309–311, 1053–1056 a předlohy čes. ZS čís. 370 sněm./1889. Tisk LXXXVII. Dále *Zpráva komise pro záležitosti pracoven donucovacích*. SO 10, 1888, str. 11–20; K. Čížek, *O donucovacích pracovnách*. SO 10, 1888, str. 41–56, 78–89, 118–126.

²⁹⁶ Srov. *Statistik des Sanitätswesen... nach den für das Jahr 1878–1898 vorgelegten Berichten*. Wien 1881–1901. K vídeňské pracovně srov. podrobněji S. Sedlaczek, *Die Armenpflege im Wiener Armenbezirke in den Jahren 1863–1882*. Wien 1884, str. 42–45; *Das Armenwesen in Wien und die Armenpflege im Jahrzehnt 1863 bis 1872. II. Abt.* Wien 1879, str. 120–147; S. Sedlaczek, *Die Armenpflege im Wiener Armenbezirke. Nach den neuesten Stande bearbeitet*. Wien 1888, str. 9–10; K. Weiss, *Geschichte der öffentlichen Anstalten, Fonds und Stiftungen für die Armenversorgung in Wien*. Wien 1867, str. 241–246; R. Kobatsch, *Armenpflege in Wien und ihre Reform*. Wien 1893, str. 58–69.

²⁹⁷ Zde však byl vykazován mezi dobrovolnými pracovny i zemský korekční ústav a městská věznice (Landescorrectionsanstalt a Städtisches Arresthaus), třetí z těchto ústavů zde zřídil spolek pro blaho propuštěných trestanců.

^{297a} Srov. R. Singer, *Das Recht auf Arbeit*, str. 63–70.

²⁹⁸ K otázce práva na práci srov. velmi rozsáhlou literaturu, jejíž přehled podává citovaná práce R. Singera.

věku. Velmi často bylo poukazováno na to, že zde je rozsáhlý a stálý zdroj vzrůstajícího počtu tuláků. Skutečnost, že se jednalo o velmi důležitý komplex otázek, dokazují zprávy o stavu národních škol v Čechách, podle nichž byla návštěvnost školy v některých okresech velmi nedbalá a např. v roce 1886 školu vůbec nenavštěvovalo 5727 dětí, roku 1887 4775, roku 1888 4363, roku 1889 to bylo 4339 dětí apod.²⁹⁹ Na Moravě bylo uváděno, že ze 6337 osob označených zde počátkem 80. let jako tuláci, bylo přes deset procent mladistvých do 18 roků a počet narušené mládeže školou povinné byl udáván cifrou 1774, z toho bylo 1191 chlapců a 587 děvčat.³⁰⁰

Příčin tohoto stavu bylo několik. Jednak se jednalo o sirotky, kteří připadli domovským obcím, kde o ně nikdo nepečoval.³⁰¹ Sirotčince až na velmi řídké výjimky neexistovaly. Byly zřízeny pouze v největších městech. Druhou část těchto opuštěných a zanedbaných dětí tvořily děti skutečných tuláků a žebráků, alkoholiků apod., o jejichž výživu a výchovu se rodiče řádně nestaraly.

Zejména pedagogové začali poukazovat na nutnost řešení této otázky. Již při projednávání českého chudinského zákona v roce 1866 navrhol prof. Jan Krejčí zřizování ústavů se školami pro chudé děti, pro něž by měly být obcím poskytnuty příspěvky ze zemských důchodů.^{301a} Vycházel při tom ze zkušeností, získaných za cesty po podobných zařízeních v Německu, Švýcarsku, Anglii, Francii a Belgii, kterou podnikl roku 1862 a jejíž výsledky publikoval v roce 1865.

Tomuto stavu mělo být odpomoženo hlavně dvěma způsoby: vybudováním sirotčinců a tzv. ochranoven, napravoven, polepšoven nebo útulen pro tu mládež, která byla již mravně narušena. Přestože nutnost řešení byla téměř obecně uznávána, až do konce 80. let se kromě zřizování polepšoven podle zákona č. 90 ř. z. z roku 1885 v této otázce nijak nepokročilo.

Na českém i moravském ZS se o těchto otázkách jednalo poměrně často. V roce 1884 bylo přikázáno českému ZV, aby vzal v úvahu petici Pedagogické jednoty pro Prahu a sousední školní okresy o zřízení vychovacích ústavů pro zanedbanou mládež. Péče o tyto ústavy náležela podle § 27 českého chudinského zákona rovněž mezi úkoly okresních zastupitelstev, předpis však nebyl vůbec prováděn.³⁰² V roce 1886 žádala o zřízení ochrany pro zpustlou mládež, popř. několika ochranoven krajským zemským nákladem, Beseda učitelská v Praze³⁰³ a v roce 1888 spolek českého učitelstva

²⁹⁹ Srov. předlohy čes. ZS čí. 337 sněm./1887. Tisk CXV; čí. 149 sněm./1882. Tišt. XLVIII; čí. 405 sněm./1883. Tišt. LXXIX; čí. 299 sněm./1884. Tišt. CXIV; čí. 301 sněm./1885. Tisk CXII a čí. 521 sněm./1889. Tisk CLIX. V r. 1881/2 zcela nenavštěvovalo školu v německých venkovských školních okresech 1,15 a v českých 2,09 % dětí. Největší procento vykazoval okres Týn n. Vlt. (10,5), Milevsko (9,1) a Čes. Budějovice (8,1). V r. 1882/3 byla v okrese Týn n. Vlt. u 33,2 % dětí školní návštěva nedbalá a školu vůbec nenavštěvovalo 7,5 % dětí, v okrese Milevsko nenavštěvovalo vůbec školu 12 % školou povinných dětí.

³⁰⁰ Srov. předlohu mor. ZS čí. 351 z. h. r. 1886.

³⁰¹ „... Kdyby se dítě žebravých 7- a 8letých v obcích někdo ujímal, mohl by z mnohého dítky řádný člověk vychován být,“ napsal Sekretář 3, 1883, str. 190–191. Podobně K. K nížek, *Starejše se o chudinu!* HL 3 (6), 1880/1, str. 209–210.

^{301a} Srov. SZZSČ 1866, II/12–24. Dr. Grégr v diskusi o této otázce prohlásil, že zanedbané děti „jsou ten kontingent, z kterého se nejvíc žebráků a tuláků rekrutuje“.

³⁰² Srov. SZZSČ 1884, str. 650–651.

³⁰³ Srov. SZZSČ 1886, str. 476.

v Plzni předložil návrh, aby zemským zákonem byla provedena organizace okresních sirotčinců a aby zejména v hornických a průmyslových okresech byly zřízeny vychovatelny pro zpustlou mládež. Návrh rovněž poukazoval na příklad Švýcarska. ZS jej projednával, předal jej však bez vyjádření zemskému výboru.³⁰⁴

Moravský zemský sněm 17. prosince 1885 uložil ZV, aby mu v příštím zasedání předložil návrhy ohledně zřízení zemských opatroven pro zanedbanou mládež i s organizačním plánem pro tyto ústavy. Počítalo se s tím, že pro narušenou mládež školou povinnou bude adaptována továrna ve Fulneku. Finanční odbor ZS se však postavil na stanovisko, že s touto otázkou bude nutno přes její naléhavost počkat až k dokončení a zaplacení ještě nutněji potřebných robotáren.³⁰⁵ Tím se i zde otázka narušené mládeže dostala na dlouhou dobu z pořadu. Český ZS vyslal představeného zemské polepšovny v Kostomlatech koncem 80. let na studijní cestu do Německa, Belgie a Švýcarska, kromě vydání podrobné zprávy však se o této otázce podrobněji nejednalo.³⁰⁶

Vyřešení této otázky bylo tak ponecháno soukromé dobročinnosti a nižším svazkům územní soserprávy. Svými teoretickými pracemi, uznávanými i v zahraničí, řešila postavení opuštěné a zpustlé mládeže Marie Červinková-Riegrová, která vykonala i záslužnou činnost na poli přenášení svých zásad do praxe.³⁰⁷ Obce a okresní zastupitelstva věnovaly však výchově této mládeže jenom velmi malou pozornost.³⁰⁸

Konečně je třeba podívat se ještě na snahy o zmenšení počtu průmyslové rezervní armády znovuzavedením politického povolování sňatků.

Liberalismus, který v 60. letech v Rakousku odstraňoval všechna dřívější omezení, nemohl ponechat nedotčenu instituci politických sňatkových konsensů. Koncem 60. let byly tyto konsensy v jednotlivých předlitavských zemích zrušeny, i když mnohdy přes silný odpor konzervativců.³⁰⁹

Odpor konzervativních sil proti zrušení politického povolování sňatků však sílil s vzrůstem početního stavu průmyslové rezervní armády. Zejména venkovské obce zastávaly názor, že početní vzrůst této armády je do

³⁰⁴ Srov. SZZŠC 1888, str. 638–639.

³⁰⁵ Srov. předlohy mor. ZS čís. 551 z. h. r. 1886 a čís. 624/417 z. h. r. 1887. Dále USMM 1884, 1885, 1886, str. 430.

³⁰⁶ Srov. J. Kousal, *O ústavách polepšovacích a kárných v Německu, Belgii a Švýcarsku*. Praha 1889.

³⁰⁷ Srov. zejména její práce *Ochrana chudé mládeže škole odrostlé*. Praha 1888, obzvláště pak *Ochrana chudé a opuštěné mládeže. Rozhledy po lidumilství v Evropě*. 2. vyd. Praha 1894.

³⁰⁸ Z literatury k této otázce srov. ještě B. Glos, *Mládež zanedbaná, opuštěná a zpustlá*. Brno 1902; A. Zucker, *Kriminalistické črty; týž, Über die Behandlung der verbrecherischen und arg verwaahlosten Jugend in Oesterreich*. Wien 1894; H. Reichner, *Kinderschutz und die Armen-Kinderpfllege in Steiermark*. Graz 1900; týž, *Die Fürsorge für die verwaahloste Jugend. II. Teil. Pflgeschafstsschutz und Besse-rungsanstalt in Oesterreich*. Wien 1908; Č. Hevera, *Vězeňství a ústavy dobročinné*; R. Secký, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé v Praze. Díl I. Péče o děti*. Praha 1905; Fr. L. Popelka, *Donucovací pracovny a polepšovaci ústavy*. ČMNH 6 (3), 1886, str. 30–37; Fr. Moravec, *Otázka o útulnách pro zpustlou mládež*. ČMNH 5 (2), 1885, str. 321–332.

³⁰⁹ K vývoji této instituce srov. nejnověji J. Klabouch, *Politický konsens k manželství v Čechách. (Z novějších dějin manželství v našich zemích)*. Praha 1960.

určité míry způsoben lehkomyšlným uzavíráním sňatků osobami, které nejsou s to uživit svoje rodiny.

Toto hnutí bylo poměrně silné téměř ve všech předlitavských zemích a solnohradský i hornorakouský ZS se dokonce značnou většinou koncem 70. let rozhodly pro obnovení politických konsensů. Tyto zákony však císař odmítl sankcionovat.³¹⁰ Přesto počet peticí s těmito požadavky v 80. letech vzrůstal. V roce 1878 došlo českému ZS 56 peticí obcí, mezi nimiž byla i řada velkých měst jako Plzeň, České Budějovice, Jičín, Smíchov aj., ve kterých se žádalo, aby bylo omezeno uzavírání sňatků osobami tělesně nebo duševně chorými a osobami zcela nemajetnými a neschopnými výdělků. ZS však přes petice přešel k dennímu pořádku.³¹¹ Na Moravě žádalo o zavedení konsensů v letech 1880–1884 více než 120 obcí a blíže neuvedený počet obcí ze soudních okresů Prostějov, Přerov, Konice, Zdounky a Kroměříž.³¹² V roce 1883 projednával český ZS několik peticí, které již žádaly konkrétně omezení volného ženění dělnictva. Zabývaly se zejména zemědělským dělnictvem a chtěly, aby povolení vydával obecní výbor obce pobytu nebo domovské obce za připuštění rekursu k okresnímu nebo zemskému výboru.³¹³ Velmi podrobně se touto otázkou zabýval český ZS v roce 1887, a to na základě 57 peticí většinou okresních výborů. Tyto petice si přály, aby se zákonem stanovilo, že 1. žádný dělník, čeledín nebo řemeslnický tovaryš nesmí vstoupit v manželství bez povolení své domovské obce a obce v níž je usedlý, 2. konsens se má odepřít mrzákům nebo osobám fyzicky zcela nedospělým a těm, kteří požívají stále podpory z veřejné pokladny nebo obecní, 3. osoby náležející do vojenské zálohy smějí uzavřít sňatek pouze tehdy, mají-li aspoň nějaké jmění a svolí-li dotýčný vojenský úřad a 4. stížnost na odepření konsensu se má podat a vyřídit v pořadí samosprávných instancí.

Z těchto peticí již zřetelně vychází najevo, že se jednalo o diskriminační opatření namířené proti celé dělnické třídě. Samosprávným orgánům, v nichž zasedali pouze zástupci buržoazie, mělo být ponecháno na vůli rozhodnutí, zda dělník může vstoupit v manželství nebo ne. ZS proto nemohl učinit nic jiného než uložit ZV, aby v souvislosti s připravovanou chudinskou statistikou zjistil, jaký účinek mají lehkomyšlně uzavřené sňatky na zchudnutí obyvatelstva a podal sněmu zprávu. Jiné rozhodnutí nemohlo být učiněno rovněž z toho důvodu, že proti zamýšlené obnově konsensu se začalo energicky stavět dělnictvo, které mj. na schůzi konané v prosinci 1887 v Praze přijalo rezoluci, ve které označilo konsens za opatření, proti němuž je nutno protestovat, poněvadž je nemorální a nesvobodomyšlné. Rovněž vláda se proti jeho obnově postavila, protože jeho zavedení by předpokládalo změnu základního státního zákona o občanských svobodách. Získat na říšské radě pro tuto změnu většinu však bylo téměř vyloučeno.³¹⁴

³¹⁰ Srov. SZZSČ 1887, str. 60–62 a předlohu čes. ZS čís. 377 sněm./1887. Tisk CXXXI.

³¹¹ Srov. SZZSČ 1878, str. 83, 90–92, 105, 188, 230–232, 237.

³¹² Srov. USMM 1880–1884, str. 127.

³¹³ Srov. SZZSČ 1883, str. 1082.

³¹⁴ Srov. SZZSČ 1886, str. 607–612; 1887, str. 60–62, 769, a předlohy čes. ZS čís. 131 sněm./1887. Tišt. XV a čís. 377 sněm./1887. Tisk CXXXI.

Prvními pozitivními kroky k řešení otázky průmyslové rezervní armády, které vycházely z příčin jejího vzrůstu, bylo zakládání naturálních stravovacích stanic.

Tato otázka začala být řešena téměř současně ve dvou zemích, které byly průmyslovou rezervní armádou nejvíce postiženy. tj. v Dolních Rakousích a na Moravě. V Dolních Rakousích tomu tak bylo proto, poněvadž se sem jako do centra monarchie soustřeďovaly osoby hledající práci ze všech ostatních předlitavských zemí. Moravou potom procházeli do Dolních Rakous dělníci i tuláci z valné části Čech, ze Slezska i z Haliče.

Stravovací stanice, ve kterých cestující dělníci a řemeslní tovaryši dostali nejnnutnější stravu a nocleh, byly zřizovány již v 70. letech ve Wirttembersku.³¹⁵ Kromě toho existovala v německých zemích síť herberků, které poskytovaly podobné zaopatření. Byly to jednak herberky soukromé, v nichž se za tyto služby musilo platit, jednak však cechovní nebo herberky zřizované dobročinnými spolky. K těm náležely zejména herberky u domoviny (Herbergen zur Heimat), zřízené náboženskými společnostmi a jednotně organizované.³¹⁶

Vzorem pro předlitavské stravovací stanice se však staly ústavy stejného názvu, které od počátku 80. let začal v Prusku v souvislosti s dělníckými koloniemi organizovat rovněž na soukromém podkladě pastor Bodelschwingh. Stravovací stanice a dělnické kolonie zde tvořily jeden celek: stanice byly rozmístěny tak, aby osobu hledající práci přivedly až k dělnické kolonii. Systém dělnických kolonií a stravovacích stanic, prosazovaný příslušníkem konzervativního hnutí Bodelschwinghem, získal překvapivě rychlou publicitu a hojné následování proto, poněvadž se Bodelschwinghovi podařilo pro tuto myšlenku získat císařský dvůr. Slavnostního vysvěcení wilhelmsdorfské kolonie 16. července 1883 se zúčastnil i korunní princ Friedrich, jehož velká autorita mezi liberální buržoazií způsobila, že se kolonie rozšířily i mimo konzervativní kruhy.³¹⁷ Tento způsob se rozšířil i v ostatních německých zemích, hlavní důraz však byl kladen na stravovací stanice. Roku 1890 jich bylo v Německu 1957 a poskytovaly ročně dva milióny noclehů.³¹⁸

Z rakouských zemí věnovaly pozornost dělnickým koloniím a stravovacími stanicím podle Bodelschwinghova systému nejdříve Dolní Rakousy,

³¹⁵ Srov. R. Hippel, *Zur Vagabundenfrage*, str. 18.

³¹⁶ Srov. zejména G. Augener, *Die Herbergen zur Heimat und die Vereinshäuser in ihrer sozialen Bedeutung für die Gegenwart (auf Grund der Geschichte dieser Anstalten in Rheinland und Westfalen)*. Bielefeld–Leipzig 1869; *Die Herbergen zur Heimat 1854–1896 und das erste Jahrzehnt des deutschen Herbergsvereines*. Gadderbaum u Bielefeldu 1896.

³¹⁷ Srov. H. Lehmann, *Bodelschwingh und Bismarck. Christlich-konservative Sozialpolitik im Kaiserreich*. HZ 208, 1969, str. 615.

³¹⁸ Srov. R. Hippel, *Zur Vagabundenfrage*, str. 18. K německým stravovacím stanicím existuje velmi rozsáhlá literatura. Upozorňuji z ní alespoň na tyto práce: Huzel, *Das System der kommunalen Naturalverpflegung armer Reisender zur Bekämpfung der Wanderbettelei*. Stuttgart 1883; E. Massow, *Ueber die Naturalverpflegungsstationen, deren Fortschritte im deutschen Reich und über ihre Wirkung...* Wustrau 1885; týž, *Die Naturalverpflegungsstationen und die Notwendigkeit ihrer Reform als Voraussetzung ihres Fortbestehens*. Bielefeld 1887; O. Märker, *Vagabundennoth, Arbeitercolonien und Verpflegungsstationen*. Heilbronn 1887.

a to zásluhou přisedícího ZV Josefa Schöffela.³¹⁹ Na základě již zmíněné Rosenbaumovy zprávy z roku 1885 přijal potom ZS zákon o zřízení stravovacích stanic, který císař sankcionoval 30. března 1886. Základy organizace těchto stanic přijal sněm již 28. prosince 1885. Služební instrukce pro jejich správce jsou datovány 15. dubna 1887.³²⁰

Moravskému místodržitelství docházela v dubnu 1885 vyžádaná vyjádření okresních hejtmánství o případném zřízení stanic. Vyjádření, která byla vypracována na základě slyšení obecních starostů, se shodovala v tom, že jejich zařízení by bylo velmi potřebné. Na dotaz, zda by se stanice měly zřizovat zákonem nebo soukromou cestou, vyslovovala se vyjádření téměř jednomyslně pro cestu zákona.³²¹

Dne 17. prosince 1885 zmocnil moravský sněm ZV, aby v dohodě s místodržitelstvím zřídil stravovací stanice podle německého příkladu na zkoušku v některém politickém okrese. Tohoto zmocnění však použil ZV až v roce 1887, a to v souvislosti s tím, že v Dolních Rakousích vstoupil od 15. května 1887 zákon o stravovacích stanicích v platnost. Moravský ZV se obával, že zřízení stanic v Dolních Rakousích by mohlo mít za následek příliv tuláků a žebráků na Moravu. Rozhodl se proto zřídít pokusné stanice v politických okresech Mikulov a Hodonín, které byly jednak na moravsko-dolnorakouském, jednak na moravsko-uherském pomezí.

Od 1. července zde bylo zřízeno devět stravovacích stanic. U vchodu do obcí musily být vyvěšeny tabulky upozorňující na zákaz žebroty a současně na to, že chudobní cestující se přijímají do nejbližší stravovací stanice, jejíž sídlo musilo být uvedeno, kde obdrží stravu a přístřeší, a mohou se též doptat na službu a práci.

Informace široké veřejnosti o těchto stanicích byla provedena návštěvami, v nichž bylo zdůrazněno, že ve stanicích bude dostatečně postaráno o nejnaléhavější potřeby chudých cestujících, takže obyvatelstvo nemá dávat cizím žebrákům žádnou almužnu. Podpory ve stanicích měli dostat skutečně jenom chudí cestující hledající práci a nikoliv tuláci. Cestující, kteří neměli okamžitou práci a nebyli s to si získat výživu, se musili ve stanici prokázat cestovními listy a kromě toho se mělo dbát, aby ve stanici vykonali nějakou práci a tím dokázali, že pracovat skutečně chtějí. Poněvadž stravovací stanice měly působit zároveň jako zprostředkovatelny práce, měli se na ně obracet zaměstnavatelé, kteří potřebovali pracovní síly.

Ve služebních instrukcích pro správce těchto stanic se říkalo, že účelem stanic je umožnit práci hledajícím řemeslným tovaryšům, nádeníkům aj. poskytnutím stravy a noclehu snadnější putování od místa, ve kterém práci nenalezli, k místu, kde ji nalézt doufají, a za druhé znesnadnit žebrákům a tulákům žebrání. Práce vykonaná ve stanici měla být přiměřena obdržené stravě. Správce stanice však mohl tuto práci omezit na

³¹⁹ Srov. jeho práci, podrobně informující o počátcích této instituce v Dolních Rakousích, *Die Institution der Natural-Verpflegs-Stationen und ihre Einwirkung auf die Eindämmung des Landstreicher- und Bettelunwesens in Niederösterreich*. Wien 1887.

³²⁰ Všechny normy uveřejňuje J. Schöffel, l. c.

³²¹ K počátkům stanic na Moravě srov. podrobněji mou studii *Z počátků moravského sociálního zákonodárství*.

kratší čas, poněvadž se v četných případech jednalo jenom o zjištění dobré vůle k práci. Přijímání neměli být ti, kdo neměli platný cestovní průkaz nebo jej měli, avšak nemohli se vykázat, kde pracovali v posledních třech měsících. Dále neměl být přijat ten, kdo odepřel vykonat práci nabídnutou správcem stanice, kdo v průběhu posledních tří měsíců již v téže stanici obdržel podporu a konečně ten, kdo měl dostatek prostředků k cestování. Při podezření, že cestující nedostatek prostředků jenom předstírá, mohla být skutečnost zjištěna osobní prohlídkou. Správcům se dále prikazovalo, aby založili a vedli seznam všech místních a okolních továrníků, živnostníků, statkářů, stavebních podnikatelů apod., kteří hledají dělníky. Cestující se pak měli na základě tohoto seznamu přesvědčit, zda by v místě nemohli obdržet trvalé zaměstnání. Místní obyvatelé měli být požádáni, aby správci stanice oznamovali každou vhodnou pracovní příležitost.

Po čtyřech měsících si ZV vyžádal od politických úřadů a četnictva v pokusných okresech dobrozdání o zkušenostech, která vyzněla velmi pozitivně a shodovala se v tom, že po zřízení stanic se v okresech omezilo žebrání na nejmenší míru. Již 13. prosince 1887 přijal proto ZS zákon, podle něhož se tyto stanice zřizovaly na celé Moravě.

V Základech organizace naturalních stravovacích stanic, přijatých rovněž ZS, se stanovovalo, že jednotlivé stanice nemají být zpravidla od sebe vzdáleny více než 15 km, aby byly pěšky během jednoho dne dosažitelné podle zásady ráno pracovat, odpoledne putovat dále. Bezprostřední dohled na stanici byl přiznán představenému příslušné obce. Podle těchto zásad bylo na Moravě a v moravských enklávách ve Slezsku pořízeno celkem 111 stravovacích stanic. Stanice nebyly zřízeny pouze v Brně a Olomouci s zdůvodněním, že v těchto městech je dostatek pracovních příležitostí. Záhy se však obě tato města domáhala, aby stanice byly zřízeny i v nich. Zákon o zřízení stanic, kterému udělil císař sankci 19. února 1888, určoval, že jejich místa stanoví ZV v dohodě s místodržitelstvím, a to tak, aby stanice byly zřízeny jen při hlavních silnicích. Útraty na jejich zřízení a udržování nesla země.

V průběhu roku 1888 tato instituce vstoupila na Moravě a v moravských enklávách ve Slezsku v život. Při počtu 111 stanic (některé byly postupem času zrušeny, jiné pak nově vytvořeny) působilo jich na jednom politickém okrese přibližně čtyři až pět.

Po zřízení stravovacích stanic v Dolních Rakousích a na Moravě následovaly i ostatní rakouské země. Ve Štýrsku byly stravovny zřízeny zákonem z 30. října 1888 č. 50 z. z., v Horních Rakousích zákonem ze 7. listopadu 1888 č. 50 z. z., ve Vorarlbergu zákonem ze 17. listopadu 1891, č. 13 z. z., ve Slezsku zákonem z 11. dubna 1892 č. 32 z. z. a konečně v Čechách zákonem z 20. dubna 1895 č. 38 z. z.³²²

Stravovací stanice našly v Čechách velký ohlas, a to zejména v tisku, již po jejich uvedení v život na Moravě. Tehdy bylo vymáháno jejich brzké zavedení i v Čechách.³²³ Viděli jsme již, že na českém ZS mluvil

³²² Srov. R. Krejčí, *Naturalverpflegsstationen*. ÖSW. III, str. 702–707. Zde je i rozsáhlý seznam literatury.

³²³ Srov. *Naturalní zaopatření početněho žebravého lidu*. HL 12, 1886/7, str. 310; *Naturalní stravovací stanice pro žebráky na Moravě*. HL 12, 1886/7, str. 235–236; V. Teklý, *Tuláctví a jeho potlačování*. HL 12, 1886/7, str. 117.

poprvé o této instituci přisedící ZV dr. Waldert a po něm její význam ocenil Albín Bráf. Podrobněji se o nich zmiňovala i zpráva komise pro záležitosti donucovacích pracoven z roku 1888, která pojednávala o jejich organizaci v Prusku a věnovala pozornost i snahám o jejich zřízení v Dolních Rakousích a na Moravě.³²⁴ V roce 1890 podali na českém ZS návrh na jejich zřízení poslanci dr. Hynek Lang, Josef Horák a ostatní, kteří rovněž vycházeli z úspěchů této instituce v obou jmenovaných zemích,³²⁵ přijeti tohoto zákona se však několik roků odkládalo.

Názory na stravovací stanice se téměř jednoznačně shodovaly v tom, že se jedná o zařízení velmi užitečná. Jenom malá část odpůrců tvrdila, že stanice potulku neomezují, ale naopak ji podporují, poněvadž jsou zneužívány osobami štítícími se práce.³²⁶ Tomuto však bylo ve skutečnosti podobně jako na Moravě zamezeno různými ustanoveními jednotlivých zemských zákonů. V Dolních Rakousích mělo být zneužití stanic čeleno tím, že cestující musil předložit kromě ostatních dokumentů ještě průkaz, že v posledních třech měsících pracoval. V Horních Rakousích se musil vykákat, že pracoval v posledních dvou měsících, a to nejenom jednotlivé dny. Ve Slezsku byli ze stanic vyloučeni ti řemeslníci, kteří mohli v místě obdržet naturální nebo peněžitou podporu v společenstevním herberku.³²⁷ V Čechách musil cestující kromě odevzdání cestovních průkazů ještě prokázat, že byl v posledních dvou měsících a v případě nádeníků v posledním měsíci aspoň čtrnáct dní nepřetržitě v práci.³²⁸

Přesvědčivé důkazy o tom, že stanicemi byla potulka a žebrota skutečně omezena, nám pak dávají cifry o počtu osob odsouzených podle protituláckého zákona, které byly uvedeny již dříve.

O důležitosti stanic svědčí rovněž údaje o jejich frekvenci. Cifry o počtu osob, které se ve stanicích stravovaly a získaly nocleh, nám ukazují obrovský pohyb pracovních sil, zejména mezi průmyslovými centry a dokazují, jak byla tato instituce potřebná zejména v dobách hospodářských krizí a vážnutí výroby. Každý pokles hospodářské konjunktury se projevil ve zvýšeném počtu osob opatřených těmito stanicemi.

Již v roce 1889. bylo v moravských stanicích zaznamenáno 82 966 návštěv. V 90. letech tento počet stále stoupal a v roce 1898 dosáhl maxima 249 229 návštěv.³²⁹ V okresních stravovnách v Čechách činil roku 1899 počet přijatých osob 383 488, roku 1901 stoupl na 549 347 a v následujícím roce na 780 491. Roku 1903 pozorujeme pokles na 706 646 a do roku 1904

³²⁴ Srov. *Zprávu komise pro záležitosti pracoven donucovacích*. SO 10, 1888, str. 11 až 20.

³²⁵ Srov. SZZŠC 1890, 1.—8. sezení, str. 81—82.

³²⁶ O těchto názorech srov. R. H i p p e l, *Zur Vagabundenfrage*. Berlin 1902, str. 18. U nás se ke stravovným stavěl skepticky K. A d á m e k (srov. jeho práci *Příspěvky k upravení chudinství*. Chrudim 1896, str. 40—53).

³²⁷ Srov. H. H e r z, *Arbeitsscheu und Recht auf Arbeit*, str. 81—86.

³²⁸ Srov. K. E n g l i š, *Chudinství v království českém*, str. LXX.

³²⁹ V jednotlivých letech byl na Moravě zaznamenán tento počet návštěv:

1889	82 966	1890	93 336	1891	109 050	1892	145 193
1893	139 330	1894	142 281	1895	148 522	1896	182 829
1897	237 458	1898	249 229	1899	210 820	1900	203 767

(Srov. *Zprávy o činnosti moravského výboru zemského za léta 1889—1900*. Brno 1890 až 1901.)

se snižuje tento počet na 244 693.³³⁰ Celkový počet osob, které v Čechách stravovnými prošlo, dělal v roce 1900 22 955 (na 1 osobu připadalo asi 16 návštěv), v roce 1902 to bylo 34 954 osob (asi 22 návštěv) apod.³³¹ Na Moravě tento údaj nebyl zjišťován, ve Štýrsku se však uvádělo, že každý cestující navštíví průměrně deset stanic,³³² průměrný počet návštěv na Moravě se zřejmě bude spíše blížit tomuto číslu než počtu návštěv v Čechách. Znamenalo by to, že v roce 1898 se zde ve stanicích stravovalo něco přes dvacet tisíc osob.

Je jisté, že stravovny vznikaly z potřeb policejné bezpečnostních a měly čelit nebezpečí, které hrozilo státu a jeho vládnoucím vrstvám existencí velmi početné průmyslové rezervní armády. Na rozdíl od ostatních opatření se však stravovny pokoušely odvrátit toto nebezpečí po dlouhém období, kdy jediným prostředkem k řešení sociálních problémů byla represe a zřizování pracoven, novým, pozitivním způsobem. Jejich vznik dokazuje určitou změnu nazírání na dělnickou třídu a na možnost získání práce, ke které byla vládnoucí společnost přinucena, a na příčiny vzniku tak rozsáhlé průmyslové rezervní armády. Zatímco všechny dřívější názory spatřovaly její existenci převážně v subjektivních faktorech a vycházely z toho, že každý může nalézt práci, takže nezaviněná nezaměstnanost neexistuje, vznik instituce stravovacích stanic, který je nesporně ústupkem dělnické třídě, dokazuje, že převažující příčiny již začala společnost hledat v objektivních příčinách, v hospodářských krizích, a s nimi spojeným nedostatkem práce. Stravovny proto měly poskytovat útočiště a podporu těm, kteří hledali práci a bez vlastního zavinění ji nemohli nalézt. S tím souvisela další funkce stanic, které měly působit jako zprostředkovatelny práce.

Toto pole působnosti však zůstávalo po celou dobu existence stravoven nejslabším článkem. Již zkušenosti z pokusných stanic na jižní Moravě ukazovaly, že práci je možno zprostředkovat pouze nepatrnému zlomku návštěvníků. Ve Štýrsku se uvádělo, že stravovny zprostředkovaly práci asi šestině návštěvníků,³³³ což bylo číslo již poměrně vysoké. V Dolních Rakousích kde bylo do 31. srpna 1887 zaznamenáno 31 688 návštěv, byla zprostředkována práce 900 osobám.³³⁴ Podobně nízké procento můžeme zaznamenat i na Moravě.

Již německý národohospodář zabývající se nezaměstnaností Georg Schanz se však domníval, že stravovací stanice jsou pouze přechodnou formou k všeobecným zprostředkovatelnám práce.³³⁵ To se projevilo v Čechách, kde stravovací stanice po svém zřízení zákonem z roku 1895 neustrnuly na počátečním stadiu a kde zemským zákonem č. 57 z 29.

³³⁰ V okresních stravovnách v Čechách bylo přijato osob: 1899 383 486, 1900 362 602, 1901 549 347, 1902 780 491, 1903 706 646, 1904 338 618, 1905 389 171, 1906 244 693.

³³¹ Skutečný počet osob, které po stravovnách v Čechách chodily, byl takovýto: 1900 22 955 (na 1 osobu připadalo asi 16 návštěv), 1901 25 532 (asi 21 návštěv), 1902 34 954 (asi 22 návštěv), 1903 33 112 (asi 21 návštěv), 1904 25 594 (asi 13 návštěv), 1905 22 356 (asi 17 návštěv) a 1906 16 777 (asi 15 návštěv). Srov. K. Engliš, l. c., str. LXXXII.

³³² Srov. H. Reicher, *Heimatrecht und Landes-Armenpflege*, str. 31–49.

³³³ Srov. H. Reicher, l. c., str. 31–49.

³³⁴ Srov. J. Schöffel, *Die Institution der Natural-Verpflegungs-Stationen*, příloha.

³³⁵ Srov. H. Herz, *Arbeitscheu und Recht auf Arbeit*, str. 81–86.

března 1903 byl vybudován poměrně dokonalý a účinný systém zprostředkování práce. Již předtím zde působily stravovny jako zprostředkovatelny práce na základě zvlášť vydaných předpisů. Na Moravě bylo v tomto směru učiněno rovněž několik pokusů. K vybudování zprostředkovatelen práce směřoval návrh dr. Václava Šíleného z roku 1897 a znovu z roku 1899, český systém zprostředkování práce zde byl podrobně studován, konkrétní zásahy však provedeny nebyly. Činnost moravských stravovacích stanic stejně jako stanic v ostatních zemích tak zůstala na tomto poli velmi nedostatečná a stravovny působily jako zprostředkovatelny práce spíše jen výjimečně. Rovněž ustanovení o tom, že každý cestující má ve stravovně vykonat nějakou práci, přestalo být téměř uplatňováno. Již v roce 1888 se ve Štýrsku uvádělo, že na 100 návštěvníků připadá průměrně výkon pouhých 10,4 hodiny.³³⁶

Svému hlavnímu účelu – udržovat nezaměstnané dělnictvo poskytováním nejnnutnější stravy a přístřeší v takovém stavu, aby se mohlo v případě potřeby neprodleně zapojit do výrobního procesu a nestávalo se nebezpečím pro společnost – však stravovací stanice velmi dobře dostály. Tento svůj úkol plnily přitom jenom s minimálními náklady, kterými si vládnoucí vrstva vykupovala bezpečnost osoby a majetku. Náklad na zařízení a zavedení moravských stanic činil např. celkem přes 19 tisíc zl., postrkové výlohy, které však v 2. pololetí 1887 a 1. pololetí 1888 přesáhly 51 tisíc zl., se v prvním roce po zavedení stanic snížily téměř o osm tisíc zl. Provozní náklady stanic byly velmi nízké, např. roku 1892, kdy moravské stravovny zaznamenaly 145 193 návštěv, činily celkem přes 38 tisíc zl., z toho za stravování přes 23 tisíc zl. Poměry veřejné bezpečnosti se pak po zřízení stanic značně zlepšily. Zprávy četnických stanic informují o vymizení tuláctví a žebroty a soudní statistiky mluví zejména o zlepšení bezpečnosti majetku zmenšením počtu tzv. přiležitostných drobných krádeží.³³⁷

Stravovacími stanicemi jsme se tak dostali k opatřením, kterými měly být provedeny první pokusy o organizaci pracovního trhu. Stravovací stanice byly jednou formou, kterou se mělo docílovat rovnováhy na trhu pracovních sil, druhou formou se mělo stát řádně organizované zprostředkování práce.

Myšlenka o nutnosti určitého regulování trhu práce v širokém měřítku, o regulování přelivu pracovních sil z jedné oblasti, kde je jich nadbytek, do oblasti druhé, kde je pracovních sil nedostatek, se začíná stále častěji objevovat v 80. letech, a to zejména v souvislosti se zkušenostmi získanými za vzestupu nezaměstnanosti v letech hospodářské krize 1873–1879. Tyto myšlenky vycházely nejenom od sociálních reformátorů, kteří tímto způsobem chtěli zlepšit postavení dělnické třídy, a od dělnictva samotného, nýbrž i od buržoazních národohospodářů a od zaměstnavatelů, kteří měli

³³⁶ Srov. H. Reicher, l. c., str. 31–49.

³³⁷ Z dosud neuvedené literatury srov. ke stravovacím stanicím ještě Fr. Racek, *O vzniku a významu dělnických kolonií a naturálních stravovacích stanic se zvláštním zřetelem na moravské zemské stravovny*. NO 2, 1907/8; *Stravovny*. In: F. X. Veselý, *Všeobecný slovník právní*. 4. díl. Praha 1899, str. 848–849; J. Pošváb, *Stravovny*. SVP IV, str. 767–768; F. Probst, *Die Naturalverpflegestationen in Oesterreich*. SM 20, 1894, str. 65–76.

eminentní zájem na získání levné a kvalitní pracovní síly a na plynulém chodu národního hospodářství. Rozličné názory se však projevovaly při zodpovězení otázky, kdo má toto zprostředkování práce provádět a zejména kdo má nést jeho náklady. Možností řešení byla celá řada, od zprostředkování práce, prováděného dělnickými odborovými organizacemi formou svépomoci, přes organizace zaměstnavatelské nebo organizace obou těchto partnerů založené na základě spolkového zákona, až po zprostředkování práce prováděné obcemi nebo vyššími samosprávnými svazky či dokonce státem.

První návrhy na zavedení organizovaného zprostředkování práce se objevují ve Francii v samém počátku buržoazní revoluce. V zasedání Národního shromáždění 3. srpna 1789 bylo navrženo zřízení sítě zprostředkovatelů práce za působení obcí. Tyto zprostředkovatelny měly být zřízeny ve všech městech a tržních místech, ve větších městech a v každém farním obvodu měla být Bureaux de secours et de travail vydržovaná z veřejných prostředků, která měla být ve spojení s Bureau de répartition v každé provincii. Vrchol této organizace měl tvořit Bureau général de surveillance v Paříži. Tato organizace měla sloužit k podpoře a zaopatření dělnictva. Při nedostatku vhodných pracovních příležitostí měly nejnižší složky vypracovávat seznamy, aby dělníkům mohla být prostřednictvím prostřední nebo nejvyšší instance přikázána práce v ostatních částech provincie nebo v jiné provincii. Na cestu měl dělník dostat podporu z obecních prostředků.³³⁸

Tento návrh však nebyl přijat, zato byly zřízeny veřejné dílny. Myšlenkou opatřit nezaměstnaným obživu prostřednictvím veřejných prací se zabývala brožura pařížského městského zastupitelstva, pocházející rovněž se srpna 1789. Dekretem z 31. srpna 1790 se usneslo Národní shromáždění na zřízení ateliers de Charité, které se však záhy neosvědčily a jejich činnost musila být zastavena. Počet prací žádajících stoupl na 31 tisíc, takže Národní shromáždění musilo dát příkaz dělníky nepřislušné do Paříže odklidit a činnost dílen brzy zastavilo.³³⁹

Pozoruhodné zařízení, zejména vzhledem k činnosti obce při zprostředkování práce, bylo zavedeno za francouzské revoluce ve Strassburku, kde byla zřízena instituce tzv. placeurs. Starosta jmenoval jednoho placeura pro každou živnost nebo skupinu živností a jemu bylo mj. přikázáno zprostředkování práce. Každý dělník, který přišel do města, se musil nechat zapsat u placeura svého oboru, každé vystoupení z práce musilo být rovněž vykázáno. Nikdo nesměl chodit po městě a žádat práci a žádný zaměstnavatel nesměl přijmout dělníka, který nebyl zapsán. Poplatky za toto zprostředkování platili jenom zaměstnavatelé.³⁴⁰

Návrhy na vytvoření veřejnoprávního organizovaného zprostředkování práce vycházely z teorie práva na práci odvozované od Charlese Fouriera, kterou prakticky propracoval jeho žák Victor Considerant, jež navazuje

³³⁸ Srov. V. Mataja, *Städtische Sozialpolitik*. ZVSV 3, 1894, str. 525–532. Dále R. Singer, *Das Recht auf Arbeit in geschichtlicher Darstellung*. Jena 1895, str. 6–9. Nejnověji k této otázce srov. výbornou studii K. Mejdřické, *Péče o nemajetné v Paříži za francouzské revoluce*. Sborník historický 18, 1868, str. 173 n.

³³⁹ Srov. R. Singer, l. c., str. 6–9.

³⁴⁰ Srov. V. Mataja, l. c., str. 525–532.

na Saint Simona a Louise Blanca k jejímu uskutečnění požadoval „organizační práce“.³⁴¹

Od roku 1840 vzhlíželo francouzské dělnictvo k heslům organizace práce a práva na práci jako ke kouzelným formulcím. Zásahu na vzniku myšlenky obsáhlého řízení pracovního trhu zřízením pracovních burz je připisována G. Molinarimu, pozdějšímu šéfredaktorovi Journal des Economistes, který s ní vystoupil roku 1843. Poukazoval na význam železnice pro pracovní trh, neboť dovolují dělnictvu poměrně nepatrnými náklady přesun z místa, kde panuje přebytek pracovních sil, do místa, kde jsou příznivější pracovní podmínky, když bude podporováno dostatečnými informacemi o panující konjunkturu v různých oblastech. Žádal vytvoření burz práce podobných burzám kapitalistů.³⁴²

Za revoluce roku 1848 byl 8. března vydán dekret provizorní vlády, který chtěl čelit nezaměstnanosti organizací zprostředkovatelen práce. Vláda nařizovala v každém pařížském okrese vytvoření této zprostředkovatelný, v níž měly být vedeny dva rejstříky: v jednom měla být podle kategorií zaznamenávána poptávka po práci jakož i jména a adresy osob hledajících práci, druhý měl obsahovat záznamy o nabídkách pracovních míst s přesným uvedením mzdy a ostatních pracovních podmínek.³⁴³

Francouzské dělnictvo si v revoluci 1848 vynutilo vydání dekretu zaručujícího právo na práci a dekretu o národních dílnách. Po porážce revoluce byly oba dekrety zrušeny. Po červnové porážce revoluce zpráva ústavního výboru nemluví již o právu na práci, nýbrž pouze o právu na podporu státem, nemělo to tedy být již subjektivní právo uznané základním státním zákonem, nýbrž pouze morální povinnost státu — první bylo základní zásadou státní správy, druhé již jenom správy chudinské.³⁴⁴

I po roce 1848 se však ve Francii projevovaly snahy o zřízení burz práce. Jejich zřízení žádal např. i pařížský policejní prefekt Ducoux, poněvadž byly i v zájmu veřejného pořádku.³⁴⁵ V roce 1851 opakoval tento svůj požadavek v zákonodárném shromáždění. Roku 1851 zřídilo také 32 francouzských dělnických spolků svůj svaz, který se ve své první publikaci vyslovil rovněž pro zřízení burzy práce. Návrhy na zřízení pracovních burz v zákonodárném shromáždění však měly pouze tento výsledek, že dekretem z 25. března 1852 byla provedena regulace soukromého zprostředkování práce a zavedena nutnost koncese.³⁴⁶

V Německu požadoval roku 1825 pod vlivem Fouriera Ludwig Gall, aby stát stejně jako o veřejnou bezpečnost pečoval o zajištění všeobecného blahobytu a o prospěšné zaměstnání nezaměstnaných. Podobně i Franz Stromeyer, jejich myšlenky však byly brzy zapomenuty. Teprve roku 1848 se projevil zvýšený zájem o zájmy dělnické třídy. Návrh dvou příslušníků

³⁴¹ Srov. R. Singer, l. c., str. 10–15.

³⁴² Srov. V. Mataja, l. c., str. 525–532.

³⁴³ Srov. R. Singer, l. c., str. 31–34.

³⁴⁴ Srov. R. Singer, l. c., str. 50–52.

³⁴⁵ Jejich zřízení zdůvodňoval slovy: „Sie sollte eine wahre Zufluchtsstätte für den Arbeiter bilden, welche den Beschäftigungslosen der traurigen Notwendigkeit enthebe, ganze Tage auf den Strassen herumzuirren oder wucherische Schankwirten zur Ausbeutung zu dienen.“

³⁴⁶ Srov. V. Mataja, l. c., str. 525–532.

demokratické strany na uznání práva na práci však frankfurtský parlament zamítl 317 proti 114 hlasům.³⁴⁷

V habsburské monarchii podobně jako v Německu prováděly zprostředkování práce řemeslnických tovaryšů cechy.³⁴⁸ Příslušníkům těchto zpravidla zprostředkovali službu soukromí dohazovači. Ronévaď se množily stížnosti na působení dohazovačů, které bylo bez zákonné úpravy. Byl ze Josefa II. dvorským dekretem z 20. září 1798 zrušen ve Vídni úřad pro čeledi, který prováděl za určitý poplatek zprostředkování služeb. Jeho činnost se však omezovala pouze na Vídeň, kterou toho byl úřad již počátkem roku 1791 zrušen.³⁴⁹ Zprostředkování práce zde tak zůstávalo stále převážně v soukromých rukách.

Státní správa se zde musila zabývat nezaměstnaností již za několik dní po vypuknutí revoluce roku 1848. Již 26. března přikazoval císař ministrově vnitra Pillersdorfovi, aby provedl potřebná opatření v souvislosti se zprávami o připravovaných nepokojích dělnictva v souvislosti s požadavkem desetihodinové pracovní doby a zjednáni práce nezaměstnaným. Bylo proto uvažováno o veřejných pracích a dělníci, kteří nepříslušeli do Vídně, měli být vykázáni. Pro otázky nezaměstnaného dělnictva byl vytvořen zvláštní komitét pod vedením dolnorakouského zemského maršálka a získáváním pracovních příležitostí pro dělníky se zabýval i výbor vídeňské národní gardy a studentska, který vykonával funkci jakési zprostředkovatelské práce.³⁵⁰

Nezaměstnaností se roku 1848 zabýval rovněž rakouský říšský sněm, na němž učinil 3. srpna Hans Kudlich dotaz na ministra veřejných prací, zda byly učiněny nějaké kroky k zabránění nezaměstnanosti. Ministr na tento dotaz odpověděl, že již při převzetí úřadu pomyslel na vytvoření orgánu, který by se zabýval nejen vlastními pracemi, nýbrž i osudem a postavením dělníků samých. Tento orgán měl zahrát úlohu nejblíže dleňch pod názvem provizorní centrální komitét pro záležitosti dělníků a měl podstatně evidovat všechny práce, které byly k dispozici a pracovní síly.³⁵¹ O jeho rozsáhlejším působení však nic nevíme.

V roce 1857 vystoupil znovu ve Francii se svým plánem nařízení burz práce G. Molinari, který začal vydávat časopis *La Bourse du Travail*. V roce 1856 začal s podobným úvahám vydávat ve Frankfurtu nad Mohanem svůj týdeník pod názvem *Arbeitgeber* Max Wirth. Tento časopis měl zprostředkovávat práci a k tomu cíli měl uveřejňovat informace a dávat rady. Měl znamenat totéž pro pracovníky, jak co ohledně časopisů pro obchodníky a burzovní časopisů pro kapitálévýtrh.³⁵²

Max Wirth chtěl nejdříve zainteresovat na zprostředkování práce stát.³⁵³ Nauhovzatel Ludwig Bismarck při zodpovězení prohlásil: „Es sei eine Förderung der Vernunft, eine Förderung der Moral, dass dem unthätigen Arbeitslosen von der Gemeinde, bzw. vom Staate die Mittel des Unterhaltes gewährt werden.“ Viz R. Singer, l. c., str. 53-62.

³⁴⁷ Srov. W. E. Ingr. *Arbeitsmarkt und Arbeitsnachweis*, BSW, 1934, 496, str. 825.

³⁴⁹ Srov. L. Brügel, *Soziale Gesetzgebung in Österreich*. Wien 1898, str. 35-38.

³⁵⁰ Srov. L. Brügel, *Soziale Gesetzgebung in Österreich* von 1848 bis 1918. Wien-Leipzig 1919, str. 32-38.

³⁵¹ Srov. L. Brügel, l. c., str. 44-46.

³⁵² Srov. O. Frühauf, *Bürgerlich-liberale Sozialpolitik 1856-1866*. Aus dem Frankfurter „Arbeitgeber“ von Max und Franz Wirth. München 1966, str. 43.

a jeho úřední orgány, nyní se chopil se svým časopisem věci sám v naději, že obdrží žádanou podporu od komunálních úřadů a obchodních a živnostenských komor. List byl v obchodních kruzích dobře přijat a jeho spojení přesahující německé hranice přispělo k tomu, že se do poloviny 60. let stal odborným orgánem pro pracovní trh a přinášel stále aktuální návrhy v této oblasti. Jeho myšlenka byla přijata i ostatními časopisy a zprostředkování práce formou časopiseckých inzerátů a oznámení se stalo dost rozšířeným způsobem získávání práce i pracovních sil.³⁵³ Arbeitgeber se však neomezoval pouze na zprostředkování míst v užším smyslu slova, tedy na uveřejňování abecedně seřazených zpráv na posledních stránkách listu. Důležitější byly všeobecné informace o pracovním trhu a jeho výkyvech, o vývoji a poměrech zaměstnanosti jednotlivých výrobních odvětví, o vzdělávacích a mzdových otázkách aj.³⁵⁴

V 60. letech v Rakousku myšlenka zprostředkování práce a zaopatření dělníků, kteří nemohou nalézt práci, nijak nepokročila. Zůstávala stále ve stadiu, v němž se nacházela roku 1848 s tím omezením, že nebyl učiněn ani pokus o organizované zprostředkování práce. Jediným řešením nezaměstnanosti bylo provádění nouzových prací, které však byly zahajovány teprve tehdy, když nezaměstnanost nabyla velikých rozměrů a hrozilo nebezpečí nepokojů. V roce 1866 byly např. prováděny nouzové práce v Praze a některých velkých městech, v nichž vzrostla povážlivě nezaměstnanost zejména v důsledku válečných událostí. V Praze bylo nebezpečí vzniklému z velkého vzrůstu nezaměstnaného proletariátu čeleno obzvláště rozsáhlými nouzovými pracemi při bourání městských hradeb.

Názory, že by mělo být zavedeno organizované zprostředkování práce, se v této době objevovaly jenom sporadicky, i když se situace zhoršila v důsledku zrušení cechů na základě ž. ř. z roku 1859. Cechy sice prováděly zprostředkování práce a podporu vandrovních tovaryšů jenom velmi primitivně a zejména o nějakém řízení pracovního trhu ve větším měřítku nemohlo být ani řeči, přece však po jejich zrušení neexistovala žádná organizace, která by jejich úkoly plnila. Nově vytvářená živnostenská společenstva, kterým měla tato úloha připadnout, byla zabrzděna ve svém vývoji hned od samého počátku, takže neexistovala žádná veřejná instituce, u níž by bylo možno získávat alespoň základní informace o pracovních příležitostech. Soukromé zprostředkování práce, provozované výdělečně po živnostensku, bylo nevýhodné pro obě strany. Bylo tomu tak jednak proto, že bylo vykonáváno za poplatek, jednak z toho důvodu, že soukromí zprostředkovatelé práce měli zájem na co největší fluktuaci čeledě a služebnictva. Mělnický hospodářský spolek se proto již 25. listopadu 1861 zabýval otázkou, zda by nebylo záhodno zřídit na okrese zprostředkovatelnu práce pro služebnictvo. Vládní komisař však poukázal na to, že již obecní zákon žádá od představeného každé obce, aby vedl záznamy o pracovních místech.³⁵⁵ O této otázce již proto nebylo jednáno, ačkoliv bylo nade všechnu pochybnost, že toto ustanovení nebylo dodržováno.

³⁵³ Srov. *Arbeitsvermittlung durch Zeitungsannoncen*. SM 21, 1895, str. 643–644.

³⁵⁴ Srov. O. F r ü h a u f, l. c., str. 45–46.

³⁵⁵ Srov. PH, č. 10, 7. února 1862, str. 78.

V mnohem výraznější podobě vystoupila potřeba organizovaného zprostředkování práce zejména pro proletariát za hospodářské krize 70. let. Tato krize měla za následek značnou nezaměstnanost téměř ve všech rakouských zemích. Na rozdíl od Pruska, kde díky instituci živnostenských dozorců jsme informováni hlouběji i o vlivu krize na zaměstnanost dělnictva,³⁵⁶ pro předlitavské země postrádáme dostatek přesnějších cifer. Jsme proto odkázáni pouze na některá dílčí nepřesná čísla, podle nichž např. v prosinci 1873 a lednu 1874 opustilo Vídeň čtrnáct tisíc dělníků a přesto zde zůstalo ještě počátkem února 1874 18 830 osob bez zaměstnání.³⁵⁷ Podle značně nespolehlivých statistik brněnské OŽK poklesl v jejím obvodu v roce 1875 počet pracujících ve vlnářském průmyslu na 22 tisíce oproti 32 tisícům v roce 1870, ve strojírenství na 1273 oproti původním 1766 apod.³⁵⁸ Pražské policejní ředitelství odhadovalo počet nezaměstnaných v Čechách v říjnu 1873 na 16 800 osob.³⁵⁹ Tento odhad se však zdá příliš nízký. Nesmíme však zapomínat na to, že značná část propuštěného dělnictva opustila svoje bydliště i země a hledala zaměstnání v ostatních částech monarchie a rozšiřovala tak počet osob označovaných jako tuláci a žebráci.

Zejména v některých oblastech narostla v tomto desetiletí bída takovým způsobem, že bylo nutno ve větším rozsahu zahájit opět veřejné práce. Český ZS jednal např. v roce 1876 o nouzi vzniklé nezaměstnanosti dělnictva v průmyslových okresech Liberec, Jablonec, Tanvald, Frýdlant a Chrastava. Jenom v libereckém soukenickém průmyslu bylo bez práce 5133 dělníků. Při projednávání těchto otázek se však stále vycházelo z názoru, že péče o nezaměstnané je součástí chudinské péče, kterou má v prvé řadě provádět obec. ZV byl proto zmocněn, aby z pokladničních přebytků zemského fondu mohl povolit obcím těchto politických okresů nezúročitelné zálohy na provádění nouzových prací, kterými měla být splněna jejich zákonná povinnost vůči dělnictvu, které vlastním nezaviněním přišlo o práci. Tyto částky měly být vráceny v dvacetiletých lhůtách a za jejich splacení měly ručit obce nebo okresy.³⁶⁰

Samostatná péče o nezaměstnané tedy neexistovala, nýbrž byla součástí celkové chudinské péče, jejíž vykonávání bylo přikázáno obcím. Tento názor se nezměnil ani později a přetrvával v podstatě po celou dobu existence Rakousko-Uherska. Pokud v této době vznikaly nějaké instituce, které měly za účel podporování nezaměstnaného dělnictva, byly vytvářeny převážně na soukromém podkladě.

Formou svépomoci vznikají v této době první dělnické odborové spolky, jejichž činnost na podporu nezaměstnaných byla však pro nedostatek

³⁵⁶ Srov. J. Rössler, *Die Arbeitslosigkeit unter den Berliner Arbeitern nach dem Gründerkrach*. BGDAB 5, 1963, str. 984 n. K počátečnímu stadiu krize v Německu srov. W. Oechelhaeuser, *Die wirtschaftliche Krisis*. Berlin 1876. Sociálním důsledkům krize však věnuje autor jenom nepatrnou pozornost. Podstatně více se jimi zabývá M. Wirth, *Geschichte der Handelskrisen*. 2. vyd. Frankfurt a. M. 1874. Nejnověji se tímto obdobím zabývá H. Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Berlin 1967.

³⁵⁷ Srov. M. Wirth, *Geschichte der Handelskrisen*. 2. vyd., str. 246–247.

³⁵⁸ Podrobněji srov. mou studii *Rakouský protitulácký zákon*.

³⁵⁹ Srov. *Československá vlastivěda. Díl II. Dějiny, svazek 2*. Praha 1969, str. 242.

³⁶⁰ Srov. SZZSČ 1876, str. 277–290.

finančních prostředků irelevantní. Prostředky na podporu musily být většinou získávány veřejnými sbírkami.³⁶¹

Buržoazie chtěla čelit největší bídě zakládáním tzv. lidových kuchyní, které začaly vznikat koncem 60. let v Německu a téměř současně se začaly rozšiřovat i do Rakouska. Jejich úkolem bylo poskytování nejnужnější stravy, a to nezaměstnaným dělníkům zdarma a ostatním za malý příspěvek. Tyto kuchyně vznikaly buď jako zařízení obecní nebo na spolkovém podkladě.

Moravský živnostenský spolek se zřízením lidové kuchyně zabýval již v roce 1868, kdy zvolil pro její zřízení zvláštní komisi a přijal stanovy spolku, který ji měl vydržovat.³⁶² Kuchyně v Brně však byla zřízena až v roce 1871, a to jako zařízení obecní. Záhy však zanikla a v březnu 1873 zahájila činnost lidová kuchyně na spolkovém podkladě. Založili ji brněnští továrníci a protektorství spolku přijal místopředseda. Za první dva roky své činnosti poskytl spolek 87 tisíc porcí zdarma a 124 tisíc za úplat. ZV mu poskytl v roce 1875 jednou provždy subvenci tři sta zlatých.³⁶³

Obdobně byly zejména v pozdějších letech zřizovány lidové kuchyně i v jiných městech. Rozsah jejich činnosti však nebyl příliš velký, rovněž tak okruh se omezoval pouze na největší průmyslová města. Strava poskytovaná těmito kuchyněmi se nijak nelišila od ostatních almužen.

Podobně v 70. letech vzniká i instituce asylů, které měly poskytovat noclehy osobám bez přístřeší. Takovéto asyly byly však zřízeny rovněž pouze v největších městech a rozsah jejich činnosti nebyl nijak velký.³⁶⁴

Hospodářská krize však dala také podnět k tomu, že se objevily první rozsáhlejší návrhy na vytvoření pevného systému zprostředkování práce, které by měl provádět přímo stát.

Pokud se v Rakousku vyskytly již dříve návrhy na vytvoření orgánů zprostředkování práce neuváděly buď, komu by měl být tento úkol svěřen, nebo vyžadovaly vytvoření zprostředkovatelen na spolkovém podkladě. V roce 1868 se touto otázkou zabýval Reinöhl, který kromě podnikání nouzových staveb a vytváření pracoven doporučoval zakládání spolků pro zprostředkování práce.³⁶⁵

V roce 1876 požadoval veřejnou péči o volbu povolání a centralizaci pracovního trhu pro zlepšení postavení rakouského dělnictva Max Wirth. Doporučoval zprostředkování práce pomocí časopisu po vzoru svého „Arbeitgeber“. Tohoto úkolu se měl podle jeho názoru ujmout některý úřední nebo jiný široce rozšířený tiskový orgán pomocí státní subvence.

³⁶¹ Např. v petici zaslané v březnu 1873 brněnskou Obranou a manufakturním spolkem moravskému místopředsedství se mj. žádalo „povolení utvoření komitétu z tkalcovských dělníků a továrníků pro sbírání peněžitých prostředků ve prospěch nezaměstnaných tkalců“. Srov. MO 20. března 1873.

³⁶² Srov. ZMG 1, 1869, str. 18, 54, 68, 103; DL 2, č. 5, 7. března 1873. K vývoji této instituce srov. dále L. Morgenstern, *Die Berliner Volksküchen*. Berlin 1868; J. Kühn, *Volksküchenwesen*. In: *Oesterreichs Wohlfahrts-Einrichtungen 1848–1898*. IV. Bd. Wien 1900, str. 471–482.

³⁶³ Srov. SAB, ZV, f. 7243, sign. R 7, čj. 9395/1875; SLMSZ 1875, str. 68, 152.

³⁶⁴ K vídeňskému asyлу srov. literaturu uvedenou v pozn. 296 v souvislosti s dobrovolnou pracovním, která s ním byla později spojena.

³⁶⁵ Srov. F. Reinöhl, *Armuth und Armenpflege. Ein Beitrag zur Lösung der Armenfrage*. Wien 1868, str. 30–35.

Kromě toho navrhoval vytvoření centrální zprostředkovatelný práce, kterou by mělo být čeleno nezaměstnanosti.³⁶⁶

V roce 1878 poukazoval na nutnost organizovaného prostředkování práce úřední rada ve Videňském Novém Městě V. Pogatschnigg. Vycházel zejména ze vzrůstu bohatství v posledních třiceti letech na jedné a velkého narůstání proletariátu na druhé straně a dokazoval, že všechno dosavadní zákonodárství je jednostranné. Všechny dříve vydané policejní předpisy proti žebrotě a potulce byly pouze uvedeny v soulad s požadavky konstitučního státu. Nebyly však přineseny nové principy nebo nová zařízení a legislativa zůstávala stát na dřívějším stanovisku pouhé represe. V článku se dále říká, že je zpravidla ponecháno jednotlivci kde a jak získá práci. Hospodářská krize však činí získání práce těžkým nebo dokonce nemožným. V místě buď práce není nebo nezaměstnaný je již nouzí tak vyčerpán, že jej nikdo rád nepřijme. Informace o pracovních příležitostech mimo místo pobytu nemá nebo nemá prostředky, aby se odebral do místa s dostatkem práce či mu brání ohled na ženu a děti vzdálit se z místa pobytu. V takovém okamžiku se obrací chudý na domovskou obec se žádostí o podporu. Autor dále popisoval běžnou praxi když říkal, že nezaměstnaný je ve většině případů, když není v domovské obci přímo odkázán na žebrotu, odmítnut s poukazem na to, že je schopen práce a podporu nepotřebuje. Tento koloběh končil podle Pogatschnigga zpravidla tím, že jakmile se nezaměstnaný snažil v okolí práci získat, byl zadržen a předán soudu jako tulák.

Autor navrhoval odpomoc tomuto stavu doplněním dosavadního systému vytvořením vlastního orgánu, jehož prostřednictvím by společnost jednotlivci pomohla, kdyby jeho úsilí o získání práce nebylo úspěšné. Tomuto účelu však nedostávaly dobrovolné a tím méně donucovací pracovní. Podle autora se jevila potřeba zvláštního orgánu vykazování a zprostředkování práce, ústavu, který by měl za úkol evidovat pracovní příležitosti, periodicky je zveřejňovat, individuálně upozorňovat na poptávku a jednotlivcům zprostředkovávat a vůbec ulehčit získávání práce.

Zřizování těchto orgánů však nemohlo být podle Pogatschnigga záležitostí soukromé spekulace a rovněž ne spolčování, které mohlo působit jenom lokálně. Mnohem spíše by byly povolány vzít tyto věci do rukou obce, autor však nedoporučoval ani je. Zdůvodňoval to tím, že působnost obcí je beztak již velmi široká a kromě toho zde chyběla záruka svědomitého a exaktního vedení. Existovaly zde třídní zájmy a tato agenda by byla obcemi nepříznivě posuzována. Měla by zde tak sotva lepší osud než chudinství.

Za jediný orgán vhodný pro vedení této agendy označil Pogatschnigg stát. Odvolával se přitom na pokus, který byl učiněn v posledních letech ve Württembersku.³⁶⁷

Pogatschniggův návrh, který bohužel nenalezl ohlas a zanikl, je pozoruhodný v několika směrech. Zejména je zajímavé zdůvodnění, proč by tento

³⁶⁶ Srov. M. Wirth, *Oesterreichs Wiedergeburt aus den Nachwehen der Krisis*. Wien 1876, str. 521–522.

³⁶⁷ Srov. V. Pogatschnigg, *Arbeitsvermittlung, eine Aufgabe der sozialen Verwaltung*. ÖZV 11, 1878, str. 65–66.

úkol neměl být přenechán obcím, jejichž správa byla v rukou buržoazie a nemohla proto poskytovat záruku nestranného vedení zprostředkovatelen práce. Tomu mělo být později čeleno podle některých návrhů, které se zčásti uskutečnily, vytvořením dozorčích orgánů ze zástupců zaměstnavatelů a dělníků, které měly provádět dohled na nestranné vedení komunálních zprostředkovatelen. Dále je velmi pozoruhodné to, že tento úkol autor přisuzoval státu, přičemž však již podrobněji nezpracoval, jakým způsobem a jakými orgány by mělo být státní zprostředkování práce prováděno. Tímto návrhem předběhl podstatně svoji dobu, poněvať ani četné pozdější návrhy nepřisuzovaly tuto úlohu státu, nýbrž nanejvýš komunám. Neméně výjimečně je to, že Pogatschnigg mluvil o zprostředkování práce jako o úkolu sociální správy, zatímco ještě mnohem později bylo zprostředkování práce považováno stále jenom za jeden z úseků chudinství a chudinské správy.

S častějšími návrhy na organizované zprostředkování práce se začínáme setkávat od počátku 80. let. V 80. letech se také v pokročilejších zemích začíná budovat soustava zprostředkovatelen práce, a to na různých systémech. Někde, jako např. v Anglii, hrály stále rozhodující roli při zprostředkování práce dělnické odborové organizace, v Německu však kromě odborových zprostředkovatelen začíná být koncem 80. let budován tento systém na komunálním podkladě. Podobně tomu bylo koncem 80. a zejména potom v 90. letech i v Rakousku. Zde ovšem rozhodující roli stále hrály stravovací stanice, jejichž činnost na tomto poli ovšem byla velmi malá a nedokonale. Řada dokladů o tom byla již uvedena, můžeme je doplnit o čísla z roku 1895, podle nichž tyto stanice v Dolních Rakousích zprostředkovaly práci 2,3 % cestujících, ve Slezsku 2,7 %, nejhorší byla situace na Moravě, kde to bylo pouze 0,7 %. V průměru pro šest zemí v nichž byly stanice zřízeny byla zprostředkována práce 1,8 % cestujících.³⁶⁸ Kromě toho novela ž. ř. z roku 1883 přikazovala zprostředkování práce řemeslnických tovaryšů a obchodních pomocníků nově zřizovaným živnostenským společenstvům. Rozsáhlejší činnost na poli zprostředkování práce začaly

³⁶⁸ Podle statistických výkazů vyhlížela činnost stravovacích stanic při zprostředkování práce roku 1895 takto:

Země	Počet stanic	Frekvence	Počet případů zprostředkování práce	v %
Dol. Rakousy	136	326 493	7 585	2,3
Hor. Rakousy	103	179 724	3 023	1,6
Štýrsko	143	271 400	5 239	1,9
Vorarlberg	21	30 646	539	1,7
Morava	118	148 522	1 047	0,7
Slezsko	28	13 966	378	2,7
Celkem	814	1,495 983	43 125	1,8

(Srov. H. Herz, *Arbeitsscheu und Recht auf Arbeit*, str. 81–86.)

zde hrát i dělnické odborové spolky. Jenom výjimečně byly zřizovány zprostředkovatelný komunální.

V 80. letech se rovněž objevují častěji myšlenky, jakým způsobem zabezpečit dělnictvu pravidelné podpory v době nezaviněné nezaměstnanosti.

Důležitost řádně organizovaného zprostředkování práce a péče o nezaměstnané vynikne, podíváme-li se na rozsah nezaměstnanosti v 80. a 90. letech.³⁶⁹ Pro tato dvě desetiletí máme sice poměrně více pramenů než pro 70. léta, ani nyní však nebudeme mít až na řídké výjimky souborná čísla a nebudeme moci sledovat celkové tendence vývoje nezaměstnanosti.

Podle sčítání chudých provedených v Čechách roku 1890 a potom v letech 1902 a 1903 jsme viděli, že nezaměstnanost byla důvodem pro podporování chudého nejdříve ve 2 a později ve 3,4 % případů. Zároveň však bylo dokázáno, že obce podporovaly nezaměstnané dělníky schopné práce jenom ve zcela výjimečných případech a většinou je odkazovaly, aby si našli práci. Procento nezaměstnaných bude proto vyšší a zejména v některých oblastech se bude pohybovat vysoko nad celozemským průměrem.

V Německu byl proveden pokus o sčítání nezaměstnaných v souvislosti se sčítáním povolání 14. června 1895 a se sčítáním lidu 2. prosince 1895. Při prvním sčítání bylo zjištěno 299 352 nezaměstnaných a při druhém 771 005. V těchto číslech jsou uvedeni i práce schopní, kteří byli nezaměstnaní přechodně v důsledku nemoci. Po jejich odečtení zůstávají nezaměstnaní z jiné příčiny než byla nemoc, kterých bylo 179 004 a 553 640, tj. 0,34 a 1,06 %. V zimě, kdy byl počet nezaměstnaných pravidelně vyšší, bylo tedy na 1 tisíc obyvatel 11–12 nezaměstnaných. S připočtením rodinných příslušníků to bylo celkem 392 192 obyvatel v prvním a 1,256.886 obyvatel ve druhém případě, tj. 0,75 a 2,4 % všech obyvatel. V zimě tedy podle tohoto sčítání trpělo 24 lidí z tisíce nezaměstnanosti.³⁷⁰

V Rakousku bylo provedeno pokusné sčítání nezaměstnaných 31. prosince 1900, ale jenom v deseti průmyslových střediscích. Ve Vídni, Linci, Štýrském Hradci, Terstu, Praze, Liberci, Plzni, Brně, Lvově a Krakově bylo k tomuto dni zjištěno 50 983 nezaměstnaných, což bylo 2 % obyvatelstva. Ve Vídni, kde bylo nezaměstnaných 3,38 % mužského dělnictva a v Praze, kde toto číslo činilo 3,45 %, byl nezaměstnaný každý třicátý mužský dělník. Nejvyšší procento nezaměstnaných bylo zjištěno v pražských předměstích. Mezi veškerými zjištěnými nezaměstnanými byla více než třetina živitelů rodin.³⁷¹

³⁶⁹ Rozsáhlou literaturu k nezaměstnanosti a pojištění proti nezaměstnanosti srov. K. Kumpmann, *Arbeitslosigkeit und Arbeitslosenversicherung*. HSW I, 4. vyd., str. 821–824.

³⁷⁰ Srov. E. Eyck, *Die Arbeitslosigkeit und die Grundfragen der Arbeitslosen-Versicherung*. Frankfurt a. M. 1899; B. Foustka, *Nezaměstnanost*. ON 11, 1906, str. 185–186.

³⁷¹ Srov. B. Foustka, *Nezaměstnanost*, str. 187–188.

³⁷² Srov. B. Foustka, *Nezaměstnanost*, str. 186. Zejména počet nezaměstnaných byl odhadován dost různě. V. Böhmert udával v polovině 90. let počet vandrujících dělníků hned číslem 100 tisíc, brzy na to 200 tisíc, zatímco celkový počet nezaměstnaných odhadoval na 300 nebo 500 tisíc, v čemž byly započítány i osoby štítlící se práce a sezónní dělníci. (Srov. V. Böhmert, *Statistik der Arbeitslosigkeit*. Dresden 1895, str. 4.) H. Herkner odhadoval téměř ve stejné době celkový počet stále nezaměstnaných mužů v Německu na 200–300 tisíc. (Srov. N. Buschmann, *Die Arbeitslosigkeit und die Berufsorganisationen*. Berlin 1897, str. 5–8.)

Tato čísla však nelze přijímat s přílišnou důvěrou, zejména když i současníci vyslovovali podiv nad nízkým zjištěným procentem a před sčítáním očekávali, že počet nezaměstnaných bude vyšší.³⁷² V rozporu s oficiálním výsledkem zjištěným v Německu jsou zejména cifry, které byly zjištěny při sčítání nezaměstnaných provedeném z podnětu sociální demokracie ve velkém počtu měst v zimě 1892/1893. Tehdy se ukázalo, že asi 7 % dělníků bylo nezaměstnaných a průměrná doba nezaměstnanosti činila v době sčítání pro jednoho nezaměstnaného asi deset týdnů. Buržoazie však čísla označovala za nepřesná a tvrdila, že mají za účel počet nezaměstnaných zveličovat.³⁷³ Naproti tomu při zjišťování nezaměstnanosti prováděném Dunckerovým a Hirschovým odborovým spolkem se dospělo pro léta 1877–1879 k závěru, že počet dní v roce, po něž je dělník zaměstnán, činí od jednoho do 43 a ve většině případů nepřekračuje sedm.³⁷⁴ Nelze však zapomínat, že se jednalo o nesocialistickou organizaci, sdružující lépe situovanou část dělnické třídy.

Pro Anglii v 60. letech bylo uváděno, že ročně je bez zaměstnání celá jedna pětina dělnické třídy.³⁷⁵ Toto zjištění však nemůže mechanicky přenášet na poměry v Rakousku, zejména pro rozdílnou hospodářskou strukturu obou zemí. Podobně nemůžeme mechanicky srovnávat se stavem ve státě Massachussets, kde nezaměstnanost sledoval stát po celý rok 1885 a zjistil, že dočasně bylo nezaměstnáno 29,59 % všech dělníků, přičemž u 5,24 % trvala nezaměstnanost šest měsíců.³⁷⁶

Pro Rakousko máme jenom některé dílčí údaje o počtu nezaměstnaných a o délce nezaměstnanosti. Podle údajů zprostředkovatelný práce ve Štýrském Hradci zde v roce 1897 hledalo práci 1031 osob, z nich bylo nezaměstnáno od jednoho do tří dnů 151 osob, od čtyř do sedmi dnů 161, od dvou do čtyř týdnů 238, od jednoho do šesti měsíců 151 a přes šest měsíců 34 osob. Údaj neuvedlo 91 osob a v zaměstnání v době kdy hledali práci jich bylo 205.³⁷⁷ V roce 1902 bylo z žadatelů této zprostředkovatelný až do jejich umístění nezaměstnáno.³⁷⁸

	0 dní	1—3 dny	4—7 dní	1—4 týdny	4—8 týdnů	8—13 týdnů	přes 13 týdnů	Počet dní jejich nezaměstnanosti
Muži	129	235	326	618	146	37	51	27 206
Ženy	83	239	340	530	200	64	56	31 820

³⁷² Srov. G. Schanz, *Zur Frage der Arbeitslosen-Versicherung*. Bamberg 1895, str. 89.

³⁷⁴ Srov. G. Schanz, *Zur Frage...*, str. 101.

³⁷⁵ Srov. M. Schippel, *Das moderne Elend und die moderne Uebervölkerung*. Leipzig 1883, str. 56 n.

³⁷⁶ Srov. G. Schanz, *Zur Frage...*, str. 93.

³⁷⁷ Srov. E. Mischler, *Gemeinnützige Arbeitsvermittlung und unentgeltlicher Wohnungsnachweis in Graz und Steiermark*. Graz 1903, str. 56–62; týž, *Die steiermärkische Arbeitsvermittlung*. SM 24 (NF 3), 1898, str. 467.

³⁷⁸ Srov. E. Mischler, *Gemeinnützige Arbeitsvermittlung...*, str. 104.

Podle těchto cifer byla průměrná délka nezaměstnanosti u osob hledajících práci poměrně vysoká. Průměrně vysoká však byla i nezaměstnanost osob, které se neobracely na zprostředkovatele. V Čechách učinily v roce 1895 pokus o zjištění nezaměstnanosti odborové organizace, při němž byly zjišťovány údaje u 7476 organizovaných členů dřevodělnických odborů. Statistika dospěla k těmto závěrům:³⁷⁹

	Truhláři	Bednáři	Řezbáři	Štukatéři	Koláři	Kartáčníci	Pozlacovači	Celkem
Počet osob	5 255	1 030	216	195	223	78	479	7 476
z toho bez práce	309	41	28	44	21	4	25	472
počet nezaměst. dnů	12 828	1 250	1 201	2 386	739	178	1 497	20 079
na 1 nezaměstnaného připadá dnů bez práce	41,6	30,5	42,8	54,4	35,7	44,5	59,8	42,5
bez práce v %	2,9	1,4	8,3	19,8	4,2	2,7	3,4	7,7

V brněnském strojírenském průmyslu činila v období od dubna 1891 do března 1892 průměrná doba nezaměstnanosti jednoho dělníka, který měnil zaměstnání (tj. přecházel do příbuzné kategorie) 6,47 týdnů a jednoho dělníka, který měnil závod, 4,70 týdnů.³⁸⁰

I z těchto kusých údajů je zřejmé, že nezaměstnanost postihovala dost značnou část dělnické třídy a že průměrná doba nezaměstnanosti byla dost vysoká. Jestliže nezaměstnaný byl bez práce průměrně několik týdnů, znamenalo to vyčerpání všech případných úspor a s tím spojenou bídu.

Jako neúčinnější prostředek boje proti nezaměstnanosti začalo být proto označováno řádné zprostředkování práce. Zprostředkování práce však nemohlo být a také nebylo ve všech případech úspěšné pro nedostatek pracovních příležitostí. Proto se začalo téměř současně uvažovat o způsobech zabezpečení dělnictva v případě nezaviněné nezaměstnanosti. Nutným předpokladem tohoto zabezpečení však byla existence zprostředkovatele, jejichž úkolem bylo v tomto případě dosvědčit, že dělník se o práci ucházel, avšak nezískal ji.

Již koncem 70. let poukazoval na nutnost pojištění dělnictva pro případ nezaměstnanosti Lujo Brentano. Považoval je za jeden z hlavních požadavků úpravy dělnického pojištění, odpovídající existujícímu hospodářskému řádu, který nebyl s to zajistit dělnictvu právo na práci. Pouze toto pojištění umožňovalo podle Brentana dělníkovi podporu v nezaměstnanosti. Mělo být provedeno podle principu vzájemnosti na základě stejných zásad jako pojištění pro případ nemoci, zároveň mělo poskytovat záruku

³⁷⁹ Srov. *Statistika práce, zahálky, výdělku, nemoci, úrazů, stáří a organizace odborů dřevodělnických v Čechách za rok 1895, požádaná Odborným spolkem dřevodělníků v Čechách*. Praha 1896, str. 16–18.

³⁸⁰ Srov. *Die Arbeits- und Lohnverhältnisse der führenden Grossindustrien im Bezirke der Brüner Handels- und Gewerbekammer*. I. Abt.: *Die Arbeiter der Brüner Maschinen-Industrie* ... Brno 1895, str. 81.

proti zneužití osobami štitícími se práce. Pojišťovny měly být zřízeny zvlášť pro každé výrobní odvětví. Neměly být pouze lokální, nýbrž bylo nezbytné, aby se rozšířily na všechna místa v zemi.³⁸¹

Pro Rakousko požadoval pojištění proti nezaměstnanosti v roce 1880 Eduard Popper, který vycházel z Brentana. Poukazoval však zároveň na specifičnost tohoto pojištění a na to, že žádná pojišťovna nebude chtít nést jeho riziko. Zdůrazňoval proto zejména nutnost vybudování dobře organizovaného zprostředkování práce a provádění veřejných nouzových staveb.³⁸²

Mnohem dále šel článek v Sekretáři, uveřejněný v roce 1882. Vycházel z předpokladu, že pramenem největší nouze je nezaměstnanost.³⁸³ Bídě spojené s nezaměstnaností by se podle jeho mínění nejlépe odpomohlo zlepšením pracovních podmínek, zejména zvýšením mezd, kterým by se dala dělníkovi možnost připravit se na období krize, poněvadž za současné výše mezd dělník spořit nemůže. Zlepšení pracovních podmínek by se však také pomohlo zřízením „zaopatřoven práce“. Podobně jako jsou zřízeny pokladny pro nemocné a pro invalidy, navrhovalo se zde i zřizování ústavů pro nezaměstnané. Tyto však nebylo možno zřídít svépomocí, takže by se této otázce měl chopit stát. Tyto ústavy by se měly starat o poměr mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem, evidovat přijímání a propouštění dělnictva a podle toho zaopatřovat nezaměstnaným práci atd. Příklad takovýchto „fondů pro nezaměstnané“ spatřoval článek v návrzích na státní pojišťování dělnictva v Německu a Itálii.³⁸⁴ Námitky proti státnímu pojištění dělnictva článek odmítal. „Jsme totiž náhledu toho, že když jsou vskutku oprávněné námitky proti státnímu všeobecnému ústavu pojišťovacímu, že námitky tyto vzhledem nezaměstnaných platnosti nemají, čili, že jádro tohoto pojišťování aspoň na nezaměstnané vztahovat a pro ně provést se musí“, říkalo se zde dále. Autor stavěl tedy pojištění proti nezaměstnanosti nad ostatní druhy dělnického pojištění, tj. nad zajištění pro případ nemoci, úrazu stáří i invalidity. Dělníci by na toto pojištění podle jeho názoru přispívali v době své zaměstnanosti, zaměstnavatelé by platili určitý poplatek při přijímání dělníka do práce, který by byl odstupňován tak, aby se jím zabraňovalo zneužívání práce žen a dětí (za mužského děl-

³⁸¹ Srov. L. Brentano, *Die Arbeiter und die Produktionskrisen*. JGVV 2, 1878, str. 618–632; týž, *Die Arbeiterversicherung gemäss der heutigen Wirtschaftsordnung*. Leipzig 1879, str. 207 n.

³⁸² Srov. E. Popper, *Gewerbliche Hilfskassen und Arbeiterversicherung*... Leipzig 1880, str. 96–105. Popper upozorňoval na zkušenosti anglických odborových spolků stejně jako německých spolků Hirschových a Dunckerových. Domníval se, že zde je možno nejvíce dosáhnout vybudováním širokého zprostředkování práce překračujícího zemské hranice, čímž by bylo možno uskutečnit podstatnou část oněch opatření anglických odborových spolků, namířených proti nezaměstnanosti.

³⁸³ „...Nejen, že na nezaměstnanost největší bídu vidíme, nýbrž jej i také nejčastěji všude potkáváme... Svému zaměstnavateli je dán dělník takřka na milost i nemilost... Vývoj našeho průmyslu a vůbec vzrůst práce nedrží také váhu přibývání lidnatosti. Obyvatelstva přibývá na Moravě ročně o 25 000 hlav a tu by muselo povstat každý rok aspoň o 50 dobrých, velkých a reálních závodů více! Že vzrůst tento konstatovati nelze, o tom poučuje nás aspoň poněkud počet protokolovaných a vyškrtnutých firem,“ říká se zde dále.

³⁸⁴ Srov. U. R a b b e n o, *Die Arbeiterversicherung in Italien*. ZVSV 2, 1893, str. 100 až 123.

níka se uváděl příklad 10 zl., za dělnici 15 zl. a za chlapce 18 zl.), při propuštění byly tyto příspěvky odstupňovány opačně. Fond pokladny pro nezaměstnané by se podle návrhu používal pro udělování podpor v nezaměstnanosti, dále cestovného vystěhovalcům nebo k podporování svépomocných podniků, k započítí veřejných prací atd. Pojištění by musilo být centralizováno, aby se nedělaly zábrany volnému stěhování. Vybírání poplatků by se mělo dít u berních nebo obecních úřadů. Tyto úřady by také měly vést podrobnou statistiku nezaměstnaných a pro stanovení poměru mezi spotřebou, výrobou, kapitálem a prací i statistiku všeobecnou, takže návrh počítal s tím, že by se z těchto odborů postupem času vyvinuly nové stále „popisovací“ úřady.³⁸⁵

Tyto návrhy nebyly ani zdaleka ojedinělé. Zejména v 90. letech se rozvinula rozsáhlá diskuse o nutnosti zabezpečení dělnictva pro případ nezaměstnanosti a ve Švýcarsku byly učiněny první pokusy s povinným pojištěním. Hlavním teoretikem a propagátorem pojištění proti nezaměstnanosti se stal Georg Adler,³⁸⁶ zatímco další národohospodář Georg Schanz prosazoval myšlenku nuceného spoření dělnictva, kterým by si každý jednotlivec vytvořil dostatečnou rezervu pro případ propuštění z práce.³⁸⁷ Z českých národohospodářů věnovali této otázce pozornost zejména Albin Bráf a Karel Engliš.³⁸⁸

V Rakousku však nebyl vytvořen nezbytný předpoklad jakékoliv péče o nezaměstnané, tj. organizované zprostředkování práce. Zprostředkovatelné práce se vyvíjely stále živelně a s výjimkou Čech, kde byla od roku 1903 tato činnost regulována zákonem, nebyla těmto institucím věnována patřičná pozornost.

Tato problematika si však zaslouhuje samostatné studie.

³⁸⁵ Srov. J. S p., *Bez práce. (Národohospodářský črt)*. Sekretář 2, 1882, str. 165–172.
³⁸⁶ Srov. jeho práce *Die Versicherung der Arbeiter gegen Arbeitslosigkeit im Kanton Basel-Stadt*. Basel 1895; *Ueber die Aufgaben des Staates angesichts der Arbeitslosigkeit*. Tübingen 1894.

³⁸⁷ Tento návrh propracoval ve svých studiích *Zur Frage der Arbeitslosen-Versicherung*. Bamberg 1895, a *Neue Beiträge zur Frage der Arbeitslosen-Versicherung*. Berlin 1897.

³⁸⁸ Srov. A. Bráf, *Kterak pokračuje myšlenka povinného pojišťování dělnického*. Praha 1896, str. 24–29; K. Engliš, *Veřejná péče o nezaměstnané v cizině*. Praha 1910 (zvl. otisk z ON).